رۇس جاللاتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە قىلغان خىيانەتلىرى

مەزكۇر توپلام تۆۋەندىكى يازمىلاردىن تەركىب تاپقان

1. ستالىن ۋە ئۇيغۇرلار..نەبىجان تۇرسۇن
2. ستالىنىنىڭ ئاتوم بومبىسى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئېچىلمىغان سىرلىرى..............نەبىجان تۇرسۇن
3. چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى قىسمەتلەر.......................................نەبىجان تۇرسۇن
4. خۇنزىلىك...ئاسىم باقى ئوغلى

ستالىن ۋە ئۇيغۇرلار

ئاپتورى: نەبىجان تۇرسۇن

«كرېمىل ۋە جۇڭنەنخەي ئارىسىدىكى ئۇيغۇرلار» ناملىق كىتابىنىڭ 1-قىسمى «ستالىن ۋە ئۇيغۇرلار» دىن پارچە

مەزكۇر كىتابتا ئىلمىي ئاممىباب ئۇسۇل بىلەن تارىخى ۋە ئارخىپ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ 20-ئەسىر سىياسىي پاجىئەلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. 20-ئەسىرنىڭ بوران چاپقۇنلىرىدا ئارقا-ئارقىدىن مەيدانغا كەلگەن بۇ ئىككى يېڭى ئىمپېرىيە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا قانداق رول ئوينىدى؟ كرېمىل سارىيى ئۈستىدىكى قىزىل بايراقتا تەلپۈنگەن ئۇيغۇرلار جۇڭنەنخەي بورانلىرىنىڭ چاڭ توزانلىرى ئىچىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن نېمىلەرنى ئويلىدى؟ 21-ئەسىر ئۇيغۇرلار ئەسىرى بولالامدۇ؟ ئۇيغۇرلار پاجىئەلىك سىياسىي كەچمىشلىرىدىن تەجرىبىلەر يەكۈنلىدىم يوق؟ ئۇلار ئۆز ئۆتمۈشىنى ئادەتتىكى بىر چۆچەك ياكى رىۋايەت, ئەپسانە دەپ بىلەمدۇ ياكى قانلىق ئەستىن چىقماس قىممەتلىك ساۋاق، كېلەچەك ئۈچۈن يول كۆرسەتكۈچ ماياك دەپ چۈشىنەمدۇ؟
---خاتىرە دەپتىرىمدىكى سوئاللاردىن

****

ئۇنتۇلماس پاجىئەلەر

6-باب

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلبىگە ساقايماس جاراھەت كەبى ئورۇنلىشىپ كەتكەن, مەڭگۈ ئەستىن چىقماس پاجىئەلەر خېلى كۆپ. بۈنىڭدىن 51 يىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمەت رەئىسى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ «ئايروپىلان ھادىسىسى» بىلەن قازا تېپىپ، مۇنتىزىم، زامانىۋى ئارمىيىسى، دۆلەتچىلىك ئاپپاراتى، قانۇن ۋە ئىقتىسادى سىستېمىسى قاتارلىقلارغا ئىگە مۇستەقىل دۆلەتنىڭ يوق قىلىنىپ،ئۇنىڭ خىتاي تەۋەسىگە قوشۇۋېلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ بەختسىز تەقدىرىنىڭ يەنە بىر ئىپادىسى سۈپىتىدە تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۇلارنى ئازابلاپ كەلمەكتە.

ئاتالمىش ئايروپىلان ھادىسىسى يۈز بەرگەن 8-ئاينىڭ 27-كۈنى ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ھۆكۈمىتى ۋە خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بىردەك ھالدا دۇنياغا جاكارلانغان بولسىمۇ، لېكىن چوڭقۇر دراماتىك تۈس ئالغان بۇ تاسادىپىي ھادىسە دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ پەقەت مېيىقىدا كۈلۈپ قويۇشى، ئۇيغۇرلارنىڭ بولسا ياقىلىرىنى يىرتىپ، ئۆزلىرىنى كاچاتلاپ ھېچ ئىشەنمەيدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشى بىلەن خۇلاسىلەندى. تاكى بۈگۈنگە قەدەر ھېچقانداق ئۇيغۇر بۇ ھادىسىنىڭ يۈز بەرگىنىگە ئىشەنمىدى ۋە ئىشەنمەيدۇ. بۇ ھادىسە توغرىسىدىكى تۈرلۈك ئىسپاتلار ۋە دەلىللەشلەر

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشەلمەستىن، ئەكسىچە تېخىمۇ گۇمانىنى قوزغىدى. بۈگۈنكى كۈندىكى ئاشكارىلانغان سىرلار ۋە قىياسلار كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ ئەينى دەۋردە شەرقى تۈركىستان هۆكۈمىتىنىڭ نېمە ئۈچۈن يوقىتىلغانلىقى، مەزكۇر ئىنقىلابنىڭ نېمە ئۈچۈن قوزغىلىپ كىملەرنىڭ مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلغانلىقلىرىنى بىلىۋېلىشقا سەۋەب بولدى.

1941 - 1950 يىللىرىدىكى سوۋېت ختاي مۇناسىۋىتى، سوۋېت ئامېرىكا مۇناسىۋىتى، ئامېرىكا ختاي مۇناسىۋىتى قاتارلىق خەلقئارالىق سىياسەتنىڭ ئېهتىياجىغا بويسۇندۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى تامامەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونتروللۇقى ئاستىغا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ يەر شارى ئىستراتېگىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىقى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىققا تەشنا ساپ قەلبى ۋە ئىسسىق قانلىرى رۇسلارنىڭ سىياسىي مەنپەئىتى ئۈچۈن دەپسەندە قىلىنغانلىقى، قىسقىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى رۇسلارنىڭ قولىدىكى سىياسىي دىپلوماتىيىلىك ئويۇنچۇققا ئايلىنىپ قالغانلىقىدىن ئىبارەت ماهىيەت ئاشكارا بولدى. مەزكۇر نۇقتىنى چۈشەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخمەتجان قاتارلىقلارنىڭ ئايروپىلان ۋەقەسى بىلەن قازا قىلغانلىقىغا بولغان گۇمانى تېخىمۇ ئېشىپ، ئۇلارنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىكەنلىكى توغرىسىدا تۈرلۈك قىياسلار، تەهلىللەر ۋە بەس- مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ بېرىشتى. ئەلۋەتتە بۇنىڭغا يەنە ختاي هۆكۈمىتى ۋە رۇس هۆكۈمىتىنىڭ مەزكۇر ۋەقە توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرىنىڭ ئۆزى هەم سەۋەب بولغان بولۇپ، مەنتىقىسىز تۈس ئالغان بىر قىسىم مەلۇماتلار ۋە ئەسلىمىلەرنى مەنتىقلىق ئاساستا ئەينى دەۋر سىياسىي تارىخى شارائىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، تەهلىل قىلىپ كۆرگەندە هەقىقەتەن كۆپلىگەن سوئاللار تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى دەۋرىدە مۇهىم هەربىي ۋە هۆكۈمەت خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغان كىشىلەرنىڭ يېقىنقى كۈنلەرگىچە هەتتا بەزىلىرىنىڭ هازىرغا قەدەر ياشىشى بۇ خىل تەهلىللەرنىڭ كۈچىيىشىدىكى مۇهىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان ئىدى.

بىز بۇ قىسقىنىغا بايانىمىزدا ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ پاجىئەسى توغرىسىدا يۈزەكى بولسىمۇ مەۋجۇت كۆز قاراشلار ۋە تەكشۈرۈشلەر شۇنداقلا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ گۇۋاهلىق بېرىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئىلگىرىلەشلەر ئاساسىدا توختىلىپ ئۆتۈپ، قەلبى هېلىهەم قايغۇ بىلەن تولغان ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ 8- ۋە 9-,10-ئايلار ئۇيغۇرلار ئۈچۈن نەقەدەر پاجىئەلىك ۋە قايغۇلۇق ئىكەنلىكىنى، بۇ ئايلارنى هېچقاچان ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى تەۋسىيە قىلىمىز. چۈنكى بۇ ئەخمەتجاندەك 20-ئەسىر ئۇيغۇر سىياسىي ئەربابلىرى ۋە داهىيلىرىنىڭ ئۆز خەلقىدىن ۋىدالاشقان، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي هاكىمىيىتى يوق قىلىنغان ئايلاردۇر. ئۇنداقتا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار قاچان ۋە قانداق سەۋەبلەر بىلەن قازاغا ئۇچرىدى؟ بۇ هازىرغا قەدەر تېپىشماق كەبى ئۇيغۇرلارنى ئويغا سېلىپ كېلىۋاتقان مەسىلە،بولۇپ، بۇ هەقتە ئاشكارا پىكىر يۈرگۈزۈش ئۇيغۇرىستانلىقلار ئۈچۈن 51يىلدىن بۇيان چەكلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا ئوچۇق ئاشكارا سۆزلىشىش، هەتتا ئۇنى مەتبۇئات ساهەسىگە ئېلىپ چىقىپ مۇنازىرىلەر قىلىش سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلىشىنىڭ ئالدى -كەينىدىكى بىرقانچە يىللار ئىچىدە قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان جۇمهۇرىيەتلىرى ۋە رۇسىيىدە ئەۋجى ئالدى. بولۇپمۇ، مەزكۇر جۇمهۇرىيەتلەرگە شەرقى تۈركىستان جۇمهۇرىيىتى

ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرە، ھۆكۈمەت باش كاتىپى ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى، مەشھۇر دۆلەت ئەربابى، مەشھۇر يازغۇچى، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى رازۋېدكا بۆلۈم باشلىقى پولكوۋنىك زىيا سەمەدى، شەرقى تۈركىستان مىلى ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى زۇنۇن تېيىپوف، مىللىي ئارمىيە پولكوۋنىكلىرىدىن مەرغۇپ ئىسھاقوف، زاكىروف، قېيۇم سابىر ھاجى شۇنداقلا مەشھۇر خەلق قەھرىمانى، ئىنقىلابنىڭ بىرىنچى پاي ئوقىنى ئاتقۇچىلاردىن بىرى، نامى رىۋايەتلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن غېنى باتۇر شۇنىڭدەك باشقا يەنە تەخمىنەن 150 كە يېقىن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ئەربابلارنىڭ 1950-يىللىرىدىن باشلاپ ئارقا-ئارقىدىن كۆچۈپ كېلىپ ياشىشى بىلەن شەكىللەنگەن ۋەزىيەت مەزكۇر دۆلەتلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا بەس -مۇنازىرىلەرنىڭ ئەۋجى ئېلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى، چۈنكى بۇ كىشىلەر ئەينى ۋاقىتتا ئەخمەتجان قاتارلىقلارنىڭ يېنىدا ئىشلىگەن، مۇھىم ئىچكى -تاشقى سىرلارنى بىلگەن كىشىلەردىن ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى قىياسلىق بەس-مۇنازىرە ئەلۋەتتە يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە ياردەمگە ئەۋەتكەن يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملىرىنىڭ تاكى يېقىنقى كۈنلەرگە قەدەر ياشىشى ۋە ئۇلارنىڭ شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى بىلەن قايتىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇچرىشىشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى يىللاردا غۇلجىغا ئەۋەتكەن خادىملىرىدىن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرەمنىڭ مەسلىھەتچىسى مۇخسىن ئەپەندى (ئۆزبېك)، باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملاردىن مەنسۇر ئەپەندى (يەنە بىر ئىسمى ئابدۇللا رامازانوف. ئۇيغۇر)، ھېلىم خۇدابەردى(ئۇيغۇر)، ئالىمجان ھاكىمبايوف (ئۆزبېك. بۇ كىشى سەيپىدىن بىلەن بېيجىڭغا بارغان)، ھېكىم جاپپار ياروللابەكوف(ئۇيغۇر)، مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى گېنېرال پالىنوۋ (رۇس) ۋە باشقا بىرقانچە ئونلىغان ھەربىي ۋە مەمۇرى خادىملىرى بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.بۇ كىشىلەرنىڭ كۆپى ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، بىرقانچىسى تېخى ھايات. ئۇلار ئەخمەتجانلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ بىر سۇيىقەست ئىكەنلىكىدىن ئىسپات بەرگەن ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىم شەخسلەرنىڭ بىرى ھېكىم جاپپار ياروللابەكوف بولۇپ، ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا ئەخمەتجان قاتارلىقلارنىڭ ئايروپىلان قازاسىدا ئەمەس بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن ئىسپات بەرگەن ئىكەن.

ئۇنداقتا ھېكىم جاپپار ياروللابەكوف كىم؟ ھېكىم جاپپار ياروللابەكوفنىڭ تەرجىمىھالى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق. لېكىن ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1942-1943 يىللىرى غۇلجىغا ئەۋەتكەن خادىمى ئىكەنلىكى ئېنىق. مۇئەللىپ ئۇنىڭ ھازىرغا قەدەر قىرغىزىستاندا ياشاۋاتقان ئايالىنى 1997-يىلى يازدا زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن كۆپلىگەن مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرغان ۋە قىممەتلىك مەلۇماتلارغا ئېرىشكەن، شۇنداقلا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە ياشاۋاتقان مەزكۇر شەخسنى ياخشى بىلىدىغان كىشىلەر بىلەنمۇ ئۇچرىشىپ، خېلى ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان ئىدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا ھېكىم جاپپار ياروللابەكوف تەخمىنەن 1908- يىللىرىدا قازاقىستاننىڭ يەتتە سۇ ۋادىسىدا تۇغۇلغان. مىللىتى ئۇيغۇر. 1920-يىللىرىنىڭ ئاخىرى 30-يىللىرىنىڭ بېشىدا موسكۋادىكى تېببىي ئىنستىتۇتتا ئوقۇغان. ئۇ سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان تۇنجى دوختۇرلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇ،قازاقىستان،قىرغىزىستان قاتارلىق جۇمھۇرىيەتلەردە دوختۇرلۇق

قىلغاندىن كېيىن 1937-يىلى ستالىن تەرىپىدىن ھەپسىگە ئېلىنغان ۋە بىرقانچە يىلدىن كېيىن ھەپسىدىن بوشىتىلغان.

شېڭشىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈگەندىن كېيىن، تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىشى، شۇنداقلا ئامېرىكا - خىتاي مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىپ، سوۋېت - خىتاي مۇناسىۋىتىنىڭ يىرىكلىشىش، دۇنيا فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى ھەم كوممۇنىزم ۋە كاپىتالىزم ئىككى لاگېر كۈرىشىنىڭ جىددىيلىشىشى بىلەن شەكىللەنگەن خەلقئارالىق ۋەزىيەت سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىدە يېڭى سىياسەت بەلگىلىشىگە سەۋەب بولغاندا سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ كىشىنى غۇلجىغا ئەۋەتىپ سوۋېت دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى سۈپىتىدە ئاستىرتتىن يەرلىك خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خىتاي ھۆكۈمىتىگە بولغان نارازىلىق ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش ئەھۋالىنى كۆزىتىپ، ئۇنى تەشكىللەش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئورۇنلاشتۇرغان.

مەلۇمكى، 30-يىللاردىكى ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، شېڭشىسەي ئۆلكە ھاكىمىيىتىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يۆلىشى بىلەن چىققاندىن كېيىن، تاكى 1943-يىلى ئۇ يىقىلغانغا قەدەر ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەر ئۈستىدىن دەھشەتلىك باسقۇنچىلىق سىياسىتى يۈرگۈزۈپ 500مىڭدەك ئادەمنىڭ ئۆلۈشى ۋە خانىۋەيران بولۇشىغا سەۋەب بولدى، «پانتۈركىست»، «مۇستەقىلچى»، «خەلق دۈشمىنى»، «خائىن»، «پانئىسلامىست» دېگەندەك بەتناملار بىلەن مىللىي ئازادلىق قوزغىلاڭلىرىغا قاتناشقان ۋە قاتناشمىغان ئەمما ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلغان ئۇيغۇرلارنى پاجىئەلىك رەۋىشتە قىرغىن قىلدى، ھەپسىلەرگە سولىدى، مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ئۇنتۇلغۇسىز ئازاب ئوقۇبەتلەرگە گىرىپتار قىلدى. گومىنداڭ ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستانغا كىرگەندىن كېيىن بولسا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلۇمى داۋاملىشىۋەردى. مانا شۇنداق ۋەزىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرلۈك يەر ئاستى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇپ، خىتاي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇش شوئارى قايتىدىن مەيدانغا چىقتى. بۇ ۋەزىيەتنى چۈشەنگەن سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە بىر قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىنلىككە بولغان ئارزۇسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ قېنى بىلەن ئۆز مەنپەئەتلىرىگە ئېرىشىش ئىستراتېگىيىسىنى بەلگىلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان خىتاي ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ ئۆز مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش غايىسى ۋە بۇ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا بىرەر قوشنا كۈچلۈك دۆلەتنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىش ئويلىرىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم ئىستراتېگىيىسى قىلىپ بەلگىلىگەن سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ قېتىم يەنە «ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ باشپاناھى بىز » دېگەن شوئار بىلەن مەيدانغا چىقتى.

ھېكىم جاپپار ياروللابەكوف ئەنە شۇ سىياسەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن غۇلجىغا ئەۋەتىلگەن ئىدى. ھېكىم جاپپار خىزمىتىنى ئۈنۈملۈك ئىشلىدى. بۇ ۋاقىتتا غۇلجىدا ياشلارنىڭ مەخپىي تەشكىلاتلىرى ۋە پىكىرلىرى بىر ياشلارنىڭ مەخپىي گۇرۇپپىلىرى شەكىللىنىپ بولغان ئىدى. 1944-يىلىنىڭ بېشىدا غېنى باتۇر، فاتىخ، ئەكبەر، ئوسمان ۋە نۇرۇم قاتارلىقلارنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى باشلانغاندا غۇلجىدىمۇ ھېكىم جاپپارنىڭ ئاستىرتتىن تۈرتكىلىك رول ئوينىشى بىلەن

ئەلىخان تۆرە، ئابدۇكېرىم ئابباس، رەھىمجان سابىر ھاجى، زۇنۇن تېيىپوف، قاسىمجان قەمبىرى، سالىجانباي ۋە باشقا بىرقانچە دىنى زاتلارنىڭ ۋە زىيالىيلارنىڭ قاتنىششى بىلەن «ئازادلىق تەشكىلاتى قۇرۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى باش كونسۇلى داباشىن بۇنىڭغا بىۋاستە ئارىلاشتى. ھېكىم جاپپار داباشىن بىلەن ئىنقىلابچىلار ئارىسىدا ئالاقىچىلىك قىلدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىنقىلابچىلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇرۇنقى خائىنلىق قىلمىشلىرىنى ئەيىبلەپ، بۇ قېتىممۇ يەنە ئۇيغۇرلارنى سېتىۋېتىشىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە، داباشىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەقەتلا خالىسانە ياردەم بېرىدىغانلىقىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. قازاقىستاندا ھازىرمۇ ھايات ياشاۋاتقان، ئەينى ۋاقىتتىكى«ئازادلىق تەشكىلاتى» نىڭ ئەزالىرىدىن بىرى، كېيىنرەك شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپى بولغان ئابدۇرەئۇپ مەخسۇمنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلى داباشىن ۋە باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ۋە سىياسىي خادىملىرى بىلەن بولغان سۆھبەتلەردە شەرقى تۈركىستان تەشكىلاتچىلىرى خوجىنىياز ھاجىم، ساۋۇت داموللا ۋە باشقىلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خائىنلىقى تۈپەيلىدىن شىڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇلارغا ۋەدە بېرىپ كېيىن يېنىۋالغانلىقىدەك خائىنلىق قىلمىشىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئۇلار بۇ قېتىم ئۇنداق قىلمايدىغانلىقىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلگىرى خاتالىشىپ قالغانلىقىنى، ئەمما بۇ قېتىم چوقۇم مۇستەقىل شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇلارغا ۋەدە بەرگەن ئىكەن. ھېكىم جاپپار ئەنە شۇ پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدە بولغان ۋە تەرجىمانلىق قىلغان ئىكەن. ھەتتا بىر قېتىم داباشىن ھېكىم جاپپارنى ئېلىپ غۇلجىنىڭ مەشھۇر ئاقساقىلى ھېكىمبەگ غوجىنى زىيارەت قىلىپ ئۇنى چېكىپ كۆرگەندە، ئۇ دادىللىق بىلەن رۇسلارنىڭ ئەزەلدىنلا ئۇيغۇرلارغا باشتا ياردەم قىلىپ ئاخىرىدا سېتىۋېتىدىغانلىقتەك سىياسىتىنى تەنقىد قىلغان. لېكىن بەربىر بۇ كىشى كېيىن يەنىلا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان ئىدى.

ئومۇمەن، ھېكىم جاپپار ياروللابەكوف باشتىن ئاخىرى تاكى **1949**-يىلى **12**-ئايدا ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەنگە قەدەر شەرقى تۈركىستاننىڭ مۇھىم سىياسىي ئىشلىرىغا زىچ ئارىلىشىپ، موسكۋا بىلەن غۇلجىنىڭ مۇناسىۋىتىدە ۋاسىتىچىلىك رول ئوينىغان ئىدى. ئۇ موسكۋانىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرىنى بەلگىلىشىدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەر يۈكلەنگەن ئىشەنچلىك مەخپىي خادىمى بولۇشى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ كۆپ سىرلارنى بىلگەن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئايالى (مىللىتى رۇس) نىڭ مەلۇماتىچە، ھېكىم جاپپار بىۋاستە موسكۋاغا باغلىنىشلىق بولۇپ، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلخانىسى خادىملىرى ئىچىدە ئالاھىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىكەن. ئۇنىڭ سالاھىيىتى دوختۇر بولۇپ، خەلق ئىچىدىمۇ يۇقىرى ئابرۇيغا ئېرىشكەن. خەلق ئۇنى پەقەت دوختۇر دەپلا چۈشەنگەن. ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىك ئورۇنغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئۇ بىۋاستە ئەخمەتجانلار بىلەن ئالاقە قىلغان. بولۇپمۇ **1948-1949**-يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا قاراتقان سىياسىتىنىڭ تۈپ ماھىيىتى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن ئۇلار قانداق قىلىپ ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ ئازادلىقىنى تەمىنلەش مەسىلىسىدە باش قاتۇردى. رەھبەرلىك قاتلىمىدا تۈرلۈك پىكىرلەر مەۋجۇت بولدى. ئەخمەتجان قاسىمى ۋە باشقىلار «مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش پرىنسىپى» ۋە

لېنىننىڭ «مىللىي دۆلەت نەزەرىيىسى» ئاساسىدا قەتئىي مۇستەقىل دۆلەت بولۇش پرىنسىپىنى بەلگىلىدى. لېكىن بۇنىڭ ئۈچۈن ئىلمىي ۋە تىنچ يول بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىش زۆرۈرىيىتىنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭدەك سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى چۈچۈتۈۋېتىشتىن دىققەت قىلدى. ھېكىم جاپپار بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەردار بولسا كېرەك.

1949-يىلىدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتاي سىياسىتى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك شەرقى تۈركىستان سىياسىتىدە جىددىي يېڭى پروگرامما بەلگىلەندى. بولۇپمۇ 1949-يىلى خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسى نەنجىڭنى ئالغاندىن كېيىن، ستالىن ماۋزېدۇڭنىڭ تولۇق غەلىبە قىلالايدىغانلىقىغا ئىشەندى ۋە بۇ يېڭى كۈچنى يېڭىغا توپلاپ ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ ئامېرىكا بىلەن دۈشمەنلىشىش سېپىنى ئۇلغايتماقچى بولدى. ستالىننىڭ ئويى بويىچە يېڭى خىتاي ئۇنىڭغا شەرقى تۈركىستاندىمۇ پايدىلىق ۋە مەنپەئەتلىك ئىدى. ستالىن ئۇيغۇر مەنپەئىتىنى ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنىڭ ئاستىغا قويۇپ ئۇنى قۇربان قىلىپ، شەرقى تۈركىستاننى تىنچ يول بىلەن خىتاي كوممۇنىستلىرىغا بېرىپ، ئۇنىڭ ئارمىيىسىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا كىرىشىگە يول قويىدى ھەتتا قاتناش ۋاستىلىرى بىلەن ياردەم كۆرسەتتى. بۇنىڭغا سەۋەب بولغان ئامىللارنىڭ بىرى گەنسۇدىكى مابۇفاڭ باشچىلىقىدىكى تۇڭگان كۈچلىرى ئۇيغۇرىستانغا چېكىنىپ چىقىپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ مۇستەقىل دۆلەت جاكارلاش مۇمكىن، بۇنىڭغا ئاستىرتتىن ئامېرىكا يول كۆرسىتىۋاتىدۇ دېگەن ئۈچۈر ئىدى. ستالىن 1949-يىلى 7-ئايدا لىيۇشاۋچىنى موسكۋاغا ئەكېلىپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش مەسىلىسىنى ۋە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى تولۇق خىتايغا بېرىۋېتىدىغانلىقىغا ۋەدە بەردى. شۇنىڭدەك شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي ئارمىيىسىگە تايىنىپ كوممۇنىست ئارمىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىشىغا ھەم يول قويمايدىغانلىقىنى ۋە غۇلجىغا يېقىن سوۋېت چېگراسى ئىچىدىكى ئەينى ۋاقىتتا شەرقى تۈركىستان ئارمىيىسىدىن يىغىۋالغان قورال-ياراقلارنى خىتاي ئارمىيىسىگە بېرىدىغانلىقىنى، قىسقىسى شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسىتىشىگە يول قويماي خىتاي ئارمىيىسىنىڭ تېز ۋە توسالغۇسىز ئۇيغۇرىستانغا كىرىشىگە شارائىت يارىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى تېز ئېلان قىلىش لازىملىقىنى كۆرسەتتى. ستالىننىڭ ماۋزېدۇڭنىڭ يېنىدا تۇرغان مەخسۇس ۋەكىلى ئى.كوۋالېيۋنىڭ ئەسلىمىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، لىيۇشاۋچى شۇ قېتىمقى موسكۋا زىيارىتىدە ستالىندىن شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلغان. ستالىن بۇ تەلەپكە نىسبەتەن شىنجاڭدا ھاۋادىن ئەسكەر كىرگۈزگۈدەك يېتەرلىك شارائىت يوق. بۇنى قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما شىنجاڭدىكى گومىنداڭنىڭ ئاتلىق قىسىملىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن زور پايدىلىق بولغان ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىنى ئەۋەتىش ئىشىنى قىلىش ناھايىتى ئاسان. 40-50 ئايروپىلاندىن تەركىب تاپقان بىر ھاۋا ئارمىيە پولكىنى ئالدى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېيىن خىتايدىن شىنجاڭغا ئەۋەتىشكە بولىدۇ دەپ، ئۆزىنىڭ ۋاقتى كەلسە خۇددى بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا شەرقى تۈركىستانغا ئەسكەر كىرگۈزۈشكە تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن ئىدى.

ستالىن يەنە لىيۇشاۋچىنىڭ شىئەندىكى تۆمۈر يولنى شىنجاڭ ئارقىلىق سوۋېتقا تۇتاشتۇرۇش تەكلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا نېفىت ئاقتۇرۇش تۇرۇبىسى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، بۇ

تۆمۈر يول قۇرلىشىدىن تۆت ھەسسە ئەرزان توختايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

ختاي كوممۇنىستلىرى شۇ قېتىم ستالىن بىلەن شەرقى تۈركىستانىڭ ئاخىرقى تەقدىرىنى پۈتۈشكەن بولۇپ، ئۇلار بۇ زېمىننى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ستالىنغا ھەر قانداق بەدەل تۆلەشكە رازى بولۇشقان. ستالىنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسىق قانلىرى بەدىلىگە كەلگەن ئەركىنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ماۋزېدۇڭغا كوزىر قىلىپ، يېڭى ختايدىن سىياسىي جەھەتتىنلا ئەمەس بەلكى كۆپرەكى خام ئەشيا ۋە بايلىق ئۇندۇرۇش ئىستراتېگىيىسى ئۈچۈن سېتىۋەتكەن ئىدى. ستالىن ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىقى كېرەك ئەمەس بولۇپ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى بۇ زېمىننى مەڭگۈ ختاي تەۋەسىدە قالدۇرۇشنى، ئەمما ئۇنىڭدىن شەرتلىك يوسۇندا ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىش ئاساسىدا ختاي قولىغا بېرىشنى، ۋاقتى كەلسە ئۇنى كوزىر قىلىشنى، ۋاقتى كەلسە سېتىپ خەجلەشنى ئۆزىنىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى قىلىپ بېكىتكەن ئىدى. ستالىن ئۆلۈپ كېتىشكە تۆت يىل قالغان چاغدا ئۇيغۇرلارنى يەنە بىر قېتىم يەنى ئاخىرقى قېتىم سېتىپ پۇخادىن چىققان ئىدى. ئۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن تۈرلۈك تۈزاقلارنى تەييارلىدى. ئەپسۇسكى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەر ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقى بۇ تۇزاقتىن بىخەۋەر ئىدى. خەۋەردار بولغانلارمۇ يەنىلا قۇتۇلۇش ئۈچۈن جاللاتتىن ئۈمىد كۈتۈشتىن باشقا يول يوقلۇقىنى بىلىپ، ئازابلىق ئىڭراشتىن تولغانغان ئىدى خالاس!

شۇنىڭ بىلەن سوۋېتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ختاي ۋەكىلى دېڭلىچۈن غۇلجىغا كېلىپ، ستالىن - ماۋزېدوڭ ئىش بىرلىكىنىڭ پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋاللارنى ياخشى بىلگەن ھەم بۇ ھەقتە كۆپ ئىزدەنگەن مەشھۇر يازغۇچى ۋە دۆلەت ئەربابى زىيا سەمەدى ئۆزىنىڭ ھۆججەتلىك رومانى «ئەخمەت ئەپەندى» (1995-يىلى نەشر قىلىنغان.ئالمۇتا) دە بۇ ھەقتە ياخشى توختىلىدۇ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا دېڭلىچۈن غۇلجىدا سوۋېت كونسۇلىنىڭ ۋاستىچىلىكى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنى كۆزىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى تەكشۈرىدۇ. شۇنداقلا «3 ۋىلايەت» نىڭ ھەربىي، ئىقتىسادى ۋە سىياسىي ئىدېئولوگىيىسى شۇنداقلا مىللەتلەر مۇناسىۋىتى قاتارلىق ئەھۋاللارنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن چۈشىنىپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ مىللىي مەسىلىدىكى قەتئىيلىك پرىنسىپىنى، باش ئەگمەس شەخسى خاراكتېرىنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەنپەئىتىدە قەتئىي تۇرىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماۋزېدۇڭغا بۇ ھەقتە دوكلاتلار يوللايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىمۇ روزېتكىلىرى ئارقىلىق ئەخمەتجانلارنىڭ ئىدىيىسىنى بىلىپ بولغان بولسىمۇ، بۇ قېتىم ختاي كوممۇنىست ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىرەسمىي سۆھبەتلەردىن ئەخمەتجان قاسىمنىڭ مەيدانىنى يەنە بىر قېتىم چۈشىنىدۇ. دېمەك ستالىن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەرنى قەتئىي يوقاتمىغاندا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىستراتېگىيىسى ئۈچۈن زور پۇتلىكاشاڭ بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەنىلا ھىيلە نەيرەڭ ئىشلىتىپ، ئۇلارنى ئالمۇتاغا ئەكىلىۋالىدۇ. بەلكى، ئەخمەتجان قاسىمى بېيجىڭغا بېرىپ يىغىنغا قاتنىششقا رازىلىق بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، بۇ شەرتلىك ئاساستا بولغان بولۇپ، ختاي كوممۇنىستلىرىنىڭ فېدراتسىيىلىك دۆلەت قۇرۇش سىياسىتى ئاساسىدا بېيجىڭدىكى قۇرۇلتايدا ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ مىللىي مۇختارىيەت تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ مەسىلىدە سۆھبەت ئۆتكۈزىدىغانلىقىغا قوشۇلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن

ئالغاندا ئەخمەتجان قاسىمى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غەرەزىنى تولۇق چۈشەنگەن بولۇپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ تەقدىرىنىڭ پاجىئەلىك ئەھۋالغا يولۇقۇۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭ تۈپ مەنبەسىنىڭ يەنىلا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ يۈزسىزلىكى تۈپەيلىدىن بولۇۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر سەزگەن ئەخمەتجان قاسىمى پەقەت بىردىن بىر يول سۈپىتىدە ئالدى بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى جۈملىدىن ستالىن بىلەن سۆزلىشىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ قېلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈش قارارىغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بەلكى، ئەخمەتجان ئۆزىنىڭ تەقدىرىنىڭ پاجىئەلىك ئاخىرلىشىدىغانلىقىنى ئالدىن ھېس قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لېكىن بۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېتلەردىن ئاخىرقى قېتىم ئۈمىد كۈتۈشتىن باشقا يول تاپالمىغان بولسا كېرەك. بىراق ئەخمەتجان قاتارلىقلار يەنىلا بۇ مەسىلىدە تولىمۇ ئاق كۆڭۈللۈك قىلغان ئىدى. ھېكىم جاپپارنىڭ ئايالىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، بۇ كۈنلەردە ئۇ بەكلا جىددىيلىشىپ يۈرگەن ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ ئۆزىنىڭ بېيجىڭغا بارىدىغانلىقىنى ئېيتقان. لېكىن ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا كىشىنىڭ بەلگىلەنگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ روھى چۈشۈپ كەتكەن. ئەمما شۇ ئاي، شۇ كۈنلەردە ئۇ كۈنلەپ ئۆيگە كىرمەي يۈرگەن. ھەتتا بىر ئىككى ھەپتە مۇھىم ۋەزىپە بىلەن چىقىپ كەتكەن، روھى كەيپىياتى تۆۋەن ۋە جىددىي ھالەتتە يۈرگەن. ئايالى ئۇنىڭدىن نېمە ئىش بولغانلىقىنى سورىسا، ئۇ ئاخىرى ئېغىر ئۇھ تارتىپ ھەسرەتلىك ھالەتتە ئەخمەتجاننىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ، قەتئىي مەخپىيەتلىكنى ساقلاشنى جېكىلىگەن. ئۇلار شۇ يىلى 12-ئايدا ۋەتىنىگە قايتقان.

ھېكىم جاپپار ياروللابەكوف تاكى ئۆلگەنگە قەدەر (1991-يىلى) قىرغىزىستاندىكى جۇمھۇرىيەت دوختۇرخانىسىدا باش دوختۇر بولۇپ ئىشلىگەن. تاكى ئۆلۈپ كەتكۈچە ئۇنىڭدىن بۇ ۋەقەلەر توغرىسىدا سورىغان ئۇيغۇرلارغا پەقەت ھەسرەتلىك جاۋاب بېرىپ، ھېچ نېمە دېگىلى ئۇنىمىغان. پەقەت ئۆلۈم ئالدىدا ئالمۇتادىكى ئۇيغۇرىستان ئازادلىق تەشكىلاتىنىڭ رەئىسى ھاشىر ۋاھىدى قاتارلىق كىشىلەر قايتا-قايتا سوراپ تۇرۇۋالغاندا ئاخىرى ھەقىقەتنى ئېيتقان. ھاشىر ۋاھىدى ئۇنىڭ ئېغىزىدىن يېزىۋالغان لېنتا ۋە باشقىلار ئاساسىدا 1992-1993-يىللىرى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ئەسلى تەرىپىنى ئاشكارىلىدى. ئەسلىدە ھېكىم جاپپار ئۇلارنىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەردار بولۇپ، ئۇلار قانداقتۇر ئايروپىلان ھادىسىسى بىلەن ئۆلمەستىن بەلكى، ئالمۇتادا كۆپ قېتىم سوراق قىلىنىپ، قىيناش ۋە جازالارغا ئۇچرىغان. ئەسلىدە ئۇلار سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپ پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلمىغان ئىكەن. بۇ تەكلىپلەر بېيجىڭدىكى يىغىنغا قاتنىشىپ، ئۇيغۇرىستاننى خىتاينىڭ بىر قىسمى دەپ جاكارلاش ۋە ھېچقانداق مىللىي مەسىلە توغرىسىدا پىكىر تەلەپ ئوتتۇرىغا قويماسلىق، شەرتسىز تۈردە خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىش ۋە باشقىلار بولسا كېرەك. ئەخمەتجان قاسىملار سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ يولسىز تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرغان، قىسقىسى ئۆز خەلقىنىڭ تۆككەن قانلىرىغا خائىنلىق قىلىشنى خالىمىغان ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى خېلى ۋاقىتقىچە تۇتۇپ تۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆلتۈرۈلگەن. ھېكىم جاپپار ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ جەسىتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولۇپ، ھېچقانداق ئايروپىلان ۋەقەسى بىلەن ئۆلگەن ئادەمگە ئوخشىمىغان، پەقەت ئۇرۇپ قىيناپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرغان ساق جەسەتنى كۆرگەن. ئەلۋەتتە بۇ ئولتۈرۈش يەنىلا ستالىننىڭ بۇيرۇقى، بەرىيانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بولۇشى تەبىئىي.

ھاشىر ۋاھىدىنىڭ ھېكىم جاپپار بەرگەن مەلۇماتنى ئېلان قىلىشى بىلەن جەمئىيەتتە زور

غۇلغۇلىلار باشلاندى. ھەتتا موسكۋادا چىقىدىغان «يېڭى ۋاقىت» ژۇرنىلىدا ئاتاقلىق رۇس ژۇرنالىستى چۇدادەيېۋنىڭ «ئۇيغۇرلار: ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭنىڭ قۇربانلىرى» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىنىپ، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىلدى. بەلكى بۇ ژۇرنالىست بۇ ماقالىنى پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئېلان قىلغان بولۇپ، مەلۇم پاكىتقا تايانماي تۇرۇپ مۇنداق خۇلاسە چىقىرالماس ئىدى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ژۇرنالىستلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشى ئىدى. رۇس سىياسىي ئانالىزچىسى ئاندرېي ئانتونوۋنىڭ ماقالىسى ۋە ئەنگلىيىنىڭ 1949-1944-يىللىرىدا شەرقى تۈركىستانغا تاشلىغان رازۋېدچىكى ئىۋان سەمەيونوۋنىڭ ئەسلىمىسىدىمۇ ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ستالىن تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

ئۇمۇمەن، ئەخمەتجان قاسىملەرنىڭ ئايروپىلان ۋەقەسى ئۆلۈمى تولىمۇ گۇمانلىق ئىكەنلىكىنى ئەسلىمىلەرمۇ ئىسپاتلايدۇ. سەيپىدىنىنىڭ ئەسلىمىسىنى ئەستايىدىل ئوقۇپ چىقسا بۇ ئايروپىلان ھادىسىسىنىڭ گۇمانلىق ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ بىر رېژىسسور تەرىپىدىن ئويىنىلىۋاتقان تراگېدىيە ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. سەيپىدىن ئۆزىنى مەدھىيىلەيمەن ۋە كۆتۈرىمەن دەپ «3 ۋىلايەت ھۆكۈمىتى» نىڭ ئاخىرقى تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەردىن كۆپلىگەن سىرلىق سوئال قوزغاش ئەھمىيىتىگە ئىگە نەرسىلەرنى پاش قىلىپ قويىدۇ. مۇئەللىپ كىتابخانلارنىڭ سەيپىدىن ئەسلىمىسىنى تەتقىق قىلىپ ئوقۇپ چىقىشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ھەجەپ ئۇ شۇنچە ئېگىزلىكتە تۇرۇپ، دۇربۇن بىلەن ئەخمەتجان ۋە ئاباسوفلارنىڭ جەسىتىنى تونۇۋېلىشقا ئۈرۈنىدۇ ھە؟ يۇقىرى تېزلىك بىلەن كېتىۋېتىپ تاققا ئۇرۇلغان ئايروپىلانىنىڭ كۆيۈپ كەتكىنى ئېنىق تۇرسا، مۇنداق شارائىتتا ئەخمەتجانلارنىڭ جەسىتى ساق بولۇپ ئۇنى تونۇۋالغىلى بولىدىكەن ھە؟ دۇنيادىكى ئايروپىلان ھادىسىلىرىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرنى بۇ بايانلار قايىل قىلالارمۇ؟ 1971-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاچقان لىن بياۋنىڭ ئايروپىلانى تاشقى موڭغۇلىيە چېگراسى ئىچىدە قونۇش ئالدىدا ھادىسىگە ئۇچراپ كۆيۈپ پارتلاپ كەتكەن. تەكشۈرگۈچىلەر جەسەتلەرنىڭ كىمنىڭ لىن بياۋ، كىمنىڭ ئۇنىڭ ئوغلى ياكى باشقىلار ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمىگەن. كېيىن ئاشكارىلىنىشىچە موسكۋادىكى بىئولوگىيە ۋە ئانتروپولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتى تېببىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ياردىمى بىلەن جەسەتلەرنى تەتقىق قىلىپ ئېنىقلا چىققان ئىدى. ئەمما ئەخمەتجانلارنىڭ جەسىتى ساق ۋە پۈتۈن ھالەتتە غۇلجىغا ئېلىپ كېلىنىپ ئىگىلىرىگە تاپشۇرۇلغان. كىشىلەر ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقات قىلمايلا ئۇلارنى تونۇۋالغان ئىكەن.

بۇ ھادىسە 8-ئاينىڭ 27-كۈنى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇلى مەخسۇس سەيپىدىنىنى چاقىرىپ، 9-ئاينىڭ 3-كۈنى مەلۇمات بېرىدۇ. ئالدىراپ كەتكەن سەيپىدىن بۇ خەۋەرنى ھېچكىمگە دېمەستىن ئۇتتۇر دېڭىلچۇنگە بېرىپ دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن يېڭى ۋەكىللەر تۇرغۇزۇلۇپ سەيپىدىن بېيجىڭغا بېرىپ، ھېچقانداق مىللىي مەسىلە توغرىسىدا سۆزلىمەيدۇ. پەقەت ھەممىگىلا ماقۇللا دەيدۇ خالاس. قىزىق يېرى شۇكى دېڭلىچۈن شۇ كۈنىلا ماۋزېدۇڭ قاتارلىقلارغا بۇ خەۋەرنى ئۇقتۇرىدۇ ھەم ئۇلاردىن تەزىيە جاۋابى ئالىدۇ. ئەمما ش ئۇ ئا ر پارتكومى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «3 ۋىلايەت ئىنقىلابى» غا ئائىت كىتابلاردا ئەخمەتجانىنىڭ ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچرىغان ۋاقتى مەسىلىسىدە سوئال تۇغۇلىدىغان تەرەپلەر بار.

ئەخمەتجانلارنىڭ ئۆلۈمى پەقەت ئازادلىق ئارمىيە شىنجاڭغا تولۇق كىرىپ ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، يەنى ئۇلار كېتىپ ئىككى يېرىم ئايدىن كېيىن سەيپىدىن، بۇرھان ۋە ۋاڭجىنلەر تەرىپىدىن «3 ۋىلايەت» خەلقىگە ئۇقتۇرۇلىدۇ. شۇ كۈنگە قەدەر خەلق ئۆز داھىيسىنىڭ نەدىلىكىنى پەقەت سەيپۇللايوف، سەيپىدىن، ئەشەت ئىسھاقوف قاتارلىق بىر قانچە كىشىلەردىن باشقىسى بىلمەيتتى. ئۇ چاغدىكى خەلقنىڭ بۇ قايغۇسىنى تەسۋىرلەشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. قىزىق يېرى شۇكى 10-ئاينىڭ 22-كۈنى ماۋزېدوڭ ئەخمەتجانلارنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە تېلېگراممىسىنى ئېلان قىلدى.

ئۇ تېلېگراممىسىدا «........1949-يىلى 9-ئايدا بېيجىڭغا كېلىش سەپىرىدە ئايروپىلان ۋەقەسى تۈپەيلىدىن بەختسىزلىككە ئۇچراپ قازا تاپتى........» دەپ تەكىتلىسە، 11-ئاينىڭ 28-كۈنى جۇئېنلەي تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتىپ، «........1949-يىلى 9-ئايدا بەختكە قارشى ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ سەپەر ئۈستىدە قۇربان بولدى ....» دەپ يەنە تەكىتلەيدۇ.

ئەجەب بۇ ئەربابلار ئەخمەتجانلارنىڭ ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچرىغان كۈنىنى بىلمەيدىكەن ھە؟ 9-ئاينىڭ 3-كۈنى دېڭلىچۈن 8-ئاينىڭ 27-كۈنى يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەنى ئۇلارغا يەتكۈزگەن، ئۇلارمۇ تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن تۇرسا، ئۇلار شۇنچە مۇھىم بۇ چېسلانى ئۇنتۇپ قالدىمۇ يە؟ بۇ يەردە نېمە سىر بار؟ ماۋزېدوڭ شۇنچە ئېچىنغان بۇ ئۆلۈم ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنى ئەجەب تېزلا ئۇنتۇپ قاپتۇ ھە؟! ئۇ سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمەپتىمۇ يە؟

ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە «شىنجاڭ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابى» غا ئائىت رەسىملىك كىتابتا ئەخمەتجاننىڭ ماۋزېدۇڭغا ئەۋەتكەن جاۋاب تېلېگراممىسى بېسىلغان بولۇپ، قىزىق يېرى شۇكى مەزكۇر جاۋاب تېلېگراممىسىنىڭ ئۈستىگە سەيپىدىننىڭ بىر قانچە جۈملە سۆزلىرى ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىلىپ قالغان. بۇ خەتلەر نېمىگە كېرەك بولدى؟ ياكى ئەخمەتجاننىڭ جاۋاب تېلېگراما يازغىنىنى كۈچكە ئىگە قىلىش ئۈچۈنمۇ؟ ئەخمەتجان زادى جاۋاب تېلېگراممىسى يازغانمۇ يوق؟ بۇ پاكىتنى كىم بىلىدۇ؟

ئەخمەتجاننىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا يەنە تۈرلۈك مەلۇماتلار ۋە قىياسلار مەۋجۇت.
ئەنگلىيىلىك سەدري ئۆزىنىڭ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى توغرىسىدا يازغان ئەسىرىدە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ 1960-يىللىرى بېيجىڭ تۈرمىسىدە ئۆلگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئىچىدە يەنە ئەخمەتجان قاسىمى ھايات ئىكەن بېيجىڭدىكى تۈرمىدە ئىكەن دېگەن گەپلەر تاكى يېقىنقى يىللارغىچە ئۇيغۇرلار ئىچىدە رىۋايەت بولۇپ كەلگەندى. ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار 50-70-يىللاردا ئۆزلىرىنىڭ ئىسھاقبېك مونونۇپىنى كۆرگەنلىكلىرى توغرىسىدا، قازاقلار ئارىسىدا دەلىلقان سۇگۇرباييوفنى كۆرگەنلىك رىۋايەتلىرى تارقىلىپ يۈرگەندى. شەرقى تۈركىستاننىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرىمۇ 70-يىللارغىچە تاشكەنتتە ياشاپ، ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلگەنلىكى ھەممىگە ئايان. قىسقىسى نۇرغۇنلىغان سىرلىق ۋە ئاشكارا ئادەملەر تاكى يېقىنقى كۈنلەرگىچە سابىق سوۋېت تۇپرىقىدا ياشاپ نۇرغۇن سىرلارنى ئۆزلىرى بىلەن ئېلىپ كېتىشتى.

ئەخمەتجان قاسىملەر زادى نېمە بولدى؟ ئۇلارنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى زادى قانداق دېگەن سوئاللارغا پەقەت ئارخىپلار جاۋاب بېرىدۇ. بۇ ئارخىپلار موسكۋادا ساقلانماقتا. بۈگۈنكى رۇسىيە يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتىگە دەخلى قىلىۋاتقان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تاشقى سىياسىتىدە مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتىنى يوقاتمىدى دەپ قاراۋاتقان شارائىتتا بۇ سىرلار ئېچىلمايدۇ. ئەمما سىرلار هامان ئېچىلىدۇ. ئۇ كۈن ئۇيغۇرلارنىڭ قۇياشى پارلىغان كۈندۇر!

هېچقاچان ئۇنتۇلماس 8-ئاينىڭ 27-كۈنى!!!
بىز يەنە ئۇنتۇلماس پاجىئەلەرنىڭ داۋامىنى داۋاملىق تۈردە ئەجدادلىرىنىڭ باسقان يوللىرىنى ئەسلەشنى خالايدىغان ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ دىققىتىگە سۇنۇش بىلەن ئۇلارنى دائىم سوئال قويۇشقا، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ئاچچىق ئۆتمۈشتىن ساۋاق ئېلىشقا تەۋسىيە قىلىمىز.

****

قەدىرلىك كىتابخان، سىزنىڭ قىممەتلىك ۋاقتىڭىزنى بۇ ئەرزىمەس قۇرلىرىمغا سەرپ قىلدۇرغىنىمغا ئەپۇ سوراش بىلەن بىرگە سىزنىڭ ئالدىنقى بابتىن ئۆزىڭىزنىڭ جان جىگەر قېرىنداشلىرىڭىز شۇنداقلا سىزنىڭ شانلىق ئۆتمۈشىڭىزنى ياراتقۇچىلارنىڭ بىرى، يەنى سىزگە پەقەت ئاچچىق ئەسلىمىلەر ۋە ئۆكۈنۈشلەرنىلا ئەمەس بەلكى كېلەچىكىڭىزگە يەنىلا ئۈزۈلمەس ئۈمىدلەرنى مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئۇنتۇلماس پاجىئەسىنى خەۋەرلەندۈرۈپ بولۇپ، مانا بۈگۈن يەنە سىز بىلەن شۇ تراگېدىيىلىك يىللارنىڭ قوينىغا بىرگە كىرمەكچىمەن. تراگېدىيە نەدىن باشلاندى؟ تراگېدىيە رېژىسسورلىرى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنى تاللىۋېلىشنى بەك ياخشى كۆرىدۇ؟ ئۇيغۇر خەلقىنى 20-ئەسىرنىڭ قىزىل رەڭلىك بايراق كۆتۈرگەن كىشىلىرىنىڭ هۇزۇرىغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياخشى كۆرگەن ئاشۇ 12 مۇقام كۈيلىرى ئاستىدا تەكلىماكان ۋە جۇڭغارىيە قۇم بارخانلىرىنىڭ دەهشەتلىك گۈركىرەشلىرىگە پەرۋا قىلماي باشلاپ كىرگەن ستالىن جانابلىرىنىڭ غۇلاملىرى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا نېمىلەرنى سوۋغا قىلدى؟ تۈنجى بولۇپ بىچارە خەلقنىڭ بېشى هېسابلانغان، ئۇنىڭ قىممەتلىك، تاج كەبى دوپپىسىنى كىم كىمگە كىيدۈردى؟ قىزىل قانغا بويالغان ئاي يۇلتۇزلۇق بايراق بىر پاي ئوقسىز قانداق ئەسكى لاتىلار قاتارىغا تاشلىۋېتىلدى؟
---خاتىرە دەپتىرىمدىكى سوئاللاردىن

7-باب

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنكى شەرقى تۈركىستان

ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار 8-ئاينىڭ 22-كۈنى مەخپىي رەۋىشتە غۇلجىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، شەرقى تۈركىستان ۋەزىيىتىدە جىددىي ئۆزگىرىش باشلاندى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇشىنىڭ قەدەملىرى، ئەخمەتجان قاسىمىنى سوۋېت تۇپرىقىدا بىر تەرەپ قىلىش بولسا غۇلجىنىڭ سىياسىي سەهنىسىگە كىمنى چىقىرىش ۋە بۇ يېڭى شەخس ئارقىلىق كۆزلىگەن مەقسەتلەرنى قانداق ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن ئېلىناتتى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ كۆز ئالدىدىكى بىرىنچى مەسىلىسى غۇلجا ۋە ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونسۇللىرى

ئارقىلىق ئىككى تەرەپلىمىلىك سىياسىي ئويۇن ئويناپ، شىنجاڭنى تېز سۈرئەتتە ماۋزېدوڭ هاكىمىيىتىگە تەقدىم قىلىش ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىستراتېگىيىسى بىلەن ئالغاندا شىنجاڭ قانچە تېزلىك بىلەن كوممۇنىستلار قولىغا تاپشۇرۇلسا شۇنچە ئۇلار ئۈچۈن پايدىلىق هېسابلىناتتى. بۇ يولدا سوۋېت هۆكۈمىتى هەرقانداق بەدەل تۆلەشتىن قورقمايتتى. چۈنكى ستالىن سوۋېت - خىتاي مۇناسىۋىتى ۋە سوۋېت - ئامېرىكا مۇناسىۋىتىدىكى ئىستراتېگىيىلىك مەسىلىلەردە شەرقى تۈركىستاننى قەتئىي «يېڭى خىتاي» غا بېرىۋېتىش سىياسىتىنى بەلگىلىگەن ئىدى.

سوۋېت - خىتاي مۇناسىۋىتى بولۇپمۇ خىتاي بويىچە هاكىمىيەتنى تولۇق ئىگىلەش ئالدىدا تۇرغان كوممۇنىستىك خىتاي بىلەن بولىدىغان يېڭى مۇناسىۋەت مەسىلىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى 1949-يىلى 5-ئايدىن باشلاپ ئارقا-ئارقىدىن ستالىننىڭ رەهبەرلىكىدە بىرقانچە قېتىم جىددىي يىغىن چاقىردى. تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ، خەلق بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى بەرىيا، مىنىستىرلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى كاگانوۋىچ، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى ۋورخىلوۋ قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك سوۋېت رەهبەرلىرى ئۆز دائىرىلىرى بويىچە ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىنى ستالىنغا دوكلات قىلىشتى. ستالىننىڭ ئەڭ يېقىن قولچوماقى بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى بەرىيا باشتىن ئاخىرى هەل قىلغۇچ پىكىرلەرنى بېرىپ كەلدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقى تۈركىستان جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغا قاراتقان سۇيىقەستىنى ۋە ئۇنىڭ ئىستراتېگىيىلىرىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت بولۇپ، سوۋېت - شىڭشىسەي مۇناسىۋىتى ۋە شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى هەم ئۇنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر بىۋاسىتە ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ئىدى. قىسقىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك سىياسىي تاكتىكىلىرىنى تۈزۈش ۋە بەلگىلەش شۇنداقلا ئۇنى ئىجرا قىلىشتىن ئىبارەت بۇ سىياسىي تراگېدىيىنىڭ رېژىسسورلۇق ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە مەزكۇر جاللاتلىقتا داڭقى چىققان سىياسىي تەۋەككۈلچى ئالغان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ 1933-يىلىدىكى شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمهۇرىيىتىنىڭ يوقىتىلىشى، 1937-يىلىدىكى ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى ئىككىنچى قوزغىلاڭنىڭ فاشىستلارچە باستۇرۇلۇشى، خوجىنىياز هاجىم ۋە سابىت داموللام قاتارلىق سانسىزلىغان كىشىلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، جۈملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەشهۇر داهىيلىرى ئابدۇللا روزىباقىيوف، ئىسمائىل تاهىروف قاتارلىق مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا يېتىشىپ چىققان كۆپلىگەن ئۇيغۇر سىياسىيونلىرى ۋە زىيالىيلىرىنى بىۋاسىتە بۇيرۇق بېرىپ ئۆلتۈرگۈزگەن، قىسقىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرى بىلەن ئەسەبىيلەرچە ئويناشقان جاللات ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى بۇ قېتىمقى يىغىنلىرىنىڭ قارارى سۈپىتىدە يەنە شۇ بەرىيانىڭ باشلامچىلىقىدا شىنجاڭ مەسىلىسىنى هەل قىلىش تاكتىكىلىرىنى بەلگىلەپ چىقتى هەمدە بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا بىۋاسىتە ئۇ ئۆزى رەهبەرلىك قىلىدىغان بولدى. بۇ چاغدىكى خىتاينىڭ ئىچكى تاشقى ۋەزىيىتىدىن قارىغاندا كوممۇنىست كۈچلىرى تامامەن غەلىبە قىلىش، گومىنداڭ هاكىمىيىتى مەغلۇپ بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن، شۇنىڭدەك جياڭ جېشى هۆكۈمىتى ئامېرىكا باشلىق غەرب ئەللىرىدىن خىتاي مەسىلىسىنى هەل قىلىشتا ياردەم سوراش بىلەن بىرگە سوۋېت هۆكۈمىتىنى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ ئارىغا چۈشىشى بىلەن خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسىنىڭ هۇجۇملىرىنى توختىتىش ئۈچۈن تىرىشۋاتقان، قوراللىق

توقۇنۇش بىلەن دىپلوماتىيىلىك كۆرەش جەددىي داۋام قىلىۋاتقان ۋەزىيەت ئىدى. خىتاي كوممۇنىست دائىرىلىرى بولسا ھەرقانداق دىپلوماتىيىلىك يوللارغا پەرۋا قىلماي ھۇجۇملىرىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى.

خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسى 1949-يىلى 7-ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا خىتاينىڭ غەربى شىمالىي ۋە غەربى جەنۇب تەرىپىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئاساسى جەھەتتىن كونترول قىلىپ بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى غەربى شىمالنى جۈملىدىن شەرقى تۈركىستاننى ئىشغال قىلىش ئىدى. لېكىن، ماۋزېدوڭ غەربى شىمالغا ھۇجۇم باشلاشتا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پىكرىنى ئالماي تۇرۇپ قارار چىقىرالمايتتى. بولۇپمۇ شەرقى تۈركىستانغا ئەسكەر كىرگۈزۈشتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ماۋزېدوڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە شەرقى تۈركىستاننى مەڭگۈ ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن شەرقى تۈركىستاننى پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە قالدۇرغان ئاساستا كوممۇنىستىك خىتاي تەۋەسىگە كىرگۈزۈش، شەرقى شىمالدا سوۋېت تەسىرىنى ساقلاش شوئارى بىلەن مەيدانغا چىقىش ئىستراتېگىيىسىنى بەلگىلىدى. بۇ ستالىننىڭ كۆتكەن يېرىدىن چىقتى.

ماۋزېدۇڭنىڭ قارىشىچە بويىچە ئالغاندا گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى ئۆزۈل-كېسىل يوقىتىپ، خىتاينىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىش، شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ خىتاي تۇپرىقىدىكى بۇ يېڭى ھاكىمىيىتىنى خەلقئارادىكى دۆلەتلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا جۈملىدىن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە خىتاي جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىكى قانۇنلۇق ئورنىنى بىكار قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى تىكلەشكە ئېرىشىشى ئۈچۈن بىردىن بىر چارە دۇنيادىكى كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ماۋزېدوڭ پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەممە شەرتلىرىگە كۆنگەندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ مىللەتچىلىك بىلەن تولغان ئارزۇ ئارمانلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى خەلقئارا ۋەزىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ دۇنيانىڭ سىياسىي تەقدىرىنى بەلگىلەشتە ھەلقىلغۇچ كۈچلۈك ئورۇنغا ئېرىشكەن سوۋېت ئىتتىپاقى سوتسىيالىزم لاگېرىغا رەھبەرلىك قىلىپ غەرب دۇنياسى بىلەن كۈچ سىنىشىۋاتقان، ئىككى لاگېر كۆرۈشى جەددىي ئەۋجى ئالغان، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زومىگەرلىكىنى ئەيىبلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا سوۋېت -ئامېرىكا مۇناسىۋىتىمۇ جەددىيلىشىۋاتقان پەيت ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلگىرى ماۋزېدۇڭنىڭ غەلىبە قىلىشىغا تولۇق ئىشەنچى بولمىسىمۇ ئەمما، تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن ھەربىي ياردەم قىلىشىنى توختاتمىغان بولۇپ، خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسىنىڭ قۇدرەت تېپىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان . ستالىن 1949-يىلىدىن كېيىن خىتاي كوممۇنىست كۈچلىرىنىڭ ئارقا ئارقىدىن قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىلىرىنى ئوخشاشلا ئىككى لاگېر كۆرۈشى جۈملىدىن ئۇنىڭ ئامېرىكىغا قارشى سىياسىتىنىڭ غەلىبىسى دەپ قارىغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى كۆرەشلىرىدە خىتاينى ئىنتايىن مۇھىم ئىتتىپاقچى ۋە يانتايىقى بولىدۇ دەپ ئىشەنگەن ئىدى. ماۋزېدوڭ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ستالىننىڭ ئالدىدا پەقەت ۋاقىتىنچە باش ئېگىپ، ئۇنىڭ چىشىغا تەگمەسلىككە تىرىشتى خالاس. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ كوممۇنىزم لاگېرى ۋە خەلقئارادىكى ئورنىغا ئالاھىدە ئىشەنگەن ۋە ئېتىۋار بەرگەن ستالىن

ماۋزېدوڭنىڭ ئارزۇ ئارمانلىرىنى بەجا كەلتۈرۈش قارارىغا كەلدى. يۇقىرىدا تەكىتلىگىنىمىزدەك ستالىن ئۆزىنىڭ خىتاي سىياسىتىدىكى مۇھىم كوزىرى ھېسابلىغان شەرقى تۈركىستاننى ئەمدى ماۋزېدوڭنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، خىتاينىڭ بۇ زېمىندىكى «ئىگىلىك ھوقۇقى» نى ئېتىراپ قىلىش، شۇ ئارقىلىق خەلقئارانىڭ كۆزىنى بوياش قارارىغا كەلدى.لېكىن ئۇ شەرقى تۈركىستاننى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىگە شەرتلىك ئاساستا بېرىشنىمۇ ئۇنتۇمىغان ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەزكۇر ئىستراتېگىيىسى بويىچە، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ۋەكىلى سوۋېتتە ليۇشاۋچى موسكۋاغا چاقىرتىلىپ، سوۋېت ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە ئائىت مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى. ليۇشاۋچى ستالىننى ياخشى ۋەدىلەر بىلەن خۇشال قىلدى، ستالىننىڭ دۇنيا كوممۇنىزم ھەرىكىتىدىكى بىردىن بىر داھىيلىق ئورنى مۇئەييەنلەشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن 1949 -يىلى 8-ئايدىن باشلاپ، ستالىننىڭ يوليورۇقى ۋە بەرىيانىڭ بىۋاستە ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە شىنجاڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىش ئوپېراتسىيىسى باشلاندى. 1949-يىلى 7-ئاينىڭ 11-كۈنى ماۋزېدوڭ دادىلىق بىلەن غەربى شىمالغا يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقىنى ئېلان قىلدى.شۇنىڭ بىلەن پىڭ دېخۇەي باشچىلىقىدىكى كوممۇنىست ئارمىيىسى كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلاپ تېزلىكتە شىنجاڭ چېگراسىغا يېتىپ كەلدى.

مانا مۇشۇ شارائىتتا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ تەقدىرىنى بىرتەرەپ قىلىش ئوپېراتسىيىسىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.
8-ئاينىڭ 23-كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار غۇلجىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، بەرىيانىڭ پىلانى بويىچە پۈتۈن شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى ھېسابلانغان «تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى قوغداش ئىتتىپاقى» مەركىزى كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىك ئورنىغا تۆيۇقسىزدىن سەيپىدىن چىقىپ، ئۇنىڭ رەھبەرلىك ئورنى تىكلەندى. مەلۇمكى مەركىزى كومىتېت تەشكىلى بيۇروسىنىڭ 11 كىشلىك ئەزاسى بولۇپ، سەيپىدىن پەقەت شۇلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ تېخى خەلق تەرىپىدىن داھىيلىق سۈپىتى بىلەن ئېتىراپ قىلىنمىغان بولۇپ، خەلق ئىچىدە ئۇنىڭدىن ئابرۇيلۇق، خەلق ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن شەخسلەرمۇ بار ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەت رەئىسلىك ئورنى تەشكىلى بيۇرو ۋە مەركىزى كومىتېت ئەزالىرى، شۇنداقلا كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن كۆرسىتىش ۋە ئاۋازغا قويۇش ئۇسۇلى بىلەن بېكىتىلمىگەن ئىدى. مەلۇمكى ئەخمەتجان قاسىمى بولسا ئومۇمى خەلق سايلىمى ئارقىلىق ھاكىمىيەت ئورنىغا چىققان ۋە خەلق تەرىپىدىن داھىيلىق سالاھىيىتى بىلەن تونۇلغان ئىدى.

مۇئەللىپ سەيپىدىننىڭ ھاكىمىيەتكە تاسادىپىي چىقىش ئەھۋالى توغرىسىدا «ئىتتىپاق» مەركىزى كومىتېتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تارىخى شەخسلەردىن ئىگىلىشىچە، ئەخمەتجاننىڭ نامى بىلەن يېزىلغان سەيپىدىننىڭ مۇۋەپپەقىيەت رەئىسلىك ئورنىغا مۇناسىۋەتلىك باغاقچە ئەخمەتجانلار مېڭىپ ئەتىسى مەركىزى كومىتېتتىكى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئىشخانىسىنىڭ ئىشكىگە چاپلىنىپ قالغان. ئىشقا كەلگەنلەر بۇ باغاقچىنى كۆرگەن. شۇنىڭ بىلەن سەيپىدىن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئىشخانىسىدا، ئۇ ئولتۇرغان ئورۇندۇقتا ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن ھەمدە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ مەخپىي ۋەكىلى بولغان دېڭ لىچۈن بىلەن ئۆزى بىۋاستە

ئالاقىلىشىپ، شەرقى تۈركىستاننىڭ تەقدىرىنى ئۆزى مۇستەقىل ھالدا بىر تەرەپ قىلغان.

سەيپىدىن غۇلجىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىقىرىلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئىككىنچى ئىستراتېگىيلىك پىلانى ئۈرۈمچىدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى تىنچلىق بىلەن تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئوپېراتسىيىسىنى باشلىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇلى ئارىسىدا خىزمەت تەقسىماتى ئايرىم بولۇپ، ھەم ئورگانىك باغلىنىشقا ئىگە ئىدى. غۇلجىدىكى كونسۇل سەيپىدىن ئارقىلىق ئىش ئېلىپ بارسا، ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇلى يەۋسېيېۋ گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ رەئىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونا مەخپىي خادىمى بۇرھان شەھىدى ئارقىلىق ئۈرۈمچىدىكى
تاۋ سىيۆ باشلىق گومىنداڭ ھەربىي ۋە مەمۇرى دائىرىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يېڭى يۈزلىنىشلەردىن ۋاقتىدا خەۋەر بېرىپ تۇرۇشىغا ئېرىشەتتى ھەمدە بۇرھان شەھىدى ئارقىلىق گومىنداڭ دائىرىلىرى ئارىسىدا پىكىر بۆلۈنۈش ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، تاۋ سىيۆ ۋە لۇزىيوڭ قاتارلىق مۇھىم كىشىلەرنىڭ كوممۇنىستلارغا تەسلىم بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇلى يەۋسېيېۋنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن 1949-يىلى 9-ئاينىڭ 1-كۈنى تاۋسىيۆ قاتارلىقلار سوۋېت تەرەپكە خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 9-ئاينىڭ 2-كۈنى يەۋسېيېۋ دەرھال غۇلجىغا بېرىپ، دېڭلىچۈن بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭغا تاۋ سىيۆ ۋە بۇرھان قاتارلىقلارنىڭ تەسلىم بولۇش قارارىغا كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىپ، ئۇنى دەرھال ئۈرۈمچىدە پائالىيەت قىلىشقا ئۈندىدى. يەۋسېيېۋ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋە گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ باش قوماندانى تاۋسىيۆنىڭ تەسلىم بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، 9-ئاينىڭ3-كۈنى سەيپىدىننى سوۋېت كونسۇلخانىسىغا چاقىرتىپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى.
دېمەك بۇ خەۋەر شىنجاڭ ۋەزىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ بولغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئۇقتۇرۇلغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن سەيپىدىن سوۋېت تەرەپنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بېيجىڭغا بارىدىغان ۋەكىل سۈپىتىدە بېكىتىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەخپىي خادىمى ئالىمجان ھاكىمبايېف (ئۆزبېك، بۇ شەخس 1991-يىلى موسكۋادا ئۇزۇن مەزگىللىك پالەچ كېسىلىدىن كېيىن رۇس ئايالىنىڭ ھاقارەتلىرى ئىچىدە ئۆلگەن ئىكەن) ۋە تۇجى ئىسىملىك بىر خىتاي زىيالىيسى ھەمراھ بولىدىغان بولدى.

سەيپىدىن باشلىق بۇ گۇرۇپپا 9-ئاينىڭ 15-كۈنى بېيجىڭغا يېتىپ كېلىپ ئۆز پائالىيىتىنى باشلىدى. سەيپىدىننىڭ ئەسلىمىسىدىن قارىغاندا ئەتىسىدىن باشلاپ ئۇنى ماۋزېدوڭ، جوئېنلەي قاتارلىق خىتاي كوممۇنىست رەھبەرلىرى قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا «3 ۋىلايەت» نىڭ ۋە شىنجاڭنىڭ سىياسىي تەقدىرى ھەم مىللىي ئارمىيىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك تېمىلاردا سۆھبەتلەر بولغان. ئۇنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركىستان مەسىلىسى جۈملىدىن مىللىي ئارمىيە مەسىلىسىگە ناھايىتى جىددىي قارىغان.كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ چاغدا خىتاي كوممۇنىستلىرى 30 نەچچە مىڭ

كىشىلىك مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيە ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە قارشىلىق كۆرسىتىشىدىن ناھايىتى ئەنسىرىگەن ئىدى. سەيپىدىنىنىڭ ئۆزىنىڭ سۆزى بىلەن ئالغاندا ئۇ خىتاي رەھبەرلىرىنىڭ ھەممە پىكرىگە ماقۇللا دېگەن، ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ مىللىي مۇختارىيەت تەلەپلىرى مەسىلىسىدە ھېچنېمە دېمىگەن.

9-ئاينىڭ 22-كۈنى سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنىدا سەيپىدىن ماۋزېدۇڭغا ئۇيغۇرچە تون ۋە تۇماقنى ئۆز قولى بىلەن كىيدۈرۈپ، ئۇيغۇرىستان خەلقىنىڭ ۋەتەن ۋە مىللەت يولىدا تۆكۈلگەن قانلىرىنىڭ خۇلاسىسىنى چىقىرىپ، ماۋزېدۇڭنىڭ تۇنجى قېتىم ئۆز قەلىمى بىلەن ئىمزا قويغان ئۇيغۇر «شاگىرتى» بولۇپ تارىخقا يېزىلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پاجىئەلىك تارىخى خاتىرىلىرى كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقىگە ھېقىقى ئاشكارا بولۇپ، ھەققانىي مەيدانىدا تۇرۇپ باھا بېرىلگەندە شۇنداقلا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ھېقىقى سىرلىرى پاش بولغاندا، ئۇيغۇر خەلقى قەھرىمانلىق كۆرەش تارىخىنى ئۆز قەلەملىرى بىلەن ئادىل مەيدانىدا تۇرۇپ يازغاندا، جۇملىدىن مۇقەددەس ۋەتىنى يولىدا ئۆلگەن پەرزەنتلىرى ئۈچۈن خاتىرە مۇنار تىكلەيدىغان چاغدا سەيپىدىن ھەققىدە ھېقىقى خۇلاسە چىقىرىۋالىدۇ. تارىخنىڭ قىزىق ئۇرۇنلاشتۇرۇشى شۇكى، سەيپىدىن ماۋزېدۇڭغا تون كىيدۈرۈپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ يېڭى خىتايغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈۋاتقاندا، خەلق ئۆزلىرى سايلىمىغان ۋە ئەۋەتمىگەن مەزكۇر بىرەسىمي ۋەكىلىنىڭ بۇ پائالىيەتلىرىدىن بىخەۋەر ئىدى.

ئۇنداقتا سەيپىدىن بېيجىڭغا كەتكەندىن كېيىن كىم غۇلجىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىقتى؟ بۇ شەخس تاتارلاردىن بولغان ئەنئەت ئىسقاقوف ئىدى. ئۇ «3 ۋىلايەت» نىڭ مۇۋەپپەقىيەت رەئىسى سۈپىتىدە سەيپىدىنگە ماسلىشىپ، «3 ۋىلايەت» نى چىڭ تۇتۇپ تۇردى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ نەدىلىكىنى بىلەلمەي تۇرغان خەلق ئارقا -ئارقىدىن مەيدانغا چىققان بۇ شەخسلەردىن ھەيرانلىق ھېس قىلىسمۇ، سوئاللار ياغدۇرسىمۇ، ئۇلار خېلى ۋاقىتقىچە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا راست گەپ قىلماي خەلقنى ئالداپ، تاكى خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستاننى تولۇق ئىشغال قىلىپ بولغانغا قەدەر خەلقتىن سىر ساقلاپ كەلدى. ئۇلار ھەر قانداق ئىشنى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇيرۇقى دەپ ئىجرا قىلدى.

ھەتتا، ئۇ 9-ئاينىڭ 28-كۈنى ماۋزېدۇڭغا تەبرىك تېلېگرامما يوللاپ، «3 ۋىلايەت» خەلقىنىڭ جۇملىدىن شىنجاڭ خەلقىنىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەپسۇسكى، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ماۋزېدۇڭغا يازغان تېلېگراممىسىنى بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بۇ كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىكى روشەن پەرقلەرنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئەخمەتجاننىڭ تېلېگراممىسى قىسقا ۋە ھېچقانداق شوئاردىن تەركىب تاپمىغان ئىدى.

1949-يىلى 1-ئۆكتەبىر خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئېلان قىلىندى. سەيپىدىن ھۆكۈمەت ئەزالىقىغا سايلاندى. 10-ئاينىڭ 7-كۈنى ئەنئەت ئىسقاقوف ۋە سەيپىدىنىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېشىل رەڭلىك ئاي يۇلتۇزلۇق بايرىقىنى ئېسىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى ئېسىش بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن 5يىل ئېسىلغان بۇ بايراقنى ئۇيغۇر خەلقى كۆرەلمەس بولۇپ قالدى.

مەزكۇر كىشىلەر بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇيرۇقى دېگەن نىقاب بىلەن قىلدى. خەلق ھەيرانلىقتا پەقەت ئەخمەتجانلارنىڭ تېزرەك قايتىپ كېلىشىنىلا كۈتتى خالاس. ھەتتا ماناس دەرياسى قىرغىقىدىكى مىللىي ئارمىيىگىمۇ ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇيرۇقى چۈشمەي تۇرۇپ ھەربىي ھەرىكەت قوللىنىشقا بولمايدۇ دەپ بۇيرۇق بېرىلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېقىندىن ماسلىشىشى ۋە ئاكتىپ خىزمەت قىلىشى بىلەن خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسى 1949-يىلى10-ئايدىن باشلاپ ئۇيغۇرىستانغا يۈرۈش قىلىپ، 12-ئايدا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى (خىتايلارنىڭ ئاتىشىدىكى «3 ۋىلايەت» ھۆكۈمىتى) تېررىتورىيىسىگە تولۇق كىرىپ ئۇيغۇرىستاننى ئومۇميۈزلۈك كونتروللۇق ئاستىغا ئالدى. 30مىڭ كىشىلىك مىللىي ئارمىيە بىر پاي ئوق ئاتماي، خىتاي خەق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5-كورپۇسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ۋە قىسقارتىلىپ ئاخىرى تولۇق يوقىتىلدى. ئۇنىڭ ئەڭ جەڭگىۋار، غۇرۇرلۇق ئوفىتسېرلىرى ۋە جەڭچىلىرى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ۋە كادىرلار كۇرسىغا ئەۋەتىلىپ نابۇت قىلىندى.مىللىي ئارمىيىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قالدۇقى بولغان 3-ئاتلىق پولك 1962-يىلىدىكى خىتاي - ھىندىستان ئۇرۇشىغا سېلىنىپ، ۋەزىپىسى ئادا بولغاندىن كېيىن يوق قىلىۋېتىلدى.

ستالىن ماۋزېدۇڭغا شىنجاڭنى بىر پاي ئوق ئاتقۇزماي تەقدىم قىلغاندىن كېيىن ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ بىلەن بەزى مەسىلىلەردە كېلىشىم تۈزۈشى كېرەك ئىدى. ئاخىرى 1949-يىلى 12-ئاينىڭ 16-كۈنى ماۋ موسكۋاغا يېتىپ كېلىپ، ستالىنغا تاۋاپ قىلدى ۋە ئۇنىڭغا بولغان رەھمىتىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدەك ستالىن تۇغۇلغانلىقىنىڭ 70يىللىقى پائالىيىتىگە قاتنىشىپ، ستالىننىڭ بىردىن بىر داھىي ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ مەدھىيىلەر ياغدۇردى. لېكىن ئىش تېخى تۈگىمىگەن ئىدى. 1950-يىلى 1-ئاينىڭ 16-كۈنى ماۋ بىلەن ستالىن سوۋېت - خىتاي ھەمكارلىق سۆھبىتىنى باشلىدى.ئاخىرى 2-ئاينىڭ 24-كۈنى بۇ ئىككى دۆلەت سوۋېت - خىتاي دوستلۇق شەرتنامىسىنى ئىمزالاپ دۇنياغا جاكارلىدى. ماۋ بۇ قېتىمقى سەپەردە سەيپىدىننىمۇ بىرگە ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇ ستالىنغا «قېنى كۆردۈڭمۇ سەن ئەتىۋارلىغان ئادەمنى مەنمۇ ئەتىۋارلايمەن» دېگەندەك قىلىپ، ستالىن بىلەن سۆھبەتلەرگە قاتناشتۇردى. سەيپىدىن بۇ قېتىم بۇ ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىملەرنىڭ شىنجاڭغا ئائىت ماددىلىرىغا قول قويدى. دېمەك سەيپىدىن بىكارغا كەلمىگەن ئىدى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى قېتىم ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى كېلىشىمدە ئۆز مەنپەئىتى قۇربان قىلىنغان ھالدا خەلقئارالىق كېلىشىمگە قول قويغان شەخس ئىدى. نىكىتا خروشوفنىڭ ئەسلىمىسىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ستالىن بۇ قېتىم ماۋنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولۇپ، ستالىن باشتىن ئاخىرى ئۆز مەنپەئىتىنى قوغداپ، ماۋنى شىنجاڭغا ئائىت كېلىشىمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئىتىنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. ماۋمۇ ئىلگىرى بەرگەن ۋەدىلىرى بويىچە ھەممىگە قوشۇلغان خالاس. سوۋېت - خىتاي كېلىشىمىنىڭ تۈزۈلىشى ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنىڭ خىتاي تەۋەسىدە قېلىشىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى بولۇپ، شۇ كۈندىن ئېتىبارەن خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ بۇ زېمىنغا ھەقىقەتەن ئىگە بولغانلىقىغا ئىشەندى.

شۇنىڭدەك ئۇيغۇر مەسىلىسىنىڭ بۇ ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى دىپلوماتىيىلىك مۇناسىۋەتتە

نەقەدەر مۇھىم ئىكەنلىكى، ئۇيغۇردىن ئىبارەت بۇ كوزىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيىسى ۋە ئىچكى ئىشلىرىدا نەقەدەر مۇھىم ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم كۆرسەتتى.

بۇنىڭ يەنە بىر جانلىق ئىسپاتى شۇكى، سوۋېت - خىتاي كېلىشىمى تۈزۈلۈپ، ستالىن تولۇق مەمنۇنىيەت ھېس قىلغاندىن كېيىن ماۋغا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ جەسىتىنى تەقدىم قىلدى. ماۋ بولسا، سەيپىدىنگە ئالمۇتاغا بېرىپ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ جەسىتىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېتىپ غۇلجىدا دەپنە قىلىش بۇيرۇقىنى بەردى. 1950-يىلى 3-ئايدا يەنى ئەخمەتجانلار غۇلجىدىن كېتىپ 6 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ جەسىتى غۇلجىغا ئېلىپ كېلىندى. خەلق شۇ كۈنى ئۆزلىرىنىڭ يەنە بىر قېتىم پاجىئەگە يولۇققانلىقىنى ھېقىقى تونۇپ يەتتى. غۇلجا ئاسمىنىنى قارا بۇلۇتلار قاپلىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆز ياشلىرى ئىلى دەرياسى كەبى ئاقتى! سەيپىدىن خىجىل بولماستىن خەلق ئالدىدا گىدىيىپ يۈرۈۋەردى. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى مەلۇماتلارغا ۋە مۇناسىۋەتلىك يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملارنىڭ ئىسپاتىدىن قارىغاندا، پەقەت بىرلا كىشى يەنى غېنى باتۇر سەيپىدىننى ھاقارەتلىگەن ئىكەن. مانا بۇ پەقەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىردىن بىر نارازىلىقى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ مىللىي ئارمىيىسىگە تايىنىپ قېنى ئەخمەتجان؟ دەپ مەيدانغا چىقماستىن ئەكسىچە سەيپىدىن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئويۇنىنىڭ نەتىجىسىنى كۈتۈپلا قالدى خالاس.
ستالىن ماۋغا ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ جەسىتىنى بېرىش ئارقىلىق، «سەن مېنىڭدىن رازى بول، مەن كېلىشىمگە رىئايە قىلدىم» دېگەندەك شەپە بەردى. بىز بۇ ۋەقەدىن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنىپ ئالىمىز. شۇنداقلا ئەگەر ئەخمەتجانمۇ سەيپىدىندەك رول ئوينىيالىغان بولسا ئۇنىڭمۇ ھايات قېلىپ، موسكۋاغا بېرىشىدا گەپ يوق ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. لېكىن ئۇ ئۆلۈم يولىنى تاللىغان ئىدى.

شىنجاڭنى قولغا ئالغان خىتاي كوممۇنىستلىرى ئەمدىلىكتە بۇ جاينىڭ مۇختارىيەت مەسىلىسىنى ئەمەس، بەلكى سوۋېت تەسىرىنى تازىلاش ئوپېراتسىيىسىنى باشلاش بىلەن بىرگە بىۋاستە سەيپىدىننىڭ ماسلىشىشى بىلەن 1951-يىلدىن باشلاپ مىللىي ئارمىيە ۋە زىيالىيلار شۇنداقلا خەلق ئىچىدىكى مىللەتچىلىك خاھىشى بار، قەلبى نارازىلىق بىلەن تولغان كىشىلەرنى تۇتۇپ يوقىتىشقا باشلىدى.
1951-يىلى غۇلجىدا مىللىي ئارمىيىنىڭ پولكوۋنىكى، مىللىي ئارمىيە ھەربىي سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولغان ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجىنى «پانتۈركىست» دېگەن جىنايەت بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. ئارقىدىنلا مىللىي ئارمىيە ئوفىتسېرلىرىدىن ئىلدىرىم قاتارلىق ئون نەچچە كىشى شۇ جىنايەت بىلەن خەلق ئالدىدا ئېتىپ تاشلاندى ھەمدە مىللىي ئارمىيە ئىچىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ كۆپلىگەن كىشىلەر قولغا ئېلىندى. غېنى باتۇر، فاتىخ باتۇر قاتارلىق كىشىلەر نەزەربەند ئاستىغا ئېلىنىپ كۈرەشكە تارتىلدى. رەھىمجان سابىر ھاجى قاتارلىق ئىرادىسى مۇستەھكەم رەھبەرلەرگە سوغۇق مۇئامىلىلەر قىلىندى. 1951-يىلى مىللىي ئارمىيە ئوفىتسېرى راخمانوف مەخپىي تەشكىلات قۇرۇپ قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلىق قىلىۋاتقاندا ئاشكارىلىنىپ قېلىپ ئېتىپ تاشلاندى. ئۇيغۇر خەلقى تېخى تۈنۈگۈنلا غۇلجا كوچىلىرىدا ئۆتۈكلىرىنى پارقىرىتىپ، مەيدىلىرىگە شەرقى تۈركىستاننىڭ ئوردېن مېداللىرىنى تاقاپ ھەيۋەت بىلەن مەردانە يۈرۈشكەن ئاشۇ كىشىلەرنىڭ مانا ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ كۆزلىرى ئالدىدا يەنە شۇ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدا

ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، جەسەتلىرى ھاقارەتلىنىۋاتقانلىقنى كۆرۈپ ھەي بۇ نېمە ئاپەت؟ دەپ سوئال قويمىدى. بۇ ئاجايىپ ئىش ئىدى! بەلكى مۇنداق مىللەت دۇنيادا كەم بولسا كېرەك؟! بۇ خۇددى 1946-يىلى ئەلىخان تۆرە تۇيۇقسىز يوقاپ كەتسە، قېنى بىزنىڭ رەئىسىمىز؟ دەپ سوئال قويمىغانغا ئوخشاش ئىدى. ھەتتا ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجى پولكوۋنىكنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن مىللىي ئارمىيە ئوفىتسېرى جەسەتنىڭ ئۆتۈكىنى سالدۇرۇۋېلىپ ئۆزى كىيىپ يۈرگەن ئىكەن. كېيىن ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن يەنىلا يۇرت كاتتىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ يۈرۈۋەرگەن. ھېچكىممۇ ئۇنىغا سەن ئەجەب ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجىنى ئاتقان ئىدىڭغۇ، سەن قانداقسىگە يەنە يۇرت نوچىلىرىدىن بولۇپ يۈرسەن دېمىگەن. پەقەت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تىللاپلا قويغان خالاس! ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن ھەيران قېلىشنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى ئۇيغۇر مىللىتى تاكى ھازىرغىچە خائىنلىرى ۋە ساتقىن جانباقتىلىرىنى ھۆرمەتلەپ، تۆردىن ئورۇن بېرىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىرىدىن كۆرە خائىن ناكەسلىرىنىڭ سانى كۆپرەك بولسا كېرەك؟!

مانا شۇنداق قىلىپ شەرقى تۈركىستان ئۈچۈن بولغان جەڭلەردە دۈشمەندىن بىر قېتىممۇ يېڭىلىپ باقمىغان شۇنچە جەڭگىۋار مىللىي ئارمىيە بىتچىت بولۇپ، غۇلجا كوچىلىرىدا مەغرۇرانە دەسسەپ يۈرگەن جەڭگىۋار ئوفىتسېرلار يەنى پولكوۋنىك ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجىدەك كىشىلەر ئۆز قول ئاستىدىكى، يەنى شۇ ئۆز مىللىتىدىن چىققان نادان ئوفىتسېرلىرىنىڭ قولىدا جان ئۈزدى. بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ رېژىسسورلىرىدىن بىرى ۋاڭ جېن بولسا، ئۇنىڭ ئىجرا قىلغۇچىلىرى سەيپىدىندەك كىشىلەر ئىدى.

ماۋزېدوڭ پەقەت ستالىن ئۆلگەندىن كېيىنلا ئۆزىنىڭ ۋەدىسى بويىچە ئاپتونومىيە مەسىلىسىنى ئويلاشتى. ئۇ ستالىنغا بەرگەن ۋەدىسى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىچە مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى بويىچە ئەمەس، ئەكسىچە خىتايچە ئۇسۇلدا ھەل قىلدى. ستالىنىنىڭ نەزەرىيىسى بويىچە ئالغاندا شىنجاڭغا جۇمھۇرىيەتلىك ئاپتونومىيە بېرىلىشى كېرەك ئىدى. خىتاي كوممۇنىستلار پارتىيىسىمۇ ئۆزىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيىدىن باشلاپلا مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش پرىنسىپى بويىچە فېدراتسىيىلىك دۆلەت قۇرۇش شوئارىنى توۋلاپ كەلگەن. 1931-يىلى ۋە 1934-يىللىرى جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسى قانۇنىغا ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ خالىسا خىتاي تېررىتورىيىسىدە قېلىش خالىسا، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇرۇش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىنغان ئىدى. ماۋ مىللىي مەسىلىنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئەكسىچە كەينىگە سوزۇپ، ئاخىرى ستالىن ئۆلگەندىن كېيىنلا داداللىق بىلەن ئۆزى بىلگەن يول بىلەن 1955-يىلى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئاپتونومىيىنى سەيپىدىنگە تەقدىم قىلدى. سابىق شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى يەنى «3 ۋىلايەت» نى قازاقلارغا بېرىپ، ئىنقىلاب سىلەرنىڭ ئىنقىلابىڭلار، بۇ زېمىن سىلەرنىڭ زېمىنىڭلار، مانا سىلەر غەلىبىگە ئېرىشتىڭلار دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر مەيداندا مۆرىنى - مۆرىگە تىرەپ قېرىنداشلارچە دوستلۇق شەجەرىسى يارىتىپ، ئورتاق ۋەتەن ئازادلىقى ئۈچۈن قان كەچكەن ئۇيغۇر - قازاق خەلقى ئارىسىدا بىمەنە زىددىيەتلەرنىڭ تۇغۇلۇشى كېلىپ چىقتى.

1951-1959-يىللىرىغىچە «يەرلىك مىللەتچى»، «تەتۈر ئىنقىلابچى» دېگەندەك تۈرلۈك بەدناملار

بىلەن سابىق شەرقى تۈركىستاننىڭ ھەممە كادىرلىرىغا دېگۈدەك زەربە بېرىلىپ بولدى. ئاتاقلىق «51 چىلەر» ھەربىكىتىدە سەيپىدىن يەنە بىر قېتىم مىللىي ئىنقىلاب تايانچ كادىرلىرىنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويدى. مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا «51 چىلەر» نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تاياق توقماق ئاستىغا ئېلىنىپ، شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابىدا ئۆلتۈرۈلگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھېسابىنى بېرىشكە سەۋەب بولدى. «قانچە خەنزۇ ئۆلتۈردۈڭ؟» دېگەن سوئاللار ئاستىدا مۇھەممەت ئىمىن ئىمىنوپ، ئىبراھىم تۇردى، سەيپۇللايوف ھەتتا سەيپىدىن بىلەن ماسلىشىپ شەرقى تۈركىستان خەلقىنى بىر پاي ئوق ئاتقۇزماي خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىگە قوشۇپ بەرگەن ستالىنىنىڭ ئاخىرقى ئىشەنچلىك مۇرىتلىرى ئەشئەت ئىسقاقوف، بۇرھان شەھىدى ۋە باشقا كۆپلىگەن كىشىلەر خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمىتىگە ۋە پارتىيىسىگە قانچىلىك خىزمەت قىلىشىدىن قەتئىي نەزەر دۇنياغا تۇغۇلغىنىغا مىڭ تۇۋا يېگۈزۈلدى.

1969-1970-يىللىرى بولسا توختى قۇربان قاتارلىق 70تىن ئارتۇق يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇيغۇر زىيالىيسى ۋە مىللىي ئىنقىلابنى باشتىن كەچۈرگەن كىشىلەر ئاشكارا ھالدا ئېتىپ تاشلاندى. شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابىغا قاتناشقان كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇ تارىخىدىن پەخىرلىنىش ئەمەس، بەلكى ئۆكۈنۈش ۋە ئەپسۇسلىنىش تۇيغۇلىرىغا چۆمۈشتى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى بىر مەلۇماتقا قارىغاندا، مەدەنىيەت ئىنقىلابى دەۋرىدە گېنېرال مۇھەممەد ئىمىن ئىمىنوف تارتىپ چىقىرىلىپ، ئۇرۇپ سوقۇلۇپ كىشىلەرنىڭ ئالدىدا كۈرەشكە تارتىلىۋاتقان مەيداندا 50 ياشلار چامىسىدىكى كىيىملىرى جۇل-جۇل بىر كىشى تۇيۇقسىز ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ھەربىيچە چاس بېرىپ، سالام پولكوۋنىك، پالانى باتاليون كوماندىرى پالانچى دوكلات قىلىدۇ دەپ سۆزىنى باشلاپ، «ھۇجۇم قىلايلى، جېنىمىزنى تىكەيلى دېسەم ئۇنىمىغان ئىدىڭىز. مانا ئەمدى كۆرىدىغان كۈنىڭىز شۇ بولدى.» دېگەن. بۇنى ئاڭلىغان ئىمىنوف ھۆڭرەپ يىغلاپ كەتكەن ئىكەن. ئۇ كىشىمۇ تاياق توقماق ئاستىغا قالغان. ئەلۋەتتە، بۇ ھېكايىنىڭ ئېنىق پاكىتى بولۇشىمۇ مۇمكىن، بولماسلىقىمۇ مۇمكىن. ئەمما ئىمىنوف ۋە ئاشۇ نامەلۇم كىشى شۇنداقلا يەنە شۇلارغا ئوخشىغان كۆپلىگەن بىچارىلەرنىڭ ئەنە شۇنداق ئەپسۇسلىنىپ يىغلىغانلىقى بىر ھەقىقەتتۇر!

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر خەلقى ئەخمەتجان قاسىمىنى تېخىمۇ سېغىنماقتا، ئۇنى ئەسلىمەكتە. ئۇ ھەر بىر كىشىگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارىسىدا باردەكلا بىلىنمەكتە، لېكىن ھازىر ھايات ياشاۋاتقان بىر قىسىم كىشىلەرنى ئۇيغۇر خەلقى ئاللىقاچان ئۇنتۇپ بولغان ئىدى.

ستالىننىڭ ئاتوم بومبىسى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئېچىلمىغان سىرلىرى

مۇقەددىمە ئورنىدا

20-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، گېرمانىيە، ياپونىيە، ئىتالىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي تېخنىكىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە بولۇش ئۈچۈن زور مەبلەغ سەرپ قىلدى. بولۇپمۇ، گىتلېر گېرمانىيىسى ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدە دۇنيانى بويسۇندۇرۇش پىلانىنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكى ئۈچۈن ھەربىي خامچوتىنى يىلدىن-يىلغا كۆپەيتىپ، ھەربىي تېخنىكىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك ئارمىيە قۇرۇپ چىقىش ھەم ئەڭ ئۈستۈن ھەربىي قۇۋۋەتلەرگە ئىگە بولۇش ئارقىلىق كۆزلىگەن پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشتى. 2-جاھان ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىش ھارپىسىدىكى ئەنە شۇ قۇدرەتلىك كۈچلەر رىقابىتى ئەۋجى ئالغان پەيتلەردە ئىلگىرى-كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى، گېرمانىيە، ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە باشقا دۆلەتلەر ئالىملىرى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ كۈچلۈك پارتلىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بومبا ياساپ چىقىش مۇمكىنلىكىنى تونۇپ يەتكەن بولۇپ، مەزكۇر بومبىنى ياساش ئۈچۈن تۈرلۈك چارە-تەدبىرلەر قوللىنىلدى.

ئامېرىكىدىكى ئاتوم تەتقىقاتى ۋە ئۇنى ياساش پىكرى ئالدى بىلەن

1939 - يىلى گېرمانىيە پولشىنى بېسىۋېلىپ، ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچقاندىن كېيىن مەيدانغا كەلدى. 1939 - يىلى، گىتلېر گېرمانىيىسى ئۇچۇن خىزمەت قىلىشنى خالىماي، ياۋروپادىن ئامېرىكىغا قېچىپ كەلگەن بىر قىسىم ئاتوم ئالىملىرىدىن ۋېنگرىيىلىك فىزىك كىلاد سىيىو ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنى ئاگاھلاندۇرۇپ، ئەگەردە گېرمانىيە ئاتوم بومبىسىنى بۇرۇن ياساپ چىقسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ ئىنتايىن ئېغىر بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئارقىدىنلا ئېينىشتېين شۇ يىلى 8 - ئايدا ئامېرىكا پرېزىدېنتى روزۋېلتقا خەت يېزىپ، ئاتوم بومبىسى ياساش تەكلىپىنى سۇندى. 1940 - يىلغا كەلگەندە ئامېرىكا ئالىملىرى ئارىسىدا مەخسۇس ئاتوم بومبا ياساش مەسىلىرىنى مۇزاكىرە قىلىنغان بولۇپ، پەقەت 1941 - يىلى، 6 - دېكابىر كۈنى ياپونىيە دېڭىز ۋە ھاۋا قىسىملىرى ھاۋاي ئارىلىدىكى پېرل-خاربور پورتىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغاشتىن بىر كۈن بۇرۇنلا روزۋېلت ئامېرىكىنىڭ ئاتوم بومبىسى ياساش ۋە جىددىي تەرەققىي قىلدۇرۇش لايىھىسىنى تەستىقلىدى. 1942 - يىلى، 8 - ئايدا ئاتوم بومبىسى ياساشنى مەقسەت قىلىدىغان «خاملىتون لايىھىسى» نى تەستىقلاپ، مەزكۇر لايىھە بويىچە ئاتوم قورالى ياساشقا كىرىشتى. 1943 - يىلى 7 - ئايدا بولسا، ئاتوم تەتقىقات ئىنىستىتۇتى قۇرۇلۇپ، بۇ ساھەدىكى پۈتۈن تەتقىقاتلارنى مەركەزلەشتۈردى.[1]

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى 1940 - يىلى ئاتوم بومبىسى ياساشنى قارار قىلىپ، بىر مەخپىي كومىتېت قۇردى. بۇ كومىتېتقا گېرمانىيىدە تۇغۇلغان كوممۇنىست، ئەمما 1933 - يىلى گېرمانىيىدىن ئەنگلىيىگە كېتىپ، شۇ يەردە ئوقۇپ يەرلىشىپ قالغان، فىزىكا ئالىمى كلائۇس فكۇسمۇ قاتناشتۇرۇلدى. بۇ ئارىدا ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكا ئاتوم ياساش ساھەسى بويىچە يېقىندىن ھەمكارلاشقان بولۇپ، 1943 - يىلى 12 - ئايدا ئەنگلىيە ئاتوم ئالىملىرى ئامېرىكىنىڭ «خاملىتون پىلانى» غا قاتنىشىپ، ئىككى دۆلەت بىرلىكتە ئاتوم تەتقىقاتى ۋە ياساش ھەمكارلىقى ئېلىپ بارغاندا،

فكۇسـمۇ ئامېرىكىغـا بېرىـپ، مەزكـۇر لايىھـگە قاتناشـتى ھەمـدە ئـاتوم تېخنىكسـىغا ئائىـت تېخمـۇ زور مەخپىيەتلىكلەرنـى بىلـىش ھەتتـا ئـاتوم بازىسـىنىڭ فىزىكـا تەتقىقاتىغـا مەسـئۇل بولـۇش ئىمكـانىيىتىگە ئىـگە بولدى.[2]

ناتسىستلار گېرمانىيىسـىدىكى ئـاتوم پىلانـى 1939-يىلـى باشـلانغان بولۇپ، گېرمانىيە ھەربىي تەييارلىقلار ۋە پىلان ئىدارىسـى ئاتـاقلىق فىزىكـا ئالىملىرىـدىن ۋېرنـا خەرسـېنبېرگ بىلـەن ئوتتـو گاننىـڭ باشـلامچىلىقىدا «ئۇران جەمئىيىتى» نامى ئاستىدا تەتقىقات ئورگىنى تەسىس قىلىش بىلەن ئـاتوم تەتقىقـاتى ۋە ئـاتوم بومبىسـى ياساشـقا جىـددىي كىرىشـتى. ئۇنىـڭ ئالدىدا ھـامبۇرگ ئۇنىۋېرسـىتېتىنىڭ پروفېسسـورى پـوۋل ھـاداك گىتلېرگە ئـاتوم بومبىسـى ياسـاش، ئەگەردە گېرمـانىيە ئـاتوم بومبىسـىنى ياسـاش مـۇمكىنچىلىكىگە ئىـگە بولسـا، ئۇرۇشـتا ھەل قىلغـۇچ ئـورۇننى ئىگىلەيدىغانلىقى ھەققىدە تەكلىپ سۇنغان ئىدى. 1940-يىلى شىمالىي ۋە شـەرقىي ياۋروپـا دۆلەتلىرىنـى ئىشـغال قىلغانـدىن كېيىـن، بىـر قىسـىم دۆلەتلەردە ئۇران كانلىرىنى تېپىپ ئۇران ئايرىش مۇمكىنچىلىكىگە ئېرىشتى ھەمدە 1940-يىلى 5-ئايدا نورۋېگىيىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەينى ۋاقىتتـا ياۋروپـادىكى بىـردىن بىـر ئېغىـر سـۇ ئىشـلەپچىقىرىدىغان نورۋېگىيىنىـڭ ۋەيمونـك زاۋۇتىنـى كـونترول قىلـدى. شـۇنىڭدەك يەنە بېلگىيىنىڭ ئۇران كانىنى كونترول قىلىپ، گېرمانىيىنىـڭ ئـاتوم بومبىسى پىلانى ئۈچۈن ئىشلەتتى. شـۇ يىلـى، 12-ئايغـا كەلگەنـدە ئـۇران تـاۋلاش تېخنىكىلىرىنـى ئىگىلىـدى. ئەنە شـۇنىڭدىن كېيىن، گېرمـانىيە ئـالىملىرى پۈتـۈن كـۈچى بىلـەن ئـاتوم بومبىسـى ياساشـقا كېرەكلىـك تېخنىكىنـى ئۈزلۈكسـىز تەتقىـق قىلىـپ ھەم تەرەققىي قىلـدۇرۇپ، مـول تەجرىبىلەرنـى توپلىغـان بولسـىمۇ، لـېكىن گېرمانىيىنىـڭ يـادرو قـورالى ياسـاش پىلانـى ئىتتىپـاقچى دۆلەتلەرنىـڭ ئۈزلۈكسـىز ھۇجـۇملىرى ۋە بۇزغۇنچىلىقلىرىغـا ئۇچراپ، ناتسىستلارنىڭ ئاتوم بومبىسىنى ياساپ پۈتتـۈرۈش ۋاقتـى ئارقىغا

سۇرۇلدى. مەسىلەن 1943 - يىلى ، 2 - ئايدا ئەنگلىيە ئالىي ھەربىي قوماندانلىق شتابى گېرمانىيىنىڭ نورۋېگىيىدىكى ۋەيموك ئېغىر سۇ ياساش زاۋۇتىنى پارتلىتىش ئۈچۈن بىر زەربىدار ئەترەت تەشكىللىگەن بولۇپ، ئالتە كىشىلىك مەزكۇر گۇرۇپپا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بۇ زاۋۇتنى پارتلىتىۋېتىپ، گىتلېرنىڭ ئاتوم بومبىسى ياساش پىلانىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. بۇ زاۋۇت بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت ئاتوم بومبىسىغا كېرەكلىك ئېغىر سۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىنچىلىكىدىن مەھرۇم قالغان بولۇپ، بۇ ئەھۋال گېرمانىيىنىڭ ئاتوم بومبىسىنى بۇرۇن ياسىشىنى كېچىكتۈرۈپ، ئىتتىپاقچىلارنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىش رول ئوينىدى. ئەلۋەتتە، گىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاتوم بومبىسى ياساشقا ئەڭ بۇرۇن كىرىشىپ، يەنىلا ئۇنى ياساپ چىقىشقا ئۈلگۈرەلمىدى؟ دېگەن سوئال ھازىرغىچە مۇنازىرە قوزغاۋاتقانلىقى مەلۇم بولۇپ، بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى ئامىللارنى ئەسلەپ ئۆتۈش مۇمكىن.

بىرىنچىدىن، ئىتتىپاقچى ئارمىيىنىڭ ناتسىستلارنىڭ ئاتوم ياساش بازىلىرىغا ھاۋا ھۇجۇمى قوزغاپ، ئۇلارغا تۇرلۇك بۇزغۇنچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىشى، گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا كۆپ سەپلەردە ئۇرۇش قىلىشى نەتىجىسىدە ماددىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن قىيىنچىلىققا يولۇقۇپ، ئاتوم پىلانىغا سېلىنغان مەبلەغدە كەمچىللىك كۆرۈلۈشى.

ئىككىنچىدىن، ئاتوم تەتقىقات تارماقلىرىنى تارقاقلاشتۇرۇۋېتىپ، بىر مەركەزگە يىغىنچاقلىنالماي، ئالىملار ئارىسىدا دائىم پىكىر ۋە تەتقىقات ئىختىلاپلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى شۇنىڭدەك يەنە ناتسىستلارنىڭ دەرىجىدىن تاشقىرى ئىرقچىلىك سىياسىتى يۈرگۈزۈپ، ئېيىنشتېيىن قاتارلىق كۆپلىگەن يەھۇدىي ۋە باشقا مىللەتلەردىن كېلىپ چىققان ئاتوم ساھەسىگە مۇناسىۋەتلىك ئالىملارنى چەتكە قېقىشى ھەمدە ئۇلارنى زەربە بېرىشى ئوبيېكتى قىلىش تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ گىتلېر گېرمانىيىسى ئۈچۈن

ئىشلەشتىن باش تارتىپ، ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيىنىڭ ئاتوم بومبىسى پىلانى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى.

ئۈچىنچىدىن، گىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىگە ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىپ كېتىپ، ئاتوم قورالى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدىكى مەۋجۇت ھەربىي كۈچىگە تايىنىپمۇ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ غەلىبىگە ئېرىشەلەيدىغانلىقىغا بولغان ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىشتىن كېلىپ چىققان ئۆزلىرىنى كۈچلۈك چاغلاش ھەمدە ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇنچىۋالا تېز ئارىدا ئاتوم بومبىسى ياسىيالىشىغا ئىشەنمىگەنلىكى قاتارلىق خاتا ھۆكۈملىرىمۇ ئەڭ مۇھىم ئامىللاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىشى ۋە كۈنسايىن جىددىيلىششى ھەمدە ئۇرۇش سەپلىرىنىڭ كېڭىيىشى شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق ئىتتىپاقچى دۆلەتلەرنىڭ 1944-يىلىدىن تارتىپ گېرمانىيە ئارمىيىسىگە قارشى ھەربىي ھەرىكەتلىرى ھەل قىلغۇچ باسقۇچقا ئۆتۈش جەريانىدا ئاتوم قورالىغا ئىگە بولۇش ۋەزىيەتنىڭ مۇھىم تەقەززاسىغا ئايلانغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى، گېرمانىيە، ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا مەزكۇر قورالغا تېز ئىگە بولۇش ئۈچۈن تېخىمۇ جىددىي ھەمدە مۇتلەق مەخپىي تەدبىرلەرنى ئالدى. چۈنكى، مەزكۇر قورالنىڭ ئالدى بىلەن كىمنىڭ قولىدا بولۇش ئەينى ۋاقىتتىكى دۇنيا ۋەزىيىتى ۋە تەرتىپىنى بەلگىلەشتىكى ئۈستۈنلۈككە باغلىنىشلىق مەسىلە بولغاچقا، ئەگەردە مەزكۇر قورال گىتلېر گېرمانىيىسى تەرىپىدىن بۇرۇن ياسىلىپ، ئىشلىتىش پۇرسىتىگە ئېرىشىلسە، ناتسىستلارنىڭ پۈتۈن سەپلەر بويىچە ئىتتىپاقچىلارنى (سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى، ئەنگلىيە) مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشى، بەلكى گىتلېرنىڭ دۇنيانى بويسۇندۇرۇپ، 3-ئىمپېرىيە قۇرۇش چۈشىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان بولار ئىدى. شۇ سەۋەبتىن 2-جاھان ئۇرۇشى داۋامىدا ئاتوم بومبىسى

گېرمانىيىدىن بۇرۇن ياساپ چىقىش ۋە ياكى گىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ بۇ پىلانىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا يول قويماسلىق ئىتتىپاقچى دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي-سىياسىي ئىستراتېگىيىسىنىڭ مۇھىم كۈن تەرتىپىگە قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئاتوم پىلانى ۋە تېخنىكىسى مۇتلەق مەخپىي تۇتۇلدى جۈملىدىن ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە بۇ ساھەدە ھەمكارلاشسىمۇ، بىراق ئۇنى ئۆز ئىتتىپاقچىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەمدە ئورتاق رەقىبى گىتلېر گېرمانىيىسىدىن مۇتلەق مەخپىي تۇتقان بولۇپ، ئامېرىكا-ئەنگلىيە مەيلى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ياكى گېرمانىيە بولسۇن ھەر ئىككىلىسىنىڭلا بۇ قورالغا ئۆزلىرىدىن بۇرۇن ئىگە بولۇشىنى خالىمىغان ئىدى. چۈنكى، بۇ قورالغا مەزكۇر ئىككى دۆلەتنىڭ قايسىسى ئۆزلىرىدىن بۇرۇن ئىگە بولسا، ئوخشاشلا ئۇلارنىڭ مەنپەئەتلىرىگە خىلاپ بولۇپ، ئەگەر گېرمانىيە بۇرۇن ئىگە بولسا، 3-ئىمپېرىيىنىڭ قۇدرىتى ئىتتىپاقچىلارنى ۋەيران قىلىپ، دۇنيا سىياسىي تەرتىپىنى گىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ بەلگىلەش ئۈستۈنلۈكى بولاتتى. بۇ ئەلۋەتتە، ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە ئورتاق زىيانلىق بولسىمۇ، بىراق، ئامېرىكا-ئەنگلىيىنىڭ ئوخشاشلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ قورالغا ئۆزلىرىدىن بۇرۇن ئىگە بولۇشىنى خالىماسلىقىدىكى سەۋەب، ئەگەر ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشى گىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان تەقدىردىمۇ، 30 يىلدىن بېرى غەرب كاپىتالىزم دۇنياسى بىلەن رىقابەتلىشىپ ھەم دۈشمەنلىشىپ كەلگەن، دۇنيانى ئىدېئولوگىيە جەھەتتىن ئىككىگە بولۇپ، ئۆزلىرىگە كۈچ توپلاپ، ئاخىرىدا كوممۇنىزم لوزۇنكىسى ئاستىدا پۈتۈن دۇنيادىكى رەھبىرى دۆلەتلىك سالاھىيەتكە ئېرىشمەكچى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتوم قورالىغا تايىنىپ، 2-دۇنيا ئۇرۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇشتا زور ھەسسە قوشقان، ئەڭ غالىپ ۋە قۇدرەتلىك مەملىكەت سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ، خۇددى گىتلېر گېرمانىيىسىگە ئوخشاشلا ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە باشقا غەرب دۆلەتلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى زەربىگە ئۇچرىتاتتى. ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا مەيلى ناتسىستىزم، مەيلى

كوممۇنىزم بولسۇن ھەر ئىككىلىسى ئوخشاشلا خەتەرلىك ئىدېئولوگىيە بولۇپ، غەربنىڭ دېموكراتىك، ئەركىن ئىدىيىسى ۋە باشقا تۈرلۈك مەنپەئەتلىرىگە تامامەن خىلاپ ئىدى. نەتىجىدە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا تەرتىپىنى قايتىدىن بېكىتىشتە يالغۇز سوۋېت ئىتتىپاقىلا ئەمەس، بەلكى ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە بىر تەرەپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىر تەرەپ بولۇپ، رول ئوينىدى. زاتەن، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشمۇ ئەنە شۇ مەنپەئەتلەر توقۇنۇشىنىڭ خۇلاسىسىدىن ئىبارەت ئىدى خالاس.

ئۇنداقتا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئاتوم بومبىسى مەسىلىسىگە قانداق پوزىتسىيە تۇتتى ھەمدە بۇ ساھەدە قانداق ھەرىكەت قوللاندى؟ نېمە ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى ئامېرىكىدىن تۆت يىل كېيىن مەزكۇر قورالغا ئىگە بولالىدى؟ دېگەن سوئالنىڭ تۇغۇلۇشى تەبىئىي. ئومۇمەن، بۇ ھەرگىزمۇ يېڭى سوئال ئەمەس، بەلكى مەزكۇر سوئاللار 50 يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭ ئارىسىغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتوم بومبىسىغا ئىگە بولۇشىدا ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن 20-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىكى دۇنيا سىياسىي تارىخىدىكى بىر مەزگىللىك قىستۇرما كۆي بولغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋە ياكى «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى» قانداق رول ئوينىدى؟ دېگەن سوئالنى قوشقاندا مەزكۇر تېما بىرئاز يېڭىلىنىدۇ ھەمدە تولۇقلىنىدۇ.

ستالىننىڭ ئاتوم بومبىسى خىيالى قانداق تۇغۇلدى؟

بۈگۈنكى رۇسىيە تارىخچىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاتوم ياساش ئىدىيىسىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەمدە بۇ ساھەدە مەخسۇس پىلان تۈزۈپ، ئىشقا كىرىشىشىنىڭ گېرمانىيە، ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىدىن كېيىن بولغانلىقىنى ھۆكۈم قىلىسىمۇ، لېكىن پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، گىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ ھەربىي خامچوتىنىڭ يىلدىن-يىلغا كۆپەيتىپ، ھەربىي

تېخنىكىسىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك ئارمىيە قۇرۇپ چىقىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ دۇنياغا زومىگەرلىك قىلىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنۇشى ھەتتا 1939-1940-يىللىرىدا پولشا ھەم باشقا بىر قىسىم شىمالىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنى بېسىۋېلىشى ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنى ئوخشاشلا ئەندىشىگە سالغان. گەرچە، 1939-يىلى، 23-ئاۋغۇست كۈنى گېرمانىيە پولشىغا ھۇجۇم قىلىش بىلەن 2-دۇنيا ئۇرۇشىنى باشلاشقا بىر ھەپتە قالغاندا موسكۋادا «سوۋېت ئىتتىپاقى-گېرمانىيە ئۆزئارا ئۇرۇش قىلماسلىق كېلىشىمى» تۈزگەن بولسىمۇ، بىراق موسكۋا يەنىلا ھەربىي جەھەتتىن گېرمانىيىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. بولۇپ، گىتلېر پولشىنى ۋە ئارقىدىنلا باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىنى ئارقىمۇ-ئارقا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ھەربىي جەھەتتە گېرمانىيىدىن ئاجىز قېلىشنى تېخىمۇ خالىمىدى. ئۇرۇش ئوتلىرىنىڭ ئۇچقۇنلىرى چاقناۋاتقان ئاشۇ كۈنلەردە گېرمانىيە ئالىملىرىدىن ئوتتو گان، فرانسىيە ئالىمى فرېدېرىك زھولىيو كيۇرى قاتارلىقلار 1938-يىلى، ئۇران-235 نى پارچىلاش ئارقىلىق، ئۇنىڭدىن كۈچلۈك بىر ئىسسىقلىق ئېنېرگىيىسى چىقىرىش مۇمكىنلىكىنى سەزدى. بۇ زور قىزىقىش قوزغىدى. ئارقىدىنلا رۇسىيە ئالىملىرىدىن گېئورگىي فلېروۋ بىلەن يۇلىيا خارتىنوۋ 1939-يىلى، ئۇران-235 رېئاكسىيىسىدىن كۈچلۈك پارتلاتقۇچ ياساش مۇمكىنلىكىنى بىلدى. 1939-1940-يىلى بولسا، ئاتوم بومبىسى ياساش مەسىلىسى ئامېرىكا ئالىملىرى ئارىسىدا ھەتتا مەتبۇئاتلىرىدا پەيدا بولۇشقا باشلىدى. قىسقىسى ئاتوم بومبىسىدىن ئىبارەت پارتلىتىش ئىقتىدارى ئەڭ كۈچلۈك قىرغۇچى بومبا ئۈچۈن ئۇران-235نىڭ ھەل قىلغۇچ ماتېرىيال قىلىنىدىغانلىقى ئېنىراپ قىلىنىپ بولۇنغان ئىدى.

ستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەتراپىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ بىر قاتار زور ھەربىي-سىياسىي ئۆزگىرىشلەرگە شۇنىڭدەك گېرمانىيە، ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىنىڭ ئاتوم بومبىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەربىي پەن-

تېخنىكىسىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارغا دىققەت قىلماسلىقى ھەمدە بۇنىڭغا جاۋابەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي ۋە ئېغىر سانائىتىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇشنى تېزلىتىشنى ئويلاشماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبلەردىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۆز دۆلىتى تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى رايون ھېسابلانغان شىنجاڭ ئۆلكىسىدىمۇ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، يەر ئاستى بايلىقلىرىنى جۇملىدىن ئۇران، ۋولفرام قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك كەم ئۇچرايدىغان مېتال بايلىقلىرىنى تېپىپ چىقىپ ۋە قېزىپ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك سانائەت پىلانلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىشنى قارار قىلغان ئىدى.[3]

1941-يىلى، 6-ئايدا گېرمانىيە ئارمىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قوزغاپ، سوۋېت-گېرمان ئۇرۇشى باشلانغاندىن كېيىن، سوۋېت ئالىملىرى ئارىسىدا ئاتوم بومبىسى ھەققىدىكى مۇنازىرىلەر مەيدانغا چىقتى ھەتتا 1941-يىلى «ھەقىقەت» گېزىتىنىڭ 13-ئۆكتەبىردىكى سانىدا ئاكادېمىك پ. ل. كاپىتسىنىڭ «بىر شەھەرنى ھەتتا مىليونلاپ ئادەمنى بىراقلا قىرىۋېتىش مۇمكىن بولغان ئاتوم بومبىسى ھەققىدىكى ئىنكاسى ئېلان قىلىندى» [4]. قىسقىسى، بۇ ۋاقىتتا سوۋېت فىزىكا ۋە خىمىيە ئالىملىرى ئارىسىدا ھەقىقەتەن مۇنداق بىر قورالنىڭ ئىجاد قىلىنىشى مۇمكىنلىكىگە بولغان ئىشەنچ شەكىللىنىپ بولغان ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرىنىڭ گېرمانىيە ئارمىيىسى تەرىپىدىن زور مەغلۇبىيەتلەرگە ئۇچرىتىلىپ، دۆلەت تەقدىرى ئېغىر تەھدىتكە دۇچ كېلىۋاتقان 1941-يىلىنىڭ ئۆكتەبىر ئېيىدا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ چاقىرغان بىر يىغىنىدا سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىنىڭ كومىسسارى لاۋرېنتى بېرىيا دوكلات بېرىپ، ئەنگلىيىنىڭ ئاتوم قورالغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئۇران پىلانى تۈزگەنلىكى، ئامېرىكىنىڭ بولسا ئاتوم بومبىسىنى ياساشقا جىددىي تۇتۇش

قىلىۋاتقانلىقىنى رازۋېدكا ئارقىلىق ئىگىلەنگەنلىكىنى مەلۇم قىلغان[5]. بۇ ماتېرىيالنى ئەنگىلىيىنىڭ ئۇران تەتقىقات كومىتېتىدا ئىشلەۋاتقان فىزىكا ئالىمى. سوۋېت جاسۇسى فكۇس مەخپىي تۈردە تەمىنلىگەن بولۇپ، ئۇ ئەنگىلىيىنىڭ بەلكى ئىككى يىل ئىچىدە ئاتوم بومبىسى ياساپ چىقىشى مۇمكىنلىكىنى يەتكۈزگەن[6]. ئارقىدىنلا مەزكۇر جاسۇس يەنە ئۇران 235-نىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئايرىلىش ھەققىدىكى تېخنىكىلىق ئۇچۇرلارنى، ئۇزۇن ئۆتمەي، برىتانىيە ھەربىي كابىنېتى تەييارلىغان ئاتوم بومبىسى ھەققىدىكى مەخپىي دوكلاتىنىڭ تولۇق تېكىستىنى موسكۋاغا يەتكۈزدى. بېرىيا بۇ ئۇچۇرلارنى ستالىنغا مەلۇم قىلدى. لېكىن، مەزكۇر ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى مۇرەككەپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى پەقەت كەسپىي ئاتوم ئالىملىرىلا چۈشىنەلەيتتى. شۇ سەۋەبتىن بۇ ماتېرىياللار تاكى 1943-يىلىغىچە بىر يېرىم يىل مەخپىي ساقلىنىلدى.[7]

شۇنى ئەسكەرتمەي بولمايدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىنى پرولېتارىياتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ داھىيسى، خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى دەپ ھېسابلىغان يوسىف ستالىننىڭ ئۇيغۇر ئېلىدىن قىممەتلىك، كەم ئۇچرايدىغان، ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە رەڭلىك مېتاللار جۇملىدىن «مۇناسىۋەتلىك يەر ئاستى بايلىقلىرى» نى تەكشۈرۈپ تېپىشقا ئۆزى بىۋاسىتە ئارىلىشىشى ھەم رەھبەرلىك قىلىشى، مەزكۇر پىلاننىڭ پەقەت ئاددىي ھالدا گېئولوگىيە ۋە رەڭلىك مېتال ساھەسىنىڭ خىزمىتى ئەمەسلىكى، بەلكى دۆلەتنىڭ ھەربىي-سىياسىي قۇدرىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك پىلان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە كېرەك.

جاللاتلار ئارىسىدا تۈزۈلگەن 50 يىللىق كېلىشىم

گرۇزىيىدىن چىققان يوسىف ستالىن بىلەن مانجۇرىيىدىن چىققان شېڭ شىسەينىڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىكى ئىنسانىيەتنىڭ

پاجىئەلىك تارىخىدا جاللاتلىق بىلەن مۇھىم ئىز قالدۇرغانلىقى تارىخ سوتى تەرىپىدىن ئاللىبۇرۇن ھۆكۈم قىلىنىپ بولۇنغان. ئۇلارنىڭ بىرى ئۇستا يەنە بىر شاگىرت بولۇپ، بىراق رەھىمسىزلىكتە ھەر ئىككىسى ئوخشاش. ئۇستىسى ستالىن ئۆز ئايالىنى ھەم ئەڭ يېقىن دوستلىرى، ئۆزىنى قوللىغان مەسلەكداشلىرىنى ئۆلتۈرگەن بولسا، شاگىرتى شىڭ شىسەيمۇ ئوخشاشلا بىر قورساقتىن تۇغۇلغان ئۆز ئىنىسىنى ھەمدە ئەڭ يېقىن دوستلىرىنى ئۆلتۈرگەن. ئالدىنقىسىنىڭ قولىدا مىليونلىغان ئىنسانلار ھاياتىدىن ئايرىلغان ۋە خانىۋەيران بولغان بولسا، ئوخشاشلا كېيىنكىسىنىڭ قولىدىمۇ يۈزمىڭلىغان ئىنسانلار ئۆلدى ۋە خانىۋەيران بولدى. يەنە كېلىپ، بۇ ئىككى شەخسنىڭ قولىدا ئۆلگەن ھەم ۋەيران بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى ھېسابلاپ چىقىش تېخىمۇ قىيىن. ستالىننىڭ نەزىرىدە شىڭ شىسەي رەھبەرلىكىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسى ئۆز تەۋەلىكىدىكى جاي بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 17-ۋە ياكى 18-جۇمھۇرىيىتىگە ئوخشىتىلغان، چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا غەرب سىياسىيونلىرى تاشقى موڭغۇلىيىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 16-جۇمھۇرىيىتىگە ئوخشاتقان ئىدى. بىراق، موسكۋانىڭ 15 ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ تاشقىرىسىدىكى، ئۆزى بىلەن چېگرا مەركىزى ئىككى رايوننىڭ موسكۋا ئۈچۈن ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتى، كۆزلەنگەن مەقسىتى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى تاشقى موڭغۇلىيە پەقەتلا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىنلا ئېتىراپ قىلىنغان مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ، ئەمما، شىنجاڭ ئۆلكىسى نامدا جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى دەپ ئېيتىلسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە بۇ يەر نەنجىڭگە ئەمەس، بەلكى موسكۋاغا بېقىناتتى[8]. ستالىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ يەردە مەيلى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋە ياكى باشقا مىللەتلەر ھەتتا مىلىتارىستلار تەرىپىدىن مۇستەقىل بىر دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا قەتئىي يول

قويماسلىق قارارىغا كەلگەن بولۇپ، ھەتتا شېڭ شىسەيىنىڭ ئۇدا بىر قانچە قېتىم شىنجاڭنى مۇستەقىل سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەت قىلىش ۋە ياكى ھېچ بولمىغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىگە ئايلاندۇرۇش تەلىپىنى رەت قىلىپ،[9] شېڭ شىسەيىنىڭ «6 بۈيۈك سىياسىتى» نىڭ تەركىبىگە «شىنجاڭنى ئەبەدىي جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى قىلىش» دېگەن ماددىنى كىرگۈزگىزدى [10]. ئەينى ۋاقىتتىكى مەزكۇر ئۆلكە ستالىن ئۈچۈن ئۆز ئېغىر سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى سانائەت خام ئەشياسى ھەم چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بازىسى شۇنىڭدەك يېنىك سانائەت ماللىرىنى ئوڭچۇۋاشقا سېتىپ، زور سودا-ئىقتىساد كاپىتالى يارىتىدىغان مەخسۇس بازىرى ئىدى. غەرب دۇنياسىدا پەيدا بولغان ئاتوم قورالى ياساش پىلانىدىن ئارقىدا قېلىشنى خالىمىغان سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بۇ جايدا گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قىممەتلىك، كەم ئۇچرايدىغان مېتاللار ۋە باشقا يەر ئاستى بايلىقلىرى، قىسقىسى رادىئاكتىپلىق مېتاللارنى قىدىرىپ تەكشۈرۈش ھەم ئۇنى قېزىش پىلانىنى ئاللىبۇرۇن بېكىتىپ بولغان ئىدى. ئەنە شۇ پىلان بويىچە، 1940-يىلى 26-ئۆكتەبىر كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق كومىسسارىياتلىرى كېڭىشى يىغىن ئېچىپ، «شىنجاڭدا قەلەي ئىزدەش ھەم ئېلىش» ھەققىدە بىر مۇتلەق مەخپىي قارار قارارى قوبۇل قىلغان.[11] «مۇتلەق مەخپىي» دەپ بېكىتىلگەن مەزكۇر قارار رۇسىيە دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدىكى «ستالىننىڭ ئالاھىدە پوپكىسى» دا ساقلانغان بولۇپ، بۇ ھۆججەت ھازىر تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئېچىۋېتىلگەن.[12]

ھۆججەتنىڭ تولۇق تېكستى مۇنداق :

«سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق كومىسسارىياتلىرى كېڭىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ ئۆلكىسىدە قەلەي ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان كەم ئۇچرايدىغان پايدىلىق يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئىزدەش ھەققىدە تۆۋەندىكى قارارنى چىقىرىدۇ.

1. سوۋېت ئىتتىپاقى رەڭلىك مېتال خەلق كومىسسارىياتى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان كېلىشىم لايىھىسىنى تەستىقلاش.

2. خەلق رەڭلىك مېتال كومىسسارىياتىغا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى بىلەن 50 يىللىق مۆھلەت بىلەن شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە قەلەي ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پايدىلىق يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئىزدەش ھەم مەنبەلەرنى تەكشۈرۈش ۋە ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشىش ھەققىدە كونسېسسىيە كېلىشىمى تۈزۈش ھوقۇقى بېرىش.

3. شىنجاڭدا قەلەي ئىزدەش، مەنبەلەرنى تەكشۈرۈش ھەم ئىشلىتىش ئىشلىرى بويىچە كونسېسسىيە باشقارمىسىغا تۆۋەندىكى تەركىبنى بەلگىلەش

1) باشقارما باشلىقى. يولداش كارپېنكو فېدور ئاگىيېۋىچ
2) مۇئاۋىن باشلىقى يولداش شبايېۋ پېتس ئاندرېيېۋىچ
3) باش ئىنژېنېر يولداش شمانوۋ كونستانتىن ئىۋانوۋىچ
4) باش گېئولوگ يولداش لوزھېچكىن مىخائىل پاۋلوۋىچ

4. ف. ئا كارپېنكوغا ئۇرۇمچىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلى يولداش باكۇلىن ئىۋان نىكولايېۋىچنىڭ قاتنىشىشى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن كونسېسسىيە ھەققىدە كېلىشىم ئۈچۈن سۆزلىشىش ئېلىپ بېرىشنى تاپشۇرۇش.

5. خەلق رەڭلىك مېتال كومىسسارىياتى 1940 ـ يىلى دېكابىردىن بۇرۇن 1941 ـ يىللىق كونسېسسىيە خىزمەت پىلانىنى سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق كومىسسارىياتلىرى كېڭىشى ۋە كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇشى كېرەك.

6. س س س ر خەلق كومىسسارىياتلىرى كېڭىشى يېنىدىكى ئىقتىسادى كېڭەش خەلق رەڭلىك مېتال كومىسسارىياتى تەلەپ قىلغان بارلىق كېرەكلىك ماتېرىياللار، ماددىي بۇيۇملار ۋە پۇلنى 1940 ـ يىلىنىڭ 4 ـ كۇارتالىغىچە ئاجرىتىپ بولۇشى كېرەك.

س س س ر خەلق كومىسسارىياتلىرى كېڭىشىنىڭ رەئىسى ۋېچېسلاۋ مولوتوۋ.
كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىنىڭ سېكرېتارى يوسىف ستالىن» [13]

سوۋېت كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىدا ئېلىنغان ئەنە شۇ مەخپىي قارار بويىچە شۇ يىلى 11-ئاينىڭ 26-كۈنى باكۇلىن، كارپېنكو باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىللىرى بىلەن شېڭ شىسەي ئارىسىدا 50 يىللىق مۆھلەتلىك «سوۋېت ئىتتىپاقى-شىنجاڭ كونسېسسىيە كېلىشىمى» ئىمزالىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى 50 يىلغا قەدەر بۇ زېمىننىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئېچىش، سودا-ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردە ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇش ھوقۇقىنى قانۇنلاشتۇردى. شېڭ شىسەي بىلەن ستالىن ئارىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىم مۇتلەق مەخپىي بولۇپ، بۇنى ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلمەيتتى[14]. سوۋېت ئىتتىپاقى مەزكۇر كونسېسسىيە كېلىشىمى ئارقىلىق گېئولوگىيە خادىملىرىنى خالىغانچە، ئەركىن ھالدا شىنجاڭدا پائالىيەت قىلدۇرۇش، يەر ئاستى بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئىمتىيازلىرىنى قولغا كەلتۈردى. ستالىننىڭ مۇنداق زور ئىمتىيازغا ئىگە بولۇشى، ئەمەلىيەتتە، ستالىننىڭ 1934-يىلى خوجا نىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنى ئۆندەككە كەلتۈرۈپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، شېڭدۇبەن باشچىلىقىدىكى ئۆرۈمچى ھۆكۈمىتىنىڭ پۈتۈن ئۆلكىنى كونتروللۇق ئاستىغا ئېلىشى، خوجا نىياز ھاجىمنى مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى قىلىپ، قىلتاققا چۈشۈرۈپ بېرىشى، «ئالتايسكى» نامىدىكى قىزىل ئارمىيە كۈچلىرىنى ئەۋەتىپ، 1934-يىلى ما جوڭيىڭنى ئۆرۈمچى ئەتراپىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشى شۇنىڭدەك ئاخىرىدا يەنە 1937-يىلى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا قايتىدىن قوشۇن كىرگۈزۈپ، ئابدۇنىياز بەگ ۋە ما خۇسەن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر-تۇڭگان قوشۇنلىرىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇپ، لەپپەڭشىپ قالغان شېڭشىسەي ھۆكۈمىتىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقىغا بېرىلگەن تۆلەم ۋە ياكى بەدەلدىن ئىبارەت بولۇپ، پۈتۈنلەي دېگۈدەك موسكۋانىڭ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قالغان شېڭ شىسەينىڭ مۇنداق قىلمايمۇ ئامالى يوق ئىدى.

قەيەردە ئۇران بار؟

ستالىن، ئەينى ۋاقىتتىكى چوڭ-كىچىك دۆلەتلەر ئىچىدە، دۇنيانىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەشتىكى «ئەڭگۈشتەر» ھېسابلىنىدىغان ئاتوم بومبىسىنى ياساپ چىقىش ئىدىيىسىگە كەلسىمۇ، لېكىن بۇ قورال ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئاساسلىق كەم ئۇچرايدىغان رادىئاكتىپلىق ماددا ئۇران زاپىسىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدە تېخى تېپىلمىغانلىقىنى، موسكۋانىڭ قولىدا ئازراقمۇ ئۇراننىڭ يوقلۇقىنى بىلگەندىن كېيىن، دەرھال ئۇنى ئىزدەش ھەمدە قېزىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولۇپ، ئاتوم يادرو پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەمدە كېرەك بولغان يەر ئاستى بايلىقلىرىغا ئېرىشىش ۋەزىپىسى سوۋېت ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارى ۋالەنتىنە بېرىياغا تاپشۇرۇلغان ئىدى.

ئۇنداقتا نەدە ئۇران بار؟ بىر دانە ئاتوم بومبىسى ئۈچۈن زادى قانچىلىك ئۇران كېرەك؟ بۇ ئۇراننى قانداق ئۇسۇل بىلەن تاۋلاپ، ئاخىرىدا ئۇنى قورالغا ئايلاندۇرۇش مۇمكىن؟ دېگەندەك يۈز مىڭلىغان سوئاللار سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن تېخى ھەل قىلىنمىغان ھەم ھەل قىلىنىشى ناھايىتى مۈشكۈل بىر سىر ئىدى. لېكىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ستالىن باشلامچىلىقىدا شىددەتلىك شەيئى بىلەن كونسېپسىيە كېلىشىمى تۈزۈپ، شىنجاڭدا قەلەي كانلىرىنى ئىزدەش ۋە قېزىش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىشىنى قانداقتۇر، ئاددىيلا قەلەي ئىزدەش دەپ ھۆكۈم قىلىش توغرا ئەمەس. چۈنكى، بۇ بىر كۆرۈنۈشتىكى شەكىل بولۇپ، ھەقىقىي مۇددىئا ئەسلىدىن چاررۇسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى تەرىپىدىن يەر ئاستى بايلىقلىرى ئىنتايىن مول دەپ ئالدىن ھۆكۈم قىلىنىپ بولۇنغان بۇ زېمىندا ئۇران كانلىرىنىڭ بولۇشىنىڭ ئېھتىماللىقى نەزەرگە ئېلىنىپ، ئۇران قاتارلىق كەم ئۇچرايدىغان، قىممەتلىك يەر ئاستى مىنېراللارنى ئىزدەشتىن ئىبارەتتۇر. سوۋېت ئىتتىپاقى

گېئولوگىيە ئالىملىرى ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بىۋاسىتە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن 1941 - يىلىنىڭ بېشىدا ئۇيغۇر ئېلىگە كىرىپ، كەڭ كۆلەمدە ئۇران قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلىغان. ئەينى ۋاقىتتىكى بۇ تەكشۈرۈشكە قاتناشقان، كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتاقلىق گېئولوگىيە ئالىمى بولغان ئاكادېمىك بورىس سوكولوۋ ئۆزىنىڭ 1941 - يىلى ۋەتەن ئۇرۇشى باشلىنىشتىن بىر قانچە ئاي ئىلگىرى ئۇيغۇر ئېلىدە گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىقى، ئۇنىڭ تاكى 1943 - يىلىغىچە شىنجاڭدا رەڭلىك مېتاللار ۋە نېفىت مەنبەلىرىنى تەكشۈرۈش ھەم گېئولوگىيىلىك سۈرەتكە ئېلىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئەسلەپ ئۆتكەن. [13] سوۋېت گېئولوگىيە ئالىملىرى بىر قانچە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمال تەرەپلىرى، ئالتاي، پامىر ۋە قارار قورۇم تاغلىق رايونلىرىدا تاكى 1943 - يىلىنىڭ بېشىغىچە قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئەمەلىيەتتە بۇ قېتىملىق تەكشۈرۈش سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئۇيغۇر تۇپراقلىرى ھەققىدە ئەڭ ئەتراپلىق ماتېرىياللارغا ۋە چۈشەنچىلەرگە ئىگە قىلغان بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا مەيلى جۇڭگو، مەيلى ئەنگلىيە ۋە ياكى باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ ھېچ قايسىسى مەزكۇر ئۆلكە توغرىسىدا بۇنچىلىك چۈشەنچىلەرگە ئىگە ئەمەس ئىدى.

ئۇيغۇر مەنبەلىرىدىمۇ 1941 - 1942 - يىللىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدا گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. ھەتتا، رۇس تىلىنى ياخشى بىلگەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ 1941 - يىلىدىن تاكى 1942 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سوۋېت ئىتتىپاقى گېئولوگىيە ئالىملىرىغا تەرجىمان بولۇپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا بىر يىل ئەتراپىدا تەكشۈرۈشكە قاتناشقانلىقى ھەققىدە تولۇقسىز مەلۇماتلار

مەۋجۇت. شۇ تەكشۈرۈشتە قەشقەردىن قېتىلىپ، يول باشلىغۇچى بولغان قىرغىز ئاق يولبەگىنىڭ ئەسلىشىچە، ل. مۇتەللىپ ۋە ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سوۋېت گېئولوگىيە تەكشۈرۈش خادىملىرى 1941-يىلى 6-ئايلاردا قەشقەر تەۋەسىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە تاشقورغان، قىزىل تاغ، قوشراپ، ياركەنت قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، خوتەننىڭ يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان قاراڭغۇ تاغ دېگەن يەرگىچە بارىدۇ. [14] بىراق، مەزكۇر سوۋېت گېئولوگىيە ئەترىتى 10-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قايتىپ، 11-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە كېتىدۇ. لۇتپۇللا مۇتەللىپ دوستى ئاق يولبەگكە تۇيۇقسىز قايتىشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ، بۇنىڭ سەۋەبىنىڭ گىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قوزغىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ[15]. ئەمما، پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ل. مۇتەللىپ، 1942-يىلىنىڭ باشلىرىدا ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ چاغدا شېڭ شىسەي بارا-بارا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇپ، گومىنداڭ بىلەن ئالاقە ئورنىتىۋاتقان بىر پەيت ئىدى. ل. مۇتەللىپ تەرجىمانلىق قىلغان سوۋېت گېئولوگلىرىنىڭ مەزكۇر تەكشۈرۈش پائالىيىتى ئەمەلىيەتتە ئاشۇ ستالىن بىۋاستە بۇيرۇق بېرىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئۇران قاتارلىق رادىئاكتىپلىق ماددىلارنى ئىزدەشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئەلۋەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ شېڭ شىسەينىڭ رازىلىقىنى ئالغان بۇ تەكشۈرۈشنىڭ تۈپ مەقسىتىنىڭ موسكۋانىڭ مۇتلەق مەخپىي ئاتوم بومبىسى ياساش ئىستراتېگىيىلىك پىلانىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى قەتئىي مەخپىي تۇتۇپ، پەقەت يەر ئاستى بايلىقلىرى ۋە نېفىت مەنبەلىرىنى ئىزدەش ھەم تەكشۈرۈش دەپلا ئاتىغانلىقى ئۈچۈن 19 ياشلىق ئاددىي تەرجىمان ل. مۇتەللىپلا ئەمەس ھەتتا 1938-يىلىدىن تارتىپ سوۋېت بولشېۋىكلار پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى، ستالىننىڭ ئىشەنچلىك مۇرتى بولغان، ئۆلكىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى شېڭ شىسەينىڭمۇ مەزكۇر تەكشۈرۈشنىڭ تۈپ مەقسىتىنى بىلمەسلىكى تەبىئىي ئەھۋال بولسا كېرەك. شۇ قېتىم جەنۇب

تەرەپتە پامىر ئېگىزلىكىنى ئاساسىي تەكشۈرۈش نۇقتىسى قىلغاندا سوۋېت ئالىملىرىنىڭ ئۇران زاپىسى بەلۋېغىنى بايقىغانلىقىنى نەزەردىن قالدۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ. ئۇلار ئۇران زاپىسىنى بايقىغاندىن كېيىنلا سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۇرۇمچىگە قايتقان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، سوۋېت ئىتتىپاقى 1947-يىلى ئاشۇ سوۋېت گېئولوگىيە ئالىملىرى تاشقورغان بىلەن تۇتاشقان پامىر ئېگىزلىكىنىڭ تاجىكىستان تەۋەسىدىن زور مىقداردا ئۇران كانى تېپىپ، ئۇنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشنى باشلىغان ھەمدە پامىر ۋە تەڭرى تاغ سىستېمىسى تۇتۇشۇپ كەتكەن ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان ۋە قازاقىستانىنىڭمۇ ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بەلۋاغلىرىدىن ئۇران زاپاسلىرىنى تاپقان ئىدى.[16]

سوۋېت-گېرمان ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ستالىن گەرچە دەسلەپكى بىر قانچە ئايلار ئىچىدە گاڭگىراپ قالغان، پۈتۈن دىققىتى قانداق قىلىپ، گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىنى توسۇپ قېلىش ۋە موسكۋا، لېنىنگراد ھەم ستالىنگراد قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەرنى مۇداپىئە قىلىشقا قارىتىلغان بولسىمۇ، بىراق شىنجاڭدا يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئىزدەش خىزمەتلىرىنى بىراقلا بوشاشتۇرۇپ قويمىغان. سەۋەب شۇكى، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئاساسلىق ئېغىر سانائەت بازىلىرىنى ئۇرال تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى سىبىرىيە، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە يۆتكىگەن بولۇپ، بۇ زاۋۇتلار ھەربىي قوراللارنى ئىشلەپچىقىرىشقا جىددىي كىرىشىپ كەتكەن. بۇ مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن يەر ئاستى بايلىقلىرى تېخىمۇ كېرەك بولۇپ، خام ئەشياغا بولغان ھاجەت ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى ۋاقتىدىن ھەسسىلەپ ئېشىپ كەتكەن. شۇڭا ستالىننىڭ بۇ ئۆلكىنى ئۆزىنىڭ خام ئەشيا ئېھتىياجىنى ھەل قىلىشتىكى ئارقا سەپ خەزىنىسىگە كىرگۈزگەنلىكى تەبىئىي.

1942-يىلىنىڭ بېشىغا كەلگەندە سوۋېت ئارمىيىسى موسكۋا

بوسۇغىسىدا گىتلېر ئارمىيىسىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، موسكۋانى قوغداپ قالغاندىن كېيىن، ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا پايدىلىق ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلۈشكە باشلىدى. مانا شۇنىڭدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئاتوم پىلانىنى جىددىيلەشتۈردى. شۇ يىلى، 30-ئىيۇن كۈنى دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئۇران قېزىشنى تەشكىللەش ھەققىدىكى قارارى تەستىقلانغان بولسا، 28-سېنتەبىر كۈنى يوسىف ستالىن دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ 2352-نومۇرلۇق «ئۇران خىزمىتى تەشكىللەش ھەققىدە» ناملىق بۇيرۇقىنى تەستىقلىدى [17]. مەزكۇر بۇيرۇقتا سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەركىبىدە ئالاھىدە ئاتوم يادروسى لابوراتورىيىسى قۇرۇش قارار قىلىنغان. ۋ. مولوتوۋ دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ 2542-نومۇرلۇق «ئۇران قېزىش» قارارىنى تەستىقلىغان [18].

1942-يىلى ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى رازۋېدكىسى ئۇران مەسىلىسى بويىچە ئەنگلىيىنىڭ كۆپلىگەن مەخپىي ئۇچۇرلىرىغا ئېرىشىپ تۇردى. ئامېرىكىنىڭ ئاتوم پىلانى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارمۇ داۋاملىق تۈردە ئىتالىيىلىك سوۋېت جاسۇسى بورنو ئونتېكورۋو تەرىپىدىن يەتكۈزۈلۈپ تۇردى [19]. كلائۇس فۇكس ۋە بورنو ئونتېكورۋو قاتارلىق مەزكۇر سوۋېت جاسۇسلىرى ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئاتوم تېخنىكىسىدا قولغا كەلتۈرگەن ھەر بىر يېڭى ئىلگىرىلەش ۋە نەتىجىلەر ھەتتا پىلانلارنى ۋاقتى-ۋاقتىدا سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېدكا ئورگانلىرىغا يەتكۈزۈپ تۇرغان بولسىمۇ، بىراق بۇ ۋاقىتتا گېرمانىيىنىڭ ئاتوم تېخنىكىسىغا ئائىت ئۇچۇرلار ئاساسەن كەلمىگەن[20]. ستالىن 1943-يىلى 11-فېۋرالدا سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ «ئاتوم بومبىسى ياساش ھەققىدىكى پروگراممىسى ۋە قارارى»نى تەستىقلىدى ھەمدە ئاكادېمىك كۇرچاتوۋنى «2-نومۇرلۇق لابوراتورىيە» يەنى «مەخپىي ئاتوم ياساش ئىنستىتۇتى» نىڭ دىرېكتورى قىلىپ تەيىنلىدى. سوۋېت ئاتوم

ئالىملىرى چەتئەللەردىن ئېرىشكەن ئاتوم تېخنىكىسىغا ئائىت ئۇچۇرلاردىن پايدىلىنىپ، بۇ ساھەگە جىددىي كىرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ساھەدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلگىرىلىشى ناھايىتى ئاستا بولىدى [21]. سەۋەب شۇكى، بۇ ۋاقىتقىچە سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدا ئۇران كانلىرى تېخى تېپىلىپ، ئۇران قېزىش باشلانمىغان ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ ئىسكىلاتىدا ئۇران يوق بولۇپ، «2-نومۇرلۇق لابوراتورىيە»دە پەقەت بىر قانچە كىلوگراملا ئۇران بولغان[22]. دېمەك، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زور مىقداردا ئۇرانغا ئېرىشمەي تۇرۇپ، ئاتوم بومبىسىنى ياسىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا ئەنگلىيە، ئامېرىكا ۋە گېرمانىيىنىڭ ھەممىسىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئۇرانلىرى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىدا ئىلگىرىلەشلەر داۋاملاشماقتا ئىدى.

ستالىننىڭ قىلىچى ــ ئەيتىنگون قانداق ئۇچۇرغا ئېرىشتى؟

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ك گ گېنېرالى، 40-يىللاردا دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارلىقىنىڭ (كېيىنكى ۋاقىتتىكى ك گ ب) سوۋېت ئىتتىپاقى دۈشمەنلىرىنى تازىلاش ۋە يوقىتىش ئوپېراتسىيە تارمىقىنىڭ مەسئۇلى، گېنېرال لېيتېنانت پاۋل سۇدوپلاتوۋنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلان قىلغان ئەسلىمىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىچە، 1943-يىلى باھاردا ئۇنىڭ مۇئاۋىنى، يوسۇف ستالىننىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى گېنېرال مايور نائۇم ئەيتىنگون شىنجاڭغا مەخسۇس ئەۋەتىلگەن [23]. دۆلەت بىخەتەرلىك ساھەسىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن گېنېرال مايورى نائۇم ئەيتىنگون ستالىننىڭ بىۋاسىتە بۇيرۇقى بويىچە، مېكسىكىدا پاناھلىنىۋاتقان سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى رەھبەرلىرىدىن بىرى، لېنىننىڭ قوللىغۇچىسى، ئەمما ستالىننىڭ ھوقۇق تالىشىش بويىچە كونا رەقىبى لېۋ تروتسكىينى ئۆلتۈرۈش ئوپېراتسىيىسىگە قوماندانلىق قىلغان شەخس بولۇپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۈشمەنلىرىنى ئۆلتۈرۈشتەك دۆلەت

تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنىڭ ئىجراچىسى بولۇش بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ك گ ب تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا ئېرىشكەن[24].

گېنېرال سۇدوپلاتوۋ «نائۇم ئەيتىنگون 1943-يىلى شىنجاڭدىن ئىبارەت مەزكۇر سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك جاينىڭ ئەڭ مۇھىم ھەربىي-سىياسىي ئەھۋالى ھەققىدىكى رازۋېدكا دوكلاتىدىنمۇ كۆپ مۇھىم ھېسابلىنىدىغان ئۇچۇرنى سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ رەئىسى يوسىف ستالىنغا ئېلىپ كەلدى.» دەپ يازىدۇ [24]. ئۇنداقتا، نائۇم ئەيتىنگون ستالىنغا ئېلىپ كەلگەن ئۇيغۇر دىيارى ھەققىدىكى مەزكۇر ئىنتايىن مۇھىم ۋە مەخپىي ئۇچۇر زادى قانداق ئۇچۇر؟ بۇنىڭ ستالىننىڭ ئاتوم پىلانى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ يوق؟ دېگەن سوئالنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تەبىئىي. گەرچە، ھازىرچە ئەيتىنگوننىڭ زادى قانداق قىممەتلىك ئۇچۇرنى ستالىنغا بىۋاستە يەتكۈزگەنلىكى ھەققىدىكى ئېنىق تارىخىي ئارخىپ تېخى ئېلان قىلىنمىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ ھەقتە ھەر خىل پەرەزلەر مەۋجۇت. رۇس تارىخچىسى ۋادىم ئوبۇخوۋ بۇ ئۇچۇرنىڭ سوۋېت گېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ شىنجاڭدا ئۇران كانىنى بايقىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرىدۇ [25]. ئەمما، شۇنداق ئېھتىماللىقنى چەتكە قېقىشقا بولمايدۇكى، ئۇنىڭ دوكلاتىدا بىرىنچىدىن سىياسىي جەھەتتە ئۆلكىگە ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيىنىڭ سىڭىپ كىرگەنلىكى، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ كونسۇلخانا قۇرۇش بىلەن بىرگە ئۈرۈمچى، غۇلجا ۋە باشقا جايلارنى ھەربىي ئىستراتېگىيىلىك دائىرىگە كىرگۈزۈپ، بەزى پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغانلىقى، جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتىنىڭ بولسا ئامېرىكىنىڭ تەسىرىنى بۇ جايغا ئېلىپ كىرىش تاكتىكىسى قوللىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى ئۈزۈل-كېسىل قوغلاپ چىقىرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارقا سېپىگە خاتىرجەمسىزلىك پەيدا قىلىشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت سىياسىي ئۇچۇر. ئىككىنچىدىن سوۋېت

گېئولوگلىرىنىڭ تارباغاتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە ئالتاي تاغلىرىدا ئۇران زاپىسى بارلىقى ھەمدە ئىلى ۋە ئالتاي تاغلىق رايونلىرىدىن تىتان، ۋولفرام، ئالتۇن ۋە باشقا رەڭلىك مېتال زاپاسلىرى، ئۈرۈمچى رايونىدىن بولسا مول نېفىت ۋە كۆمۈر زاپىسى بايقىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەربىي سانائەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇر بولۇشى مۇمكىن. ۋادىم ئوبۇخوۋ، ستالىننىڭ ئەينى ۋاقىتتا نائۇم ئەيتىنگوننىڭ قوماندانلىقىدىكى دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگىنىنىڭ مەخسۇس قوغداش ئەترىتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا سوۋېت گېئولوگىيە ئالىملىرى بىلەن بىرگە يەنە گېئولوگىيە رازۋېتچىكلىرىنىمۇ ئۇيغۇر ئېلىگە ئۇران ئىزدەشكە ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىنلىكىنى، بەلكى ئۇنىڭ دوكلاتىنىڭ ئاشۇ ئۇران قاتارلىق قىممەتلىك رادىئاكتىپلىق مېتال زاپاسلىرىنىڭ تېپىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىدۇ. [26]

شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشلەردە سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئالتاي تەۋەسىدىكى كۆك توقاي رايونىدىن ئۇران ماددىلىرىنى تاپقانلىقىنى، ئۇران قاتارلىق رادىئاكتىپلىق ماددىلار مەنبەلىرىنىڭ گەرچە تارباغاتاي-ساۋۇر تاغلىرىنىڭ قازاقىستان تەۋەسىدىكى قىسىملىرىدىمۇ بارلىقى سېزىلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆك توقاي كان مەنبەلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قاتلامغا جايلاشقانلىقى ۋە قېزىشقا ئاسان ئىكەنلىكىنى سەزگەنلىكى ئېھتىماللىققا يېقىن.

بىراق، پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، 1943-يىلى، نائۇم ئەيتىنگوننىڭ سوۋېت گېئولوگلىرىنىڭ ئالتايدا ئۇران كانلىرىنى بايقاپ، ئۇنى دەرھال قېزىشقا بولىدىغانلىق ھەققىدىكى ئۇچۇرى ستالىننى خوش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خۇشاللىقى غەزەپكە ئايلاندى. چۈنكى، بۇ ۋاقىتتا، شېڭ شىسەي ستالىندىن تولۇق يۈز ئۆرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ ئۆلكىدىكى بارلىق تەسىرگە ۋە پائالىيىتىگە خاتىمە بېرىپ، ئاشكارا ھالدا ستالىن بىلەن دۈشمەنلەشتى ھەمدە ئۆزىنى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قوينىغا ئېتىپ، تۈنجى قېتىم بۇ جايغا مەركەز قوشۇنلىرى

يېتىپ كەلدى. شىنخەي ئىنقىلابى يۈز بېرىپ، پەقەت 32 يىلدىن كېيىنلا، جۇڭخۇا مىنگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچى يېتىشكە باشلىغان بۇ ئۆلكىگە ئاتوم بومبىسى ياساش ئۈچۈن جىددىي ھەرىكەت قىلىۋاتقان يەنە بىر قۇدرەتلىك دۆلەت ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ تەسىرىمۇ يېتىپ كەلدى [27]. جاڭ كەيشىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارقا ئىشىكى يېنىغا ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيىنىڭ تەسىرىنى ئېلىپ كىرىش تاكتىكىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنى خاتىرجەمسىزلەندۈردى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا چېگرىسى يېنىدا يۈز بېرىۋاتقان، ئۇنىڭ مەنپەئەتلىرىگە تەتۈر تاناسىپ يېڭى سىياسىي ۋەزىيەت ستالىننىڭ ئاتوم بومبىسى ياساش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا تۇنجى قېتىم بايقىغان ئۇران كانىنى قېزىش پىلانىغا توسقۇنلۇق قىلدى.

ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشى ھەل قىلغۇچ باسقۇچقا كىرىۋاتقان، سوۋېت ئىتتىپاقى ستالىنگراد ئۇرۇشىدا ئەمدىلا غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تېخى گېرمانىيە ئارمىيىسى ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىش ۋاقتى جەدۋىلى ئېنىق بولمىغان، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە ئىككىنچى ئۇرۇش سېپىنى تېخى ئاچمىغان ئەھۋال ئاستىدا ستالىن ئۆزىنىڭ 12 يىللىق « بۇفېر زونى»(تەسىر دائىرىسىدىكى رايون) دىن ئايرىلىپ قېلىشىنى، ئۆز دۆلەت مەۋجۇتلۇقى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان يادرو قورالى پىلانىغا كېرەك بولغان بىردىن بىر ئۇران مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قېلىشنى خالىمايتتى. چۈنكى، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر دىيارى ئۇنىڭ بىردىن بىر تاپقان ئۇران مەنبەسى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىپايان زېمىنلىرىدا تېخى ئۇران كانلىرى بايقالمىغان ئىدى. ئۇنداقتا نېمە قىلىش كېرەك؟ ئۇران بولمىسا، ئاتوم بومبىسىنى قانداق ياسايدۇ؟ ئەگەر ئۆزلىرىدىن بۇرۇن ئامېرىكا ۋە ياكى گېرمانىيە بۇ قورالغا ئېرىشىۋالسا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەقدىرى، ستالىننىڭ تەقدىرى نېمە بولۇپ كېتىدۇ؟ ئالتايدا تاپقان ئۇرانلارغا سوۋېت ئىتتىپاقى ئەمەس، بەلكى ئامېرىكا ئوڭچۇۋاشقا ئېرىشىۋالسا قانداق قىلغۇلۇق؟ ستالىن كرېمىل

سارىيىدىكى ئازادە ئىشخانىسىدا غاڭزىسىنى شوراپ، ئۇيىاقتىن - بۇياققا ئېغىر قەدەملىرىنى ئاستا تاشلاپ، مېڭىپ يۈرۈپ، پىكىر يۈرگۈزدى. ئۇنداقتا قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۇنىڭ ئۈچۈن بىردىن ئۈنۈملۈك يول، ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك خەلقلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى قوللاپ، شېڭ شىسەينى ئورنىدىن قالدۇرۇشتىن ئىبارەت.

كرېملدىن چىققان سادا: شېڭ شىسەينى يىقىتىش كېرەك!

دېمەك، 1943 - يىلى شېڭ شىسەي موسكۋادىن يۈز ئۆرۈش ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا سىرتىدىكى بىردىن - بىر مۇھىم تەسىر دائىرە ئاستىدىكى كولونىيىسىدىن ئايرىپ تاشلىدى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن ھەر جەھەتتىن زەربە بولدى. ستالىن قاتارلىق سوۋېت رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى ھەمدە بۇ يولدا ئاققۇزغان قانلىرىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە تىكلىگەن مەزكۇر «ئىشەنچلىك قونچىقىدىن» دەككىسىنى يەپ، ئالدىن ئويلاپ باقمىغان ماددىي ۋە مەنىۋى زەربىلەرگە ئۇچرىدى. چۈنكى، 1931 - يىلىدىكى قۇمۇل قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدا پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىنى قاپلىغان ئىنقىلاب يالقۇنلىرى نەتىجىسىدە 1933 - يىلى، 12 - نويابىر كۈنى قەشقەردە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى تەسىس قىلىندى. بۇ ۋاقىتتا پەقەت ئۈرۈمچىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇپ، ئەمما، 1933 - يىلى، 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشتە ئۆلكىنىڭ دۇبەنلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالغان شېڭ شىسەي ما جوڭيىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدا قېلىپ، پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇش گىردابىغا كېلىپ قالغاندا، موسكۋانىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمىتىنى ئەمەس بەلكى مىلىتارىست شېڭ شىسەينى قوللاش قارارى بويىچە «ئالتايسكىي» نامىدىكى قىزىل ئارمىيە قوشۇنلىرى چېگرادىن كىرىپ، ماجوڭيىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ھەمدە شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى

مۇستەھكەملىدى.

ئەلۋەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىڭ شىسەينى قوللاش قارارىغا كېلىشىمۇ ئاسانغا چۈشمىگەن بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت رەھبەرلىك قاتلىمىدا ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللاش بىلەن مىللەتارىستلارنى قوللاشتىن ئىبارەت ئىككى خىل پىكىر ئېقىمى مەۋجۇت بولغان[28]. 3-ئىنتېرناتسىئونال قەتئىي تۈردە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى قوللاپ، ئۇلارنىڭ مۇستەقىل سوتسىيالىستىك ھاكىمىيەت بەرپا قىلىشىغا ياردەم بېرىش مەيدانىنى ئىپادىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن سوۋېت بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئاخىرقى ھېسابتا مىلىتارىست شىڭ شىسەيگە ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش قارارىنى قوبۇل قىلغان ئىدى[29].

1934-يىلىدىن تارتىپ تاكى 1942-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىمايىسى ھەمدە تەسىرى ئاستىدا پۈتۈن ئۆلكىنى ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلىپ، جۇڭخۇا مىنگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ رايوندا ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىشى ۋە ھەربىي قوشۇن تۇرغۇزۇشىنى چەكلىدى. شىڭ شىسەينى يۆلەپ تۇرغۇزغان سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن مەزكۇر ئۆلكىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى ۋە كونتروللۇقى ئاستىدىكى نۇقتىغا ئايلاندۇرۇپ، تۈرلۈك ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولدى ھەتتا 1940-يىلى شىڭ شىسەي بىلەن تۈزگەن 50 يىللىق مەخپىي كونسېسسىيە كېلىشىمى ئاساسىدا ئۇيغۇر دىيارىدا كەڭ كۆلەملىك گېئولوگىيىلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە تاپقان ۋولفرام، نېفىت ھەم باشقا يەر ئاستى بايلىقلىرىنى قېزىشقا باشلىغان ئىدى. بىراق، سوۋېت-گېرمان ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتلىرىنى كۆرگەن شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تامامەن

تۈگەشتى دەپ ھېسابلاپ، ئاستا ـ ئاستا ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە ئورناتتى. 1943 ـ يىلى، 3 ـ ئايغا كەلگەندە پۈتۈنلەي نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئاشكارا ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەمگە كەلگەن ھەر كەسپتىكى بارلىق خادىملارنى ھەتتا قۇمۇلدىكى 8 ـ پولك نامدىكى قىزىل ئارمىيە قوشۇننى ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى، ئۈرۈمچى تۇدوڭخابادىكى ئايروپىلان ياساش زاۋۇتىنى ھەم مايتاغدىكى نېفتلىكنى تاقاشنى تەلەپ قىلىپ، بۇنى ئىشقا ئاشۇردى [30]. قىسقىسى، شېڭ شىسەي ستالىننىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرى ھەتتا مولوتوۋنىڭ مۇئاۋىنى دېكانازوفنى ئەۋەتىپ، مەخسۇس شېڭ شىسەي بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشىلىق ھەركەتلىرىنى توختىتىشقا دەۋەت قىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئاشكارا قوپال سىياسەت يۈرگۈزۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي ـ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىشتىن يانمىدى. بۇ ۋاقىتتا، سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۇچرىغان بۇ زەربىلەرنى ئاساسلىقى ئىككى نۇقتىدىن چۈشىنىش مۇمكىن. ئۇنىڭ بىرى گېرمانىيىگە قارشى ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئېغىر يىللىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتلىك ھېسابلىنىدىغان شىنجاڭدىن ئالىدىغان نېفىت قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ۋە باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلار مەنبەسىنىڭ ئۈزۈۋېتىلىشى. يەنە بىرى، يەنى ئەڭ مۇھىم ئامىل سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1943 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاتوم قورالى ياساش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئۇران قاتارلىق رادىئاكتىپلىق مېتاللارنى قېزىش پىلانىنىڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن بىتچىت قىلىۋېتىلىشىدىن ئىبارەتتۇر. مەزكۇر ئىككى نۇقتا، بولۇپمۇ ئۇران قېزىپ، ئاتوم بومبىسى ياساش ستالىنغا ئەڭ كېرەك بولۇپ، سوۋېت گېئولوگلىرى مەخپىي تۈردە ئالتاي قاتارلىق جايلاردىن تاپقان ئۇران كېنىنى قېزىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان توسالغۇلارنى يوقىتىپ، قىممەتلىك يەر ئاستى بايلىقىنى ئۆز ئىختىيارى بويىچە ئېلىشقا توسقۇنلۇق قىلمايدىغان ھەتتا ئۇنى قوللايدىغان

بىر سىياسىي ئاتموسفېرا ۋە ياكى سىياسىي گەۋدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى.

گەرچە، شىڭ شىسەي ۋە جاڭ كەيشى بىلەن بىرلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرىدىغان قوپال چارىلارنى ئەمەلگە ئاشۇرسىمۇ، لېكىن، بۇ ئۆلكىدە ئەمدىلا كونسۇلخانىسىنى ئېچىپ، ئۆز پائالىيەتلىرىنى باشلىغان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىۋاتقان ئامېرىكا ئۆلكىدە جىددىي ۋەزىيەت شەكىللىنىشىنى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا، جۈملىدىن ئۆزى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدا قارشىلىشىشنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىنى خالىمايتتى. چۈنكى، مەيلى ئامېرىكا، مەيلى سوۋېت ئىتتىپاقى بولسۇن، ھەر ئىككىلىسىنىڭلا بىر-بىرىگە ھاجىتى بار بولۇپ، ئۇلار فاشىزمغا قارشى كۈرەشتىكى ئىتتىپاقچىلارغا ئايلانغان. ئامېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، ئامېرىكىنىڭ تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ياپونغا قارشى ئۇرۇشلىرىغا يېنىكلىك پەيدا قىلىشىنى ئارزۇ قىلسا، سوۋېت ھۆكۈمىتىمۇ ئامېرىكىنىڭ تېزرەك ئىككىنچى فرونت ئېچىپ، ياۋروپا قۇرۇقلۇقىغا چىقىپ، گېرمانىيە ئارمىيىسىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشى، بۇ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گىتلېر ئارمىيىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدىن تېزرەك قوغلاپ چىقىرىشىنى ئىلگىرىلىتىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئامېرىكا شىڭ شىسەينىڭ تېزرەك ھوقۇقتىن قېلىشىدا بەلگىلىك رول ئوينىدى [31].

مانا مۇشۇنداق بىر قانچە خىل ئامىل ۋە ئېھتىياجدىن چىقىش قىلغان ستالىن ئۆزىنىڭ قايتا-قايتا نەسىھىتىنى ئاڭلىمىغان [32] شىڭ شىسەينى ئورنىدىن يوقىتىپ، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مىللىي ھاكىمىيىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىق يېڭى سىياسىي ئاتموسفېرا يارىتىش قارارىغا كەلدى. ئاخىرى بۇ قارار 1943-يىلى 16-ماي كۈنى قوبۇل قىلىندى. شۇ كۈنى كرېمل سارىيىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي

كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى مەخسۇس شىنجاڭ مەسىلىسى ھەققىدە يىغىن چاقىردى. يىغىنغا ستالىن، سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىنىڭ كومىسسارى لاۋرېنتىن بېرىيا، سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق كومىسسارىياتلىرى كېڭەشىنىڭ رەئىسى ئالېكسېي كوسىگىن، سوۋېت ئىتتىپاقى مىللەتلىرى ئالىي كېڭەشىنىڭ رەئىسى مىخائىل سۇسلوۋ ۋە باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەر قاتناشقان بولۇپ، مەزكۇر يىغىندا تۆۋەندىكىدەك قارار قوبۇل قىلىندى؛

«شېڭ شىسەي يۈزسىز ۋە سەممىيەتسىز ئادەم، گەرچە سوۋېت دۆلىتى كۆپ يىللاردىن بۇيان كۆپ ياردەملەرنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، بۇ ياردەملەرنى قەدىرلىمەيلا قالماستىن بەلكى، يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېغىر زىيان ئېلىپ كېلىدىغان ئىشلارنى قىلدى. بۇ سەۋەبتىن شېڭ شىسەينى ئۆلكە ھاكىمىيىتىدىن قالدۇرىدىغان زۆرۈر چارىلارنى قوللىنىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە ياشاۋاتقان ئادەملەر شۇنىڭدەك سوۋېت گراجدانلىقىدىكى يەرلىك مىللەت كىشىلىرىدىن ‹مىللىي گۈللىنىش گۇرۇپپىسى› قۇرۇشنى باشلاش. بۇلاردىن باشقا يەنە قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستانلاردا شىنجاڭ ئاھالىسى ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى لازىم بولغان تەشۋىقاتچىلارنى ھەم بۇ گۇرۇپپىلارنىڭ كوماندىرلىرىنى تەييارلايدىغان بىر قانچە مەكتەپلەرنى قۇرۇش»[33].

بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر دىيارىدا مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى قوزغاش، بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەردىن بىر ئالاھىدە گۇرۇپپا قۇرغان ھەمدە كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارغان. 1943 - يىلى ماينىڭ ئاخىرىدا س س ر خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى بېرىيانىڭ رەھبەرلىكىدە دۆلەت بىخەتەرلىك، رازۋېدكا ئورگانلىرىنىڭ باشلىقلىرى ھەمدە ئۇيغۇر ئېلى

بىلەن قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى يەرلىك ئىچكى ئىشلار، چېگرا قوغداش ھەم رازۋېدكا باشلىقلىرىنىڭ شۇنىڭدەك ئۈرۈمچى، قەشقەر، غۇلجا، چۆچەك، ئالتاي قاتارلىق شەھەرلەردىكى سوۋېت كونسۇللىرى ھەمدە كونسۇلخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان رازۋېدكا خادىملىرىنىڭ قاتنىششى بىلەن يىغىن چاقىرىلىپ، كەلگۈسىدە ئۇيغۇر ئېلىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەرىكەتنىڭ كونكرېت چارە-تەدبىرلىرى مۇزاكىرە قىلىنىدى [34]. يىغىن خۇلاسىسى سۈپىتىدە س س س ر خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىغا تەۋە قىزىل ئارمىيىنىڭ ئارقا سەپنى قوغداش ئىشلىرىغا مەسئۇل قوشۇنلىرىنىڭ كوماندىرى گېنېرال مايور ۋلادىمىر ئېگناروۋ ۋە ئۇنىڭ كەسپىدىشى، خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىنىڭ (ن ك ۋ د) 4-باشقارمىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال لېيتېنانت ئالېكساندىر لاگفاك يېتەكچىلىكىدە بىر ھەرىكەت پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى. مەزكۇر ئىككى گېنېرالنىڭ يېتەكچىلىكىدە «ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى» تەسىس قىلىنىدى شۇنىڭدەك پىلان بويىچە ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ بىخەتەرلىك ئورگانلىرىغا كونكرېت ۋەزىپىلەر بېرىلدى [35] ۋە ئالمۇتا، تاشكەنت ۋە بىشكەك قاتارلىق شەھەرلەردە قوراللىق ھەرىكەت قىلىدىغانلار ئۈچۈن كۇرسى ئېچىلىپ، مەخسۇس ئادەملەر تەربىيىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەر، ئالتاي، غۇلجا، چۆچەك قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرىدىغان كونسۇلخانىلىرىدىكى ئالاھىدە خادىملارغا قەيەردە ئىنقىلاب قوزغىسا، مۇۋاپىق ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئۇچۇر توپلاش ۋەزىپىسى بېرىلگەن بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي، ھەر قايسى جايلاردىكى كونسۇلخانا خادىملىرى موسكۋاغا دوكلاتلار يوللاپ، سوۋېت رەھبەرلىرىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتنى باشلايدىغان ئورۇننى بېكىتىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. مەسىلەن، ئالتايدىكى سوۋېت كونسۇلى مىخايلوۋنىڭ دوكلاتىدا «ئوسمان باشچىلىقىدىكى قازاقلارنىڭ گۇرۇپپىسى قۇلايلىق شارائىت ئاستىدا ئالتايدا قازاقلارنىڭ يېڭى قوزغىلىشىنى تەييارلاش ۋە ئېلىپ بېرىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەنىدىن سىرت يەنە

«ئوسماننىڭ گۇرۇپپىسىدىن باشقا ئالتايدىكى مىللىي ئازادلىق كۈرەشنىڭ راۋاجلىنىشى جەريانىدىكى، ياخشى ۋەزىيەت شارائىتىدا ۋىلايەتنىڭ زور كوپ ساندىكى ئاھالىسى ئۇنىڭغا قاتنىششى مۇمكىن» [36] دەپ ھۆكۈم قىلىنغان.

قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى شىپستېرىكوۋ بولسا، ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ مەركىزىنىڭ جەنۇب بولسا مۇۋاپىق ئەمەسلىكىنى جەزملەشتۈرۈپ، دوكلات سۇنغان. ئۇ، بۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ، گەرچە خەلقنىڭ مۇستەملىكىچىلەرگە قاتتىق ئۆچمەنلىكى بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئىچكى كۈچىگە تايىنىپ، ئاكتىپ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بارغىلى بولمايدىغانلىقىنى، چۈنكى «بۇنىڭ ئۈچۈن كېرەك بولغان ماددىي ئىمكانىيەتلەرنىڭ پۈتۈنلەي يوقلۇقى، ھەر قانداق بىر مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى تەشكىللەش مۇمكىنچىلىكى ھەم مىللىي ئازادلىق كۈرەشنى بىرلەشتۈرىدىغان ۋە رەھبەرلىك قىلىدىغان كۈچلۈك، ئابرۇيلۇق شەخسنىڭ يوقلۇقى» نى شەرھلىگەن [37]. ئەمما، ئۇنىڭ ئەكسىچە، شىمالدىكى بارلىق سوۋېت كونسۇللىرى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى باشلاشقا مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىشكەن. ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1944 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە داۋاملاشقان كەڭ كۆلەملىك مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى باشلاش ھەمدە ئۇنى قوللاش ۋە ياردەم بېرىشى ئەنە شۇ 1943 ـ يىلى 16 ـ مايدىكى سىياسىي بيۇرونىڭ قارارىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن ئىستراتېگىيە بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىك قاتلىمى ئۆزلىرىنىڭ بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئۆلكە ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى جايلاشقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇيغۇرلار ئورۇنلاشقان تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، جۈملىدىن قەشقەرنى مەركەز قىلىشنى تاللىماي، ئەكسىچە سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىن ۋە كۆپ مىللەتلىك ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاھالىلەر جايلاشقان، خېلى كۆپ ساندا رۇسلار ئولتۇراقلاشقان ئىلى،

تارباغاتاينى، بولۇپمۇ ئىلىنى تاللىۋالدى. ئەمما، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق تەرەپلەردىكى كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1934-يىلى ۋە 1937-يىلىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇپ، شېڭ شىسەيگە ياردەم بېرىپ، خوجا نىياز ھاجىم، سابىت داموللا قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتاقلىق كىشىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھاياتىدىن ئايرىلىشى، مىڭلىغان بىگۇناھ ئادەملەرنىڭ تۈرمىلەرگە چۈشۈپ، خانىۋەيران بولغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان ئىشەنچ يوق ۋە ياكى كەمچىل ئىدى. بىراق، ئىلى تەرەپتە بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىشەنمەسلىك خاھىشى ئۇنچىۋالا ئېغىر ئەمەس ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىمالنى قوزغىلاڭ مەركىزى قىلىپ بېكىتىشىگە سەۋەب بولغان يەنە بىر ئامىل شۇكى، غۇلجا ۋە چۆچەك، ئالتاي قاتارلىق جايلاردا شېڭ شىسەيگە قارشى يەر ئاستى ۋە قوراللىق پائالىيەتلەر ھەمدە تۈرلۈك شەكىلدىكى قارشىلىق كۆرسىتىشلەر ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەن بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىخەتەرلىك خادىملىرى بۇ رايوندىكى ئىچكى ۋەزىيەت، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ھەم باشقا ئەھۋاللارنى يېقىندىن كۆزىتىپ تۇرغان ئىدى. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىدە كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن سابىق كاپىتان ماخمۇت پارماشۇپنىڭ ئەسلىشىچە، ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر گۇرۇپپا غۇلجا ياشلىرى 1943-يىلىنىڭ بېشىدىلا بىر قانچە يەر ئاستى تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇپ، پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇلار ئابدۇكېرىم ئابباسوف، ئابدۇللا زاكىروپ قاتارلىقلار بىلەن زىچ ئالاقىدە بولغان[38]. ئۇلارنىڭ بۇ پائالىيىتى ئەمەلىيەتتە ئەلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى «ئازادلىق تەشكىلاتى» دىن بۇرۇن باشلانغان بولۇپ، غۇلجىنىڭ ئۇيغۇر، تاتار ياشلىرى ئارىسىدا دۈشمەنگە قارشى كەيپىياتلار كۈچىيىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئازادلىق يوللىرىنى ئىزدەشكە باشلىغان ئىدى. 1942-يىلىنىڭ ئاخىرى، 1943-يىلىنىڭ بېشىدا چۆچەكتىكى ئابلىمىت ھاجىيوپ، مەتنىياز قارىم قاتارلىق ئۇيغۇرلار شېڭ شىسەيگە قارشى پائالىيەتلەرنى باشلىغان[39]. ئالتايدا

بولسا، 1940-يىلىدىن تارتىپ قازاقلارنىڭ قوراللىق ھەرىكەتلىرى داۋاملاشقان ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە گېنېرال ۋلادىمىر ئېگناروۋ بىلەن گېنېرال ئالېكساندىر لاڭفاڭ باشچىلىقىدىكى ئالاھىدە «ھەرىكەت گۇرۇپپىسى» نىڭ خادىملىرى غۇلجا، قورغاس، چۆچەك ۋە باشقا جايلاردا پائالىيەتلىرىنى باشلىغان بولۇپ، ئۇيغۇرلاردىن سوۋېت دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى سالاھىيىتى بىلەن يۈرگەن ھاكىم جاپپار يارۇللايېكوپ، رۇسلاردىن سوۋېت كونسۇلى داباشىن، مۇئاۋىن كونسۇل بورىسوۋ (ئەسلى ئىسمى ئىگنات ستېپانكو)، 20-يىللاردا غۇلجىغا كېلىپ ماكانلاشقان ئاق گۋاردىيەچى رۇسلاردىن، كېيىنكى مىللىي ئارمىيە شتاب باشلىقى، مازھاروۋ، كەڭ ساي تاش يول ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، كېيىنكى مىللىي ئارمىيە پولكوۋنىكى فاتىي لېسكىن ھەمدە كېيىنكى ئىچكى ئىشلار مۇئاۋىن مىنىستىرى پاۋل ماسكالىيېۋ، مالىيە مىنىستىرى مەسلىھەتچىسى گرىبېنكىن، تۇڭگانلاردىن مەنسۇر لومىيېۋ قاتارلىق ئۇنىلغان رۇسلار، تاتارلار، ئۇيغۇرلار، ئۆزبېك ۋە تۇڭگانلار ھەم باشقىلار مەزكۇر «ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى» نىڭ تاپشۇرۇقلىرى بويىچە ئىش ئېلىپ باردى [40].

ئەنە شۇ، مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسىنىڭ قارارىغا بىنائەن ئېلىپ بېرىلغان ئورۇنلاشتۇرۇشلار بويىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى موڭغۇلىيە تەرەپنى ئىشقا سېلىپ، ئوسمان بىلەن ھەمكارلىق ئورناتتى. ھەتتا، موڭغۇلىيە رەھبىرى چويبالسان 1943-يىلىنىڭ بېشىدا مەخپىي تۈردە ئالتايغا كېلىپ، ئوسمان ئىسلام بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭىنى قوللايدىغانلىقى ۋە ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئوسمان ئىسلام موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن زور مىقداردا قورال-ياراق ياردەم ئالدى ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھەمدە موڭغۇلىيە ۋەكىللىرى ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرىگە ھەربىي-سىياسىي مەسلىھەتچىلىك قىلدى.[41]

1944-يىلى 4-ئايدا غۇلجىدا ئەلىخان تۆرە باشچىلىقىدا 12 كىشىدىن تەركىب تېپىپ قۇرۇلغان «ئازادلىق تەشكىلاتى» مۇ ئەنە شۇ داباشىن، مۇئاۋىن كونسۇل بورىسوۋ ۋە ھاكىم جاپپار يارۇللابېكوۋنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەلىخان تۆرە قاتارلىق ئازادلىق تەشكىلاتى ئەزالىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ۋەكىللىرى ئارىسىدا بىر قانچە قېتىم سۆھبەت بولغان. مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى، كېيىنكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت باش كاتىپى ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇمنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىللىرىگە ئۆزلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىشەنمەيدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ بۇرۇن خوجا نىياز ھاجىمنى ئالداپ، ئۇنى شېڭ شىسەيگە تۇتۇپ بەرگەنلىكى، شېڭ دۇبەنگە ياردەملىشىپ، 1933-1937-يىللىردىكى قوزغىلاڭنى باستۇرغانلىقىنى سۆزلىگىنىدە، سوۋېت ۋەكىللىرى «بىز بۇرۇن خاتا قىلغان، شېڭ شىسەينىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمىگەن ئىكەنمىز، ئەمدى ئۇنداق بولمايدۇ، شېڭ شىسەينى ۋە گومىنداڭنى يوقىتىشىڭلارغا ھەممە قىزىل موگغۇلىيىدەك بولۇشىڭلارغا ياردەم بېرىمىز، بۇ قېتىم سىلەر چوقۇم ئازاد بولىسىلەر، قىزىل موڭغۇلىيىدەك بولىسىلەر»[42] دەپ ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار ئاكتىپ پائالىيەت باشلىغان ئىكەن. ئەنە شۇ كرېملدا ئېلىنغان قارار بويىچە، ئالمۇتا ئەتراپىدا مەخسۇس سەيدۇللا سەيفۇللايېۋ بىلەن بىرگە تەربىيىلەنگەن فاتىخ باتۇر قاتارلىق ئون نەچچە كىشى ئىلقا قوزغىلىڭىنىڭ ئوقىنى ئاتتى[43]. ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇمنىڭ ئەسلىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت تەرەپ فاتىخ باتۇرغىمۇ ئۆزلىرىگە ئوخشاش ۋەدە بەرگەن ئىكەن.

ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلقا قوزغىلىڭىدىن تارتىپ، غۇلجا شەھىرى، سۈيدۈڭ، كۈرەنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشلىرىغا ھەر خىل سەۋىيىدە قاتناشتى. 1944-يىلى 12-نويابىردا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، بىر ھەپتىلەردىن كېيىن، قورغاستا پائالىيەت قىلىۋاتقان ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقلىرى گېنېرال ئېگناروۋ

ۋە گېنېرال لاگفاك غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي-سىياسىي مەسلىھەتچىلىكىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئۇلارنىڭ شەرتلىك نامى «2-دوم» بولۇپ، ئۇلار جۇمھۇرىيەتنىڭ كۈندىلىك ھەربىي-سىياسىي، دۆلەت قۇرۇلۇش ھەم باشقا بارلىق ئىشلىرىغا مەسلىھەتچىلىك قىلدى[44]. سابىق باش كاتىپ ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى «ئازاد بولساقلا، دۈشمەننىڭ قولىدىن قۇتۇلساقلا مەيلى، دەپ بىز بۇ ئىمالارنىڭ ئېغزىغا قاراپ ئولتۇردۇق، چۈنكى، بىز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەدىلىرىگە بەك ئىشىنىپ كەتكەن ئىكەنمىز، ئەمما ئۇلارنىڭ ئاخىرىدا بىزنى ئالداپ، ئۆزىمىزنىڭ پېشانىمىزدا ئۆزىمىزنىڭ گۆشىنى قورۇشنى نەدىن بىلەيلۇق؟» دەپ ھەسرەتلىك خىتاب قىلغان ئىدى.[45]

سوۋېت ئىتتىپاقى ئەنە شۇ ستالىننىڭ قاتنىششى بىلەن كرېملدا ئېلىنغان قارار بويىچە ئىنقىلابنىڭ بىرىنچى كۈنىدىن تاكى 1949-يىلى 10-ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئۆز بايرىقىنى بەش يۇلتۇزلۇق بايراققا ئالماشتۇرغانغا قەدەر بولغان ئالتە يىل ئىچىدە مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى ھەربىي-سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردىن قوللاپ ھەم ياردەم بېرىپ كەلدى. بولۇپمۇ، مىللىي ئارمىيىگە كۆرسەتكەن ياردەملىرى غايەت زور بولۇپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ تەشكىللىنىشى، ئۈچ فرونت بويىچە جەڭ قىلىپ، گومىنداڭنى يوقىتىشىدا مۇھىم ياردەم كۆرسەتتى. بۇ جەرياندا 500 دىن ئارتۇق ئوفىتسېر 2000 دىن ئارتۇق جەڭچى ئەۋەتىلىپ[46]، مىللىي ئارمىيە سەپلىرىدە ئۇرۇشقا قاتناشتى ھەمدە ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مىللىي ئارمىيىنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىك ۋەزىپىلىرىنى، ئەسكەرلەرنى تەربىيىلەش خىزمەتلىرىنى ئاقتۇردى.

ئەلۋەتتە، بۇ ياردەملەر ھەرگىز بىكارغا كەلمىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇلجا ئېلىنغان زور ساندىكى ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى ۋە مەلۇم ساندىكى مۇھىم خام-ئەشيالارنى ئېلىپ كەتتى.

شۇنىڭدەك يەنە ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىگە بىرىلگەن ھەربىي ملتىق، ئاپتومات، زەمبەرەك ۋە ئوق - دورىلار ئۈچۈن يۇقىرى باھادا ھەق تۆلىگەن بولۇپ، ئاساسلىقى، قوي، كالا، يۇڭ، گۆش، ئاشلىق قاتارلىق چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئالماشتۇرۇلۇش ۋاستىسى قىلىنىغان ئىدى[47]. لېكىن، بۇ يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم پايدا بولماستىن، ھەقىقىي پايدا، ئالتاي ۋە ئارىشاڭدىن قېزىلغان قىممەتلىك رادىئاكتىپلىق ماددىلار ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىنىڭ رەئىسى بېرىيانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئازاد ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە كۈچلۈك بىخەتەرلىكنى قوغداش ئوپېراتسىيىلىرىنى ئېلىپ بارغان بولۇپ، سوۋېت رازۋېدچىكلىرى بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەتكە گومىنداڭ ھەم باشقا دۆلەت كۈچلىرىنىڭ سىڭىپ كىرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ يەردىكى ھەرىكەتلىرىنى رازۋېدكا قىلىشقا قارشى تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب رەھبەرلىرى، ئىلغار يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ھەمدە ھەربىي قوماندانلارنى كۆزىتىپ، ئۇلاردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتلارغا دىققەت قىلاتتى[48]. ئىلگىرى كېيىن، ن ك ۋ د (خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى) نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىرىدىن 30 - 40 - يىللاردا شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت قىلغان پولكوۋنىك ئۇنۋانىدىكى بورىسوۋ (ئىگنات ستېپانكو)، پودپولكوۋنىك ئۇنۋانىدىكى كەسپىي رازۋېدچىكلار، ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوۋ (ئىسكەندەر ئەپەندى)، پېتىر ساۋىن (زاكىر تۆرە)، گابىت مۇزىپوۋ (ئېلى ئەپەندى ۋە ياكى ئېلى مەمەدوف)، پروكوپىيۇ ۋە باشقىلارمۇ مۇھىم ۋەزىپىلەرنى بەجا كەلتۈردى. 20 - يىللاردىن ئېتىبارەن ئۇيغۇر ئېلىگە كېلىپ يەرلەشكەن بولسىمۇ، ئەمما سوۋېت ن ك ۋ د ئورگىنىغا ئىشلەشكە باشلىغان ئەسلى ئاق گۋاردىيىچىلەرنىڭ ئوفىتسېرلىرىدىن گېئورگىي پالىنوۋ، مازھاروۋ، موگۇتنوۋ، گرىبىنكىن ۋە باشقىلارمۇ يۇقىرى خىزمەتلەرنى قولغا ئېلىپ، گېنېرال ئىگناروۋ باشچىلىقىدىكى «ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى» ۋە كېيىن 2 - دومىغا بىۋاستە بويسۇندى[49].

سوۋېت بىخەتەرلىك خادىملىرىدىن ئىسكەندەر ئەپەندى يەنى ئۆۋان ئۆۋانوۋىچ ئۆۋانوۋ بىلەن زاكىر ئەپەندى يەنى پېتر ساۋىن ۋە ئېلى ئەپەندى يەنى گابىت مۇزىپوۋ ئىسىملىك بۇ مۇھىم جاسۇس ئەلىخان تورىنى ئېلىپ كېتىش ئوپېراتسىيىسىنى ئورۇندىدى. يېقىندا پاش بولغان ئارخىپلار ۋە سابىق ك گ ب پەۋقۇلئاددە ئوپېراتسىيە بۆلۈم باشلىقى سۇدپلاتوۋ ئۆز ئەسلىمىسىدە «تروتسكىينى ئۆلتۈرگەن ستالىننىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى نائۇم ئەيتىنگون 1946 - يىل يەنە بىر قېتىم ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىگە مەخپىي ئەۋەتىلىپ، ئۇيغۇر مىللەتپەرۋەرلىرىنى يوقىتىش ئوپېراتسىيىسىگە قوماندانلىق قىلىپ، ۋەزىپىنى تولۇق ئورۇنداپ، ئۇيغۇر مىللەتپەرۋەرلىرىنى تولۇق مەغلۇپ قىلىپ، ۋەتىنىگە قايتقان» [50] دەپ يازغان بولۇپ، رۇس تارىخچىلىرى تروتسكىينى ئۆلتۈرۈش ئوپېراتسىيىسىنى بەجا كەلتۈرگەن بۇ شەخسنىڭ بەلكى ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبەگ مۇنونوپ قاتارلىقلارنىمۇ ئۆلتۈرۈش ئوپېراتسىيىسىنى ئىشقا ئاشۇرغان بولۇشىنى پەرەز قىلماقتا. ئەمما بۇ ھەقتە تېخى يېتەرلىك ئارخىپ ئاساسىدىكى پاكىت يوق.

ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر دىيارىدا قىلىنىدىغان ھەرىكەتنىڭ سىياسىي رەھبەرلىك ۋەزىپىسى ئۆزبېكىستان كومپارتىيىسىنىڭ بىرىنچى سېكرېتارى ئوسمان يۇسۇپوۋقا تاپشۇرۇلغان بولۇپ [51]، ئوسمان يۇسۇپوۋ تەشۋىقات ئىشلىرىغا ھەمدە 1944 - 1949 - يىللىرى ئۈچ ۋىلايەتكە مۇناسىۋەتلىك يەرلىك مىللەت خادىملىرىنى ئەۋەتىشكە مەسئۇل بولغان، ئۇ 1947 - يىلى ئۆزبېكىستان ئۇيغۇرلىرىدىن كېلىپ چىققان، كېيىنكى ئۆزبېكىستان رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خېلىم خۇدابەردى قاتارلىق 13 كىشىنى ئۆزى قوبۇل قىلىپ، ئىلىغا ئەۋەتكەن ئىدى [52]. ئوسمان يۇسۇپوۋ يەنە 1946 - يىلى 6 - ئايدا ئەلىخان تۆرىنى ئېلىپ كېتىش ئىشىغىمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەلىخان تۆرە سوۋېت رازۋېدچىكلىرى تەرىپىدىن تاشكەنتكە ئېلىپ كېتىلگەندىن كېيىن، ئوسمان يۇسۇپوۋ ئۇنىڭ بىلەن دائىم ئۇچرىشىپ تۇرغان[53]. ئۇنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بويىچە «قازاق

ئېلى» ، «شەرق ھەقىقىتى» قاتارلىق ژۇرناللار نەشر قىلىنىپ، ئۇيغۇر ئېلىگە كىرگۈزۈلۈپ تۇرغان ئىدى.

قىسقىسى، 1943-يىلى، 16-ماي كۈنى كرېمىل سارىيىدا ئېچىلغان يىغىن قارارى ئەمەلىيلىشىپ، ئاخىرى 1944-يىلى، 8-10-ئايلاردا نىلقا قوزغىلىڭى پارتلاپ غەلىبىسېرى كېڭەيگەن ھەمدە شۇ يىلى، 7-نويابىر كۈنى غۇلجا قوزغىلىڭى پارتلاپ، جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان، 1944-يىلى، 9-ئايىنىڭ بېشىدا شېڭ شىسەي ئۆلكە ھاكىمىيىتىدىن قالدۇرۇلۇپ، چوڭچىڭغا كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن موسكۋا بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى. بۇ يەردىكى ھەقىقەت شۇكى، ئۇنىڭ شېڭنى يوقىتىش پىلانى ئەمەلگە ئاشقان بولسىمۇ، بىراق ستالىننىڭ ئەسلى مەقسىتى بولغان ئالتايدىكى ئۇران كانلىرىنى ئەركىن قېزىش پىلانى تېخى ئەمەلگە ئاشمىغان، ئاتوم بومبىسى ياساش غايىسى تېخى رېئاللىققا ئايلانمىغان ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتاي ئازاد قىلىنىپ، ماناس دەرياسى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى مەمۇرىي ۋە ھەربىي-سىياسىي چېگرا قىلىنىپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتى بۇ ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىدىن ئۇزۇل-كېسىل تازىلىنىپ، خاتىرجەم ھالدا ئارىشاڭ ۋە كۆكتوقايدىكى كانلاردىن ئاتوم پىلانىغا كېرەك بولغان ئۇران، ۋولفرام ھەم باشقا قىممەتلىك يەر ئاستى بايلىقلىرىنى قېزىش ئىمكانىيىتى يارىتىلىشى كېرەك ئىدى. ستالىن ئاخىرى مۇددىئاغىلا ئەمەس، بەلكى سىياسىي مۇددىئا ھەمدە ئىقتىسادىي مۇددىئاغىمۇ يەتتى. بىچارە ئۇيغۇر خەلقى شاھمات تاختىسىدىكى پېچكىلار كەبى ستالىننىڭ قۇربانلىرىغا ئايلاندى.

ناگاساكى ۋە غۇلجا

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىنى قوزغاش ۋە مەزكۇر ئىنقىلاب

نەتىجىسىدە قۇرۇلغان مۇستەقىل ھاكىمىيەتنىڭ تاكى 1949-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن مۇستەسنا ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى قوللىشىدىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك ئامىللار قاتارىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىلىنىڭ موسكۋانىڭ ئاتوم بومبىسى ياساش ئىستراتېگىيىسى بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدىغان بىر قانچە مەسىلىلەر قاتارىدا، يالتا كېلىشىمى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى گېرمانىيە ھەم ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش جەريانىدىكى ئەھۋاللارنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. ئەگەردە، ستالىننىڭ مەقسىتى پەقەتلا شىڭ شىسەينى ئورنىدىن قالدۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئۆلكىدىكى جۇغراپىيىۋى سىياسىي ئىمتىيازلىرىنى قايتىدىن تىكلەش دەپ قارىغاندا، ئۇنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابقا ياردەم بېرىشى 1945-يىلى 6-11-فېۋرالدىكى ستالىن، رۇزۋېلت ھەم چېرچىللار ئارىسىدىكى يالتا سۆھبىتى ھەم يالتا كېلىشىمىدە ئېرىشكەن نەتىجىلىرى بىلەن توختاپ قېلىشى كېرەك ئىدى. ھېچ بولمىغاندىمۇ، 1945-يىلى 14-ئاۋغۇستتا يالتا روھى بويىچە «سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسى» نىڭ تۈزۈلۈشى بىلەن خۇلاسىلىنىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، ستالىن ئەنە شۇ يالتا كېلىشىمىدىن كېيىن ئىزچىل تۈردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىن زېمىن تەلىپى يوقلۇقى ۋە بۇنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ كەلگەن[54]. ئەمما، ئۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ستالىن «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»گە داۋاملىق ياردەم بەردى. بۇنىڭدىكى تۈپ سەۋەب ھەققىدە شۇنداق پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىنكى، چۈنكى، بىرىنچىدىن ستالىن يالتا كېلىشىمىدە 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيا تەرتىپىنى تەگشەشتە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئىمتىيازىنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى تېخى ئەمەلىيەتكە ئاشۇرمىغان ھەمدە تولۇق كاپالەت ئاستىغا ئالمىغا ئىدى. ئىككىنچىدىن كەسكىن قىلىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇ تېخى ئاتوم بومبىسى ئۈچۈن كېرەك بولغان ئۇران قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى مەنبەلىرى جايلاشقان تارباغاتاي، ئالتاي رايونىدىن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تولۇق تازىلاپ بولالمىغان ئىدى. سوۋېت

ئىتتىپاقى ئەنە شۇ مەقسەتلىرىنى رېئاللىققا ئاشۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان، مىللىي ئارمىيە شىددەت بىلەن ئۇتتۇرا، شىمالىي يۆنىلىشلەردە جەڭ قىلىۋاتقان پەيتلەرگە توغرا كەلگەن، 1945-يىلى، 24-ئىيۇلدىكى پودستام يىغىنى مەزگىلىدە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ئۆزىنىڭ تۇنجى ئاتوم بومبىسىنى سىناق قىلدى. پوتسدام يىغىنىدا ئامېرىكا پرېزىدېنتى ترومېن ستالىنغا بۇ خەۋەرنى ئېيتقاندا، ستالىن خۇددى ھېچ ئىش بولمىغاندەك كۈلۈپ قويىسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭمۇ مۇنداق بومبىنى ياساشقا تىرىشىۋاتقانلىقىنى چاندۇرمىدى.[55].

چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گېرمانىيىدىن قولغا چۈشۈرگەن ئۇران زاپاسلىرى ئۇنىڭ ئاتوم پىلانىدىن تولىمۇ يىراقتا بولۇپ، ئۇ يەنىلا زور مىقداردا ئۇرانغا موھتاج ئىدى، بۇ ئۇران كانلىرى پەقەت شىنجاڭ ئۆلكىسىدىلا بار ئىدى. 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 6-كۈنى ئامېرىكا خىروشىماغا ئاتوم بومبىسى تاشلىغان كۈننىڭ ئەتىسى ستالىن سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ ياپونىيىگە قارشى مانجۇرىيىدىكى پۈتۈن سەپلەر بويىچە 9-ئاۋغۇست كۈنى ھۇجۇم باشلاش بۇيرۇقىنى ئىمزالىدى. شۇ كۈنى يەنە ئامېرىكا ناگاسكىغا ئاتوم بومبىسى تاشلىدى. 14-ئاۋغۇست كۈنى بولسا، ياپونىيە ھۆكۈمىتى رادىئو ئارقىلىق تەسلىم بولغانلىقىنى جاكارلىغان كۈنى موسكۋادا «سوۋېت - جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسى» ئىمزالاندى ھەمدە قىسقىغىنە بىر ھەپتە ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرى پۈتۈن مانجۇرىيىنى ھەمدە كورىيە يېرىم ئارىلىنى ئاساسەن ئىشغال قىلىش بىلەن ياپونىيە ئارمىيىسىنى پۈتۈنلەي گۇمران قىلىنىپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتۇرۇلغان ھەمدە موسكۋا يالتا كېلىشىمىدە ئۇتتۇرىغا قويغان ئىمتىيازلىرىنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئاتوم بومبىسىنىڭ ھەقىقەتەن قىرىش كۈچى بارلىقىنى ئەمەلىيەت ئارقىلىق تونۇپ يەتتى شۇنىڭدەك ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى بىردىن-بىر ئاتوم دۆلىتى سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈشىنى ئۆزىگە نىسبەتەن يېڭى تەھدىت ھېسابلاپ،

ئاتوم بومبىسى ياساش سۈرئىتىنى ئەڭ يۇقىرى سۈرئەتتە تېزلىتىشنى قارار قىلدى[56].

بۇ ئېھتىياج بىلەن 1945-يىلى 20-ئاۋغۇست كۈنى ستالىن دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ 9887-نومۇرلۇق قارارىنى تەستىقلاپ، يېڭى ئاتوم پىلانى قۇرۇلمىسى قۇرۇپ چىقتى. ئومۇمىي خىزمەتلەرگە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن ئالاھىدە كومىتېت قۇرغان بولۇپ، «ئاتوم سىياسىي بيۇروسى» دەپ ئاتالغان مەزكۇر كومىتېتنىڭ رەئىسلىكىگە بېرىيا تەيىنلىنىپ، تەركىبىگە ستالىن قاتارلىق مۇھىم رەھبەرلەر ۋە بىر قىسىم ئاتوم ئالىملىرى كىرگۈزۈلدى. ئەلۋەتتە، بۇ چاغدا گەرچە سوۋېت ئىتتىپاقى گېرمانىيىنى يوقىتىش بىلەن كۆپلىگەن گېرمان ئاتوم ئالىملىرى ھەم گېرمانىيىنىڭ بىر قىسىم ئۇران زاپاسلىرىنى ئېلىپ كېتىپ، ئۆز پىلانى ئۈچۈن ئىشلەتكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇران زاپىسى شۇنىڭدەك تېخنىكا كۈچى يەنىلا يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇران قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش مۇھىم كۈن تەرتىپكە قويۇلدى. مەزكۇر 9887-نومۇرلۇق قارارىدا «كەڭ كۆلەمدە گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇران خام ئەشيا بازىسىنى قۇرۇش سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تېشىدىكى ئۇران مەنبەلىرىنى ئىشلىتىش، ئۇران سانائىتىنى تەشكىللەش ھەمدە ئاتوم ئېنېرگىيىتىكا ئەسلىھەلىرىنى قۇرۇش ۋە ئاتوم بومبىسى ياساپ چىقىش» دەپ بېكىتىلگەن[57]. بۇ قارار بويىچە خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى قارمىقىدا ئىجرا قىلىش ئورگىنى قۇرۇپ، ئاتوم ساھەسىگە ئائىت مەخپىي كان ۋە سانائەت ئورگانلىرى قۇرۇپ چىقىپ، بۇلاردا تۇرمىگە تاشلانغان ئادەملەرنى ئىشلەتتى. بۇ ئادەتتە «ئاتوم گۇلاگى» دەپ ئاتالغان بولۇپ، مەزكۇر ساھەدە ئەڭ كۆپ بولغاندا 700 جىنايەتچى ئىشلىگەن ئىكەن[58].

ئەنە شۇ قارار بويىچە ستالىن ئامېرىكا، ئەنگلىيە رەھبەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىمزا قويغان يالتا كېلىشىمىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە 14-ئاۋغۇست كۈنى جۇڭگو بىلەن «دوستلۇق

كېلىشىمى» نى تەستىقلىغان ھەمدە جاڭكەيشى ھۆكۈمىتىگە ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچىلارنى قوللىماسلىق ھەققىدە ۋەدە بەرگەنلىكىگە قارىماي، يەنىلا مىللىي ئارمىيىنىڭ داۋاملىق تۈردە ھۇجۇم قوزغاپ، 1945-يىلى، 9-سېنتەبىر كۈنى ئالتاينى، 16-سېنتەبىر كۈنى جىڭ ۋە شىخونى ئازاد قىلىپ، ماناس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا يېتىپ كېلىشىگىچە يول قويدى. 2000 دىن ئارتۇق قىزىل ئارمىيە جەڭچىسى ۋە 500 نەپەر قىزىل ئارمىيە ئوفىتسېرى مىللىي ئارمىيىنىڭ بۇ ئۇرۇشلىرىغا بىۋاسىتە قاتناشتۇرۇلدى[59]. بۇ ۋاقىتتا ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت تولۇق ئازاد بولۇش بىلەن ئارىشاڭ ھەم كۆك توقايدىكى رادىئاكتىپلىق مېتاللار مەنبەلىرىنى ئېچىش شارائىتى يارىتىلغان بولۇپ، ستالىن ئەنە شۇنىڭدىن كېيىنلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي تېخنىكا، خام ئەشيا ھەم كادىر ۋە باشقا جەھەتلەردىن قوللىشى ئاستىدىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى توختىتىپ قويدى ھەمدە جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنى گومىنداڭ بىلەن بىتىم تۈزۈشكە قىستاش بىلەن ئۆزىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە بەرگەن ۋەدىسىنى كۆرسەتتى. بىراق، سۆھبەت 10 ئايغا سوزۇلدى شۇنىڭدەك ئارقىدىن 1946-يىلى 7-ئايدىن 1947-يىلى 8-ئايغىچە بىرلەشمە ھۆكۈمەت مەۋجۇت بولدى. بۇ ھۆكۈمىتمۇ بۇزۇلۇپ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىلى رەھبەرلىرى غۇلجىغا قايتىپ كېتىپ، ماناس چېگرىسى تاكى 1949-يىلى 11-ئايغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. قىسقىسى ئەنە شۇ 5 يىل جەريانىدا گومىنداڭ ئارمىيىسى ۋە ھۆكۈمىتى سوۋېت تەسىرى ئاستىدىكى مەزكۇر ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىگە كىرەلمىگەن بولۇپ، مەزكۇر رايون مۇستەقىل ھالدا ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇران قېزىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى.

قىسقىسى، پاكىتلار ئارقىلىق مەنتىقلىق خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىنكى، خىروشىما ۋە ناگاساكىدىكى ئامېرىكىنىڭ ئىككى ئاتوم بومبىسىنىڭ

پارتلىشى، ئىنسانىيەتكە ھەقىقەتەن قۇدرەتلىك قىرىش خاراكتېرلىك قورالنى ياسىغىلى بولىدىغانلىقىنى، ئەگەردە بۇ قورال كىمنىڭ قولىدا بولسا، ئۇنىڭ دۇنيا تەرتىپىنى بەلگىلەشتىكى تەڭداشسىز كۈچكە ئايلىنىدىغانلىقىنى ھەقىقىي يوسۇندا ئىسپاتلاپ بەردى. ناگاساكى ۋە خىروشىمادىكى ئىنسانىيەتنى چۆچۈتىدىغان دەھشەتلىك مەنزىرە ستالىننىڭ پۈتۈن كۈچ بىلەن ھەر قانداق بەدەلگە قارىماي، ئەڭ تېز سۈرئەتتە ئاتوم بومبىسى ياساش پىلانىنى كۈچەيتىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئامىلغا ئايلاندى. شۇ سەۋەبتىن گەرچە ستالىن يالتا يىغىنىدا جۇڭگو مەسىلىسىدە ئامېرىكا بىلەن بىرلىك ھاسىل قىلىپ، يالتا روھى بويىچە 1945-يىلى 8-ئايدا جۇڭگو بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، جۇڭگودىن ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، بىراق يەنىلا شۇ ئاساسلىق مۇددىئا ئاتوم بومبىسى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ئۇران بايلىقلىرىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن ئىبارەت ئازاد ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە يول قويماي، غۇلجا يەنىلا مەزكۇر ھېچ قايسى دۆلەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغان مۇستەقىل ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزى بولۇپ، ماناس دەرياسىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىرغىقى خۇددى ئىككى دۆلەت كەبى ئوخشىمىغان دۆلەت بايرىقى، ئوخشىمىغان ئارمىيە ۋە دۆلەت ھەم ساقچى ئاپپاراتلىرى ۋە ئوخشىمىغان مائارىپ ۋە سىياسىي ئىدېئولوگىيە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تەڭداش مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ناگاساكادىكى پارتلاش ئاۋازى گەرچە غۇلجىغا ئاڭلانمىغان شۇنىڭدەك بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 5-6 مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق ئازادلىقتا، ھۆرلۈككە تەشنا خەلقلەرنىڭ مىڭلىغان ئوغۇل-قىزلىرىنىڭ ئىسسىق قان بەدىلىگە قۇرۇلغان غۇلجا ھۆكۈمىتى ستالىننىڭ ئاتوم پىلانى ئۈچۈن بىلىپ-بىلمەي خىزمەت قىلدى. ستالىنغا ئىشەنگەن، ئۇنىڭدىن ئازادلىق ئۈمىدلىرىنى كۈتكەن غۇلجا رەھبەرلىرى سوۋېت ئېتتىپاقى كان خادىملىرىنىڭ كۆك توقاي ۋە ئارىشاڭ

قاتارلىق جايلارغا قايتىپ كېلىپ، جىددىي رەۋىشتە ئۇران قاتارلىق كەم ئۇچرايدىغان رادىئاكتىپلىق ماددىلار ۋە باشقا رۇدىلارنى قېزىشقا، خەلق ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى ۋە «ئاتوم سىياسىي بيوروسى» نىڭ رەئىسى بېرىيانىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدىكى سوۋېت ن ك ب د قوشۇنلىرى ئۆزى خالىغانچە ئارىشاڭ ۋە كۆك توقايدىكى كان رايونىغا كىرىپ، تولۇق قورال‌لانغان ھالدا قوغداش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئاشۇ سوۋېت دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ 9887 ـ نومۇرلۇق قارارىنىڭ ئىجراسىنىڭ بىر مۇھىم قىسمى ئىدى خالاس.

ئارىشاڭ ۋە كۆك توقايدىكى قېزىش

دېمەك، ناگاساكى ۋە خىروشىمادىكى ئاتوم بومبىسىنىڭ پارتلاش ئاۋازىدىن بىر ئاي كېيىن ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن ئىبارەت سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن 2000 كىلومېتىردىن ئارتۇق چېگرا لىنىيىسىگە ئىگە، 300 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق تېررىتورىيىدە جۇغخۇا مىنگو ھاكىمىيىتى يوق قىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى نامىدا بىرلىككە كەلگەن بىر يەرلىك ھۆكۈمەت ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنى يولغا قويدى. سوۋېت ئىتتىپاقى گېئولوگىيە خادىملىرى جۇملىدىن ئۇران قازغۇچىلىرى موسكۋانىڭ ھىمايىسى ئاستىدىكى مەزكۇر ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئىلگىرى ئۆزلىرى تاپقان ئۇران قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى مەنبەلىرىگە قايتىپ كېلىپ قېزىش پائالىيەتلىرىنى باشلىدى. ئەسلىدە، سوۋېت كان خادىملىرى 1935 ـ يىلىدىن كېيىنلا شىڭ شىسەيگە ياردەم بېرىش نامىدا شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان بولسىمۇ، بىراق، 1940 ـ يىلى شىڭ شىسەي بىلەن ستالىن ئارىسىدىكى «كونسېسسىيە كېلىشىمى» دىن كېيىن ئىلىدا ئۆلكىلىك «گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئىدارىسى» قۇرۇلۇپ، خىزمەتلەر ئىلگىرىكىدىن ئاكتىپ ئېلىپ بېرىلغان. بۇ ئورگان ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئىشلىرىغا ياردەمچىلىك

قىلىش رولىنى ئوينىغان ئىدى[60].

سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى تەرىپىدىن ئارىشاڭ تەۋەسىدە تېپىلغان «ۋولفرام» كانى دەپ ئاتالغان كان ئەسلىدە 1938 - يىللىرى تېپىلىپ بېكىتىلگەن ھەمدە 1943 - يىلىغا كەلگۈچە ئىنژېنېرلار 60 قا، ئىشچىلار 3000 مىڭغا يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن 1943 - يىلى مايتاغ نېفىتلىكى بىلەن تەڭ توختاپ قالغان[61]. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، ئۈچ ۋىلايەت ئازاد قىلىنىش بىلەن تەڭلا سوۋېت گېئولوگىيە ۋە كان خادىملىرى ئارىشاڭدىكى كانغا قايتىپ كېلىپ، جىددىي قېزىش ئىشلىرىغا كىرىشتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارىشاڭدىكى ۋولفرام كېنىنى قېزىش ئىشلىرى 1945 - يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدىن تارتىپ تاكى 1950 - يىلىغىچە ھېچ توسالغۇسىز داۋاملىشىپ، ئىشچىلار ھەم تېخنىكا قوشۇنى ئىزچىل كۆپەيتىلىش بىلەن ئېرىشكەن مەھسۇلات سانىمۇ يىلدىن يىلغا ئاشۇرۇلغان.

ھازىرچە، سوۋېت تەرەپنىڭ بۇ ھەقتىكى ئارخىپ ھۆججەتلىرى تېخى ئاشكارا بولمىغاچقا سوۋېت ئىتتىپاقى مەخپىي شەكىلدە ئېلىپ بارغان مەزكۇر كان قېزىشنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ۋە نەتىجىسىمۇ تولۇق ئەمەس. بىراق، گومىنداڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئىگىلىگەن تولۇقسىز مەلۇماتلىرى مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلى قوزغىلىڭىدىن كېيىنكى ئالاھىدە ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ، ئارىشاڭ تەۋەسىدىكى كان رايونىدا «پۇتۇنلەي يېڭىچە قېزىش ماشىنىلىرىنى ئىشلىتىپ، يەرلىك موڭغۇل، قازاق، ئۇيغۇرلاردىن 3000 دىن ئارتۇق ئىشچى يالاپ، ھەر كۈنى 825 جىڭ، يىلدا 150 توننا كان مەھسۇلاتى قېزىپ چىقارغان. 1946 - يىلى، كان ئىشچىلىرىنىڭ سانى بىر تۈمەنگە يەتكۈزۈلۈپ، 1945 - يىلدىكىدىن تەخمىنەن ئۈچ ھەسسە، قازغان كان مەھسۇلاتى تەخمىنەن 450 تونىنغا يەتكۈزۈلگەن. 1947 - يىلى كان ئىشچىلىرى 20 مىڭغا يەتكۈزۈلۈپ، 1945 - يىلدىكىدىن يەتتە ھەسسە ئاشۇرۇلغان. قازغان مەھسۇلاتىمۇ مىڭ توننا دەپ پەرەز قىلىنغان. ئۈچ يىل

ئىچىدە جەمئىي 1600 توننا كان مەھسۇلاتى قازغان»[62]. مەزكۇر ھۆججەتتىكى ئۇچۇردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازغان كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرىنچى يىلى ئازراق بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، بىرىنچىدىن ئارىشاڭ قاتارلىق جايلارنى ئۇز ئىچىگە ئالغان ئىلى ۋىلايىتىنىڭ 1945-يىلى 2-ئايغا كەلگەندە تولۇق ئازاد بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، سوۋېتنىڭ بۇ جايدىكى گېئولوگىيىلىك ھەرىكىتىنىڭ تەخمىنەن شۇ يىلىنىڭ باھار ئايلىرىدا باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئىككىنچىدىن دەسلەپكى يىلى ئىشچىلار سانىمۇ ئازراق بولغان.

گومىنداڭ غەربىي شىمال بارگاھىنىڭ 1948-يىلى، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىغا يوللىغان مەزكۇر دوكلاتىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئارىشاڭدىكى كان مەنبەسى ئۈچ جايغا جايلاشقان بولۇپ، بىرى ئارىشاڭ ناھىيىسىدىن 20 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چىغىستاي(چىكەستاي) رايونى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كان مەھسۇلاتلىرىنى توشۇش پونكىتىدىن 30 كىلومېتىر يىراقتا بولۇپ، كان رايونىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كىلومېتىر، كەڭلىكى بىر كىلومېتىر. ئىككىنچىسى ئارىشاڭ ناھىيىسىدىن 25 كىلومېتىر يىراقتىكى ۋە چىغىستاي رايونىنىڭ شەرقىدىن 22 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى خۇستاي رايونى بولۇپ، كانلىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى بەش كىلومېتىر، دېڭىز يۈزىدىن 2400 دىن 2800غىچە بولغان تاغ ئارىسىغا جايلاشقان. ئۈچىنچى جۇلكەن دەريا ساھىلىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بولۇپ، بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 1800 دىن 2000غىچە ئېگىز بولغان تاغ جىلغىسىغا جايلاشقان. بۇ يەرنىڭ يەر شەكلى بىراق تەكشى بولۇپ، كان قازىدىغان جاي بىلەن كان كان مەيدانى ئارىسى يېقىنراق بولغان [63]. ئارىشاڭدا كان مەھسۇلاتلىرىنى ساقلايدىغان پونكىت شۇنىڭدەك كان رايونىدا سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى قاتارلىق كان ئىشلىرىغا كېرەكلىك بولغان ئەسلىھەلەرنى قۇرغان.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ دوكلاتى قىسقا بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا مەزكۇر كان رايونىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىدىن باشقا يەنە قانچىلىك زاپاس

بارلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بىرىنچى كان رايونىدا 1050 توننا، ئىككىنچى كانلىقتا 2350 توننا، ئۈچىنچى كانلىقتا 5600 توننا بولۇپ، جەمئىي 9 مىڭ توننا كان مەھسۇلات زاپىسى بارلىقى قەيت قىلىنغان[64]. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ سانلىق مەلۇماتنى نەدىن ئالغانلىقى ۋە قانداق ئېگىلىگەنلىكى ئېنىق ئەمەس، ئەلۋەتتە، جۇڭگو ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ، مەخسۇس تەكشۈرۈپ يۇقىرىقى سانلىق ئۇچۇرلارغا ئىگە بولۇشى تېخىمۇ رېئاللىقتىن يىراق بولۇپ، بەلكى ئۇلار بۇ يەردە 1943-يىلىدىن ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىڭ شىسەيگە ئاشكارا قىلغان سانلىق مەلۇماتىنى ئاساس قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى مەزكۇر ئىستراتېگىيىلىك يەر ئاستى بايلىقلىرىنىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكى ۋە قانچىلىك زاپىسى بارلىقى ھەققىدە شىڭ شىسەيگە راستچىل مەيداندا تۇرۇپ مەلۇمات بەرگەنمۇ يوق، بۇنىسى نامەلۇم. چۈنكى، زاتەن شىڭ شىسەي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدا تۈزۈلگەن 1940-يىلى، 26-نويابىردىكى «كونسېسسىيە كېلىشىمى» مۇ مۇتلەق مەخپىي بولۇپ، موسكۋا بۇ ھەرىكەتنى باشتىن ئاخىرى مۇتلەق مەخپىي تۇتقان.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ توپلىغان بۇ مەلۇماتلىرىمۇ پەرەز ۋە تەخمىن قىلىش تۈسىنى ئالغانلىق ئېھتىماللىقى زور. گەرچە، 1946-يىلى 7-ئايدىن تاكى 1947-يىلى 7-ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلى بىلەن ئۈرۈمچى ئارىسىدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىگە ھەربىي-سىياسىي، مەمۇرىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن كىرىپ، ئۇنى ئۈرۈمچى بىلەن بىرلەشتۈرۈشى ئەمەلگە ئاشمىغان، ئۈچ ۋىلايەت يەنىلا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەرگەن. ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى ئىلى تەرەپ گومىنداڭنىڭ ئۈچ ۋىلايەتنى ئىگىلىشىگە يول قويمىغانلىقى ئۈچۈن گومىنداڭ ئىلىنى «ئالاھىدە بولۇۋالدى» دەپ دائىم ئەيىبلىگەن ئىدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا نەنجىڭنىڭ مەزكۇر مۇستەقىل «ئالاھىدە رايون» 'غا

ئادەم ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى جۇملىدىن كان قېزىش ئىشلىرىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، تولۇق سانلىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 1947-يىلى 8-ئايدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت بۇزۇلۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار غۇلجىغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، قايتىدىن ئىلى بىلەن ئۈرۈمچى ئارىسى جىددىيلىشىپ، ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى بىر-بىرىگە قارشى جىددىي ئۇرۇش ھالىتىگە ئۆتۈش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن. بۇ ھال تاكى ئىككى يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت داۋاملاشقان بولۇپ، بۇ جەرياندا ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ جايدىن تېخىمۇ زور مىقداردا كان مەھسۇلاتى ئالغانلىقى تەبىئىي. چۈنكى، ئىلى ھۆكۈمىتىنىڭ تەۋەسىدىكى ئارشاڭ 1947-1948-يىللىرىدىكى ئوسمان ۋە قالىبەك قاتارلىقلارنىڭ ئىسيانى ھەم بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ تەسىرىدىن خالى بولۇپ، ۋەزىيەت مۇقىم بولغانلىقى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى ناھايىتى خاتىرجەم ھەم ئوڭۇشلۇق ھالدا كان قېزىشقا مۇۋەپپەق بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايلار قازاقىستان چېگراسىغا بەك يېقىن، ئىلىنىڭ باشقا ئادەم زىچ جايلىرىدىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن ئېرىشىلگەن مەھسۇلاتلارنى ھەتتا قورغاس ئارقىلىق ئېلىپ كېتىشمۇ ئاسانغا چۈشكەن ئىدى.

ئۆز يېرىنىڭ بايلىقىنى قوغدىغان قازاق باتۇرلىرى

1944-يىلى، 12-نويابىر كۈنى غۇلجا قوزغىلىڭى دەسلەپكى قەدەمدە غەلىبە قىلىپ، جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، 1945-يىلى 2-ئايغا كەلگەندە پۈتۈن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ئازاد قىلىنىشى، 1945-يىلى، 10-ئايغا كەلگەندە تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىمۇ ئازاد قىلىنىپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى مەزكۇر ئۈچ ۋىلايەت بىر گەۋدىگە ئايلىنىش بىلەن تەڭ باشلانغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەزكۇر ئازاد

رايونلاردىكى كەم ئۇچرايدىغان قىممەتلىك مېتاللارنى قېزىش ھەرىكەتلىرى ئارىشاڭ تەۋەسىدە نورمال داۋاملاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئالتاي تەۋەسىدە بىر قاتار قارشىلىقلارغا ئۇچرىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆكتوقايدا گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئۇران كانلىرىنى قېزىش پائالىيەتلىرى ئېزچىل تۈردە قازاقلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولۇپ، بۇنىڭ بېشىدا ئوسمان ئىسلام قاتارلىق قوراللىق گۇرۇپپىلارنىڭ باشلىقلىرى ۋە بىر قىسىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتتىكى قەبىلە ئاق ساقاللىرى تۇراتتى. بىراق، موسكۋا ئوسمان ئىسلام تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان مەركۇر قارشىلىق ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارغا پەرۋا قىلماي، قېزىش ئىشلىرىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا ھەقىقىي قارشىلىق ئوسمان ئىسلامدىن ئەمەس بەلكى، شېڭ شىسەينىڭ ئۆزىدىن كەلدى. قىسقىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1941-يىلىدىن تاكى 1949-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئالتايدا ئېلىپ بارغان كان قېزىش ئىشلىرى گاھىدا شېڭ شىسەي، ئوسمان ئىسلام ۋە گومىنداڭ تەرىپىدىن قارشىلىققا دۇچ كەلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى موسكۋا بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ھەمكارلىق ئورناتقان بولسىمۇ، بىراق ئوسمان ئىسلام موسكۋانىڭ ئالتاينىڭ كان بايلىقلىرىنى ئېلىپ كېتىشىگە باشتىن ئاخىرى قاتتىق نارازىلىقىنى ئىپادىلىدى ھەتتا ئۇنى توسۇش ئۈچۈن قاتتىق ۋاستىلەرنىمۇ قوللىنىش ئارقىلىق ستالىن، بېرىيا ۋە مولوتوۋ قاتارلىق سوۋېت ئالىي رەھبەرلىرىنىڭ بۇ مەسىلىگە بىۋاستە دىققەت قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەمەلىيەتتە، ئوسماننىڭ قارشىلىقى ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىزمغا قارشى ئىدىيىسى ۋە ئۆزىدىكى قازاق مىللەتچىلىك روھى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيىنى ۋەدىگە ۋاپا قىلمىغانلىقىنى ئەيىبلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئوسماننىڭ قارشىلىقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە خىلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئاخىرقى ھېسابتا ستالىن ئۆزى بىلەن بىر مەزگىل

ئىتتىپاقلاشقان مەركىزىي «باتۇرنى» كۆزدىن يوقىتىشنى قارار قىلدى. ماقالىمىزدە تەكىتلەۋاتقان مەركىزىي نۇقتا، يەنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆكتوقايدا كان قېزىش ئىشلىرىنىڭ ئوسمان ئىسلام تەرىپىدىن قارشىلىققا ئۇچرىشىنىڭ مەلۇم تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار بولۇپ، ئەمەلىيەتتە قازاقلارنىڭ بۇ خىل قارشىلىق كەيپىياتى شېڭ شىسەي دەۋرىدىلا كۆرۈلۈشكە باشلىغان.

1940-يىلى ۋە 1941-يىلى كۆكتوقاي قازاقلىرى ئىككى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى بىئارام قىلدى. كۆكتوقايدىكى قازاقلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلىڭىغا سەۋەب بولغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى موسكۋا بىلەن شېڭ شىسەي ئارىسىدا تۈزۈلگەن، بىز ماقالىمىزنىڭ باش قىسمىدا تەكىتلەپ ئۆتكەن ئاشۇ مەخپىي كېلىشىم بويىچە سوۋېت گېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ 1941-يىلى 5-ئايدا كۆكتوقاي تەۋەسىدە يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئىزدەش ئېلىپ بېرىپ، بۇ يەردىن قىممەتلىك يەر ئاستى بايلىقلىرىنى تېپىپ، قېزىش ئىشلىرىغا كىرىشكەن ھەمدە بۇنىڭغا 3000 دىن ئارتۇق يەرلىك ئاھالىنى ئەمگەككە سالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. 1941-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا شېڭ شىسەي ئالتاي ۋىلايىتىگە «كۆكتوقايدىكى يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئېچىش ئۈچۈن رۇس ئىنژېنېرلىرى كېلىپ ئىشلەيدۇ. قېزىش ئىشلىرىنى ئىشلەشكە سىرتتىن ئېلىپ كېلىدىغان ئەمگەك كۈچى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن شۇ يەردىكى قازاقلاردىن 8000 ئادەم ئىشقا سېلىنسۇن» دېگەن بۇيرۇقى كېلىدۇ[65].

شېڭ شىسەي يەنە «ئالتۇن قازغۇچىلار» دېگەن ناملاردا كۆكتوقاي قاتارلىق جايلارغا ئۆز ھەربىي قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. پاتىخان سۇگۇربايېۋنىڭ ئەسلىشىچە، 1941-يىلى 4-ئايدا، بىرىنچى نۆۋەتتە، كۆكتوقايغا 300، چىڭگىلگە 200 ئادەم «ئالتۇن قازغۇچىلار» نامى بىلەن يېتىپ كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ، ئارىدىن يەنە بىر قانچە ئاي ئۆتمەيلا كۆكتوقايغا 400، چىڭگىلغا 200 «ئالتۇن قازغۇچى» كېلىپ

ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئىككى قېتىمدا ئىككى ناھىيىگە كەلگەن «ئالتۇن قازغۇچىلار» نىڭ سانى 1100 دىن ئېشىپ كەتكەن[66]. ئوسماننىڭ مەسلىھەتچىسى لاتىپنىڭ ئەسلىشىچە، مەزكۇر ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلاردىن ئىبارەت [67]. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ «ئالتۇن قازغۇچىلار» نىڭ ماشىنا-ماشىنىلاردا ئېلىپ كېلىۋاتقانلىرى جوتۇ، گۈرجەك بولماستىن بەلكى ئەكسىچە پىلىموت ۋە مىلتىققا ئوخشاش ھەربىي ئەشيالار ئىدى. بۇ ئادەملەر كېلىپلا، مەخپىي تۇتۇش ۋە بۇلاش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ساقچى باشلىقى كادىرباي مەزكۇر ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ ئېلىپ كېلىۋاتقانلىرىنىڭ ھەربىي قورال-ياراقلار ئىكەنلىكىنى سېزىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئالتۇن قازغۇچىلار تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلدى. كۆكتوقاينىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى راھەت بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تېپىپ قېچىپ كېتىدۇ. قىزىق يېرى شۇكى، ئۇنى ئادەتتىكى قازاق ساقچىلىرى ئەمەس بەلكى 200 دىن ئارتۇق «ئالتۇن قازغۇچى» تۇشمۇتۇشتىن ئىزدەيدۇ ھەمدە قازاقلارنىڭ 30 غا يېقىن يىلقىسىنى تارتىۋالىدۇ[68].

بۇ ۋاقىتتا يەنە «شىڭ شىسەي ئالتاينى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىۋەتتى» دېگەن سۆزلەرمۇ تارقالغان بولۇپ، كۆكتوقايدىكى قازاق قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن خىلىل تەيجى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى مۇئاۋىن ھاكىم راھەت بىر قىسىم ئادەملەرنى تەشكىللەپ، شۇ يىلى 6-ئايدا ئىككىنچى قېتىملىق كۆكتوقاي قوزغىلىڭىنى قوزغىدى[69]. ئۇلار شېڭ شىسەينىڭ 1940-يىلى 10-ئايلاردا كۆكتوقاي قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن تۈزگەن ئالتە تۈرلۈك كېلىشىمگە رىئايە قىلمىغانلىقى، كېلىشىم بويىچە شېڭ شىسەينىڭ ئالتايدىكى قوشۇنلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشى كېرەك بولسىمۇ، لېكىن بەربىر ۋەدىسىدە تۇرماي يەنىلا ئۆز قوشۇنىنى قايتىدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەلق ئۈستىدىن تۇتقۇن قىلىش ۋە بۇلاشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقىنى تەشۋىق قىلىشتى.

راھەت قاتارلىقلار باشلىغان كۆكتوقايدىكى قوزغىلاڭچىلار سوۋېت كانچىلىرىنى قوغداۋاتقان 300 دىن ئارتۇق شېڭ شىسەي ئەسكىرى ۋە سوۋېت كانچىلىرىغا ھۇجۇم قوزغايدۇ. 1941-يىلى، 6-ئاينىڭ 6-كۈنى سوۋېت كان تەكشۈرۈش خادىملىرىدىن 56 ئادەم 20 ماشىنا بىلەن كۆكتوقايدا راھەت باشچىلىقىدىكى بىر توپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، بىر قانچە ماشىنا كۆيدۈرۈلگەن ۋە گېئولوگىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بانىئانكوۋ قاتارلىق بىر قانچە كىشى ئۆلتۈرۈلىدۇ [70]. قوزغىلاڭچىلار سوۋېت كانچىلىرى بىلەن قوشۇپ 300 دىن ئارتۇق شېڭ شىسەي ئەسكىرىنى تەلتۆكۈس يوقىتىدۇ [71]. شېڭ شىسەي بىر ياقتىن سۈلھى-سالا باشلاپ، قازاقلارنى قورال تاشلاشقا كۆندۈرۈشكە تىرىشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىن 4000 دىن ئارتۇق قوشۇن يۆتكەپ، ھەربىي ھۇجۇم تەييارلىقىنى پۈتتۈرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار بىلەن شېڭ شىسەي قوشۇنى ئارىسىدا كۆپ قېتىم جەڭلەر يۈز بېرىپ، قازاق قوزغىلاڭچىلىرى زور چىقىم تارتىدۇ. ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ بىر قىسىم رەھبەرلىرى شېڭ شىسەي ئەۋەتكەن جانىمقان قاتارلىق قازاق تۆرىلىرىنىڭ قۇرئان تۇتۇپ قىلغان قەسەملىرىگە ئىشىنىپ، تەسلىم بولۇپ قورال تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن بەرىبىر شېڭ شىسەينىڭ قولىغا چۈشۈپ، تۈرمىگە تاشلىنىدۇ ۋە ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئالتاي قازاقلىرىنىڭ 2-قېتىملىق قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولىدۇ. ئوسمان ئىسلام گەرچە ساۋاتسىز بولسىمۇ، ئەمما ئىرادىسى مۇستەھكەم ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن جانىمقاننىڭ قۇرئان تۇتۇپ قىلغان قەسىمىگە ئىشەنمەي، تەسلىم بولماستىن بىر قانچە ئادىمى بىلەن قېچىپ كېتىپ پاناھلىنىپ، قايتىدىن باش كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ. شېڭ شىسەيگە ۋاكالىتەن قوزغىلاڭچىلارنى ئەل قىلىشقا كەلگەن دەلىلقان سۇگۇرباييۇ بولسا، بىر قانچە مەزگىلدىن كېيىن ئالتايدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى بىلەن مەخپىي كۆرۈشۈپ، 1941-يىلىنىڭ 10-ئايلىرىدا سوۋېت گېئولوگلىرىنىڭ يوشۇرۇشى بىلەن جىمىنەي ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن سوۋېت

مەسلىھەتچىلىرى بىلەن 3-قېتىملىق ئالتاي قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئومۇمەن، بۇ ۋاقىتتا پەقەت ئوسمان بىلەن دەلىلقاندىن ئىبارەت ئىككى مەشھۇر ئادەم ساق قېلىپ، كېيىنكى قوزغىلاڭ رەھبىرى بولۇپ قالىدۇ. ئوسماننىڭ ھاياتى چۆل-جەزىرىلەر ۋە تاغ-دالادا يوشۇرۇنۇپ، كۆچ توپلاش بولسا، دەلىلقاننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىككى يىللىق ھاياتى ھازىرغىچە سىر سۈپىتىدە تۇرماقتا.

قازاقلارنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلىڭى ئەمەلىيەتتە بىۋاستە شىڭ شىسەيگە قارىتىلغان بولۇپ، لېكىن شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىڭ شىسەينىڭ ئۇيغۇرلار ۋە قازاقلار زىچ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئېلىپ بارغان باستۇرۇشلىرىنى ئىزچىل قوللاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، مەزكۇر قارشىلىق ھەرىكەتلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان نارازىلىق ھەم دۈشمەنلىكنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئىدى. بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە سەۋەبلىرى بار. بىرىنچىدىن شىڭ شىسەي 1937-يىلىدىكى ئابدۇنىياز بەگ باشچىلىقىدا تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا پارتلىغان ئۇيغۇرلارنىڭ قوزغىلىڭىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن باستۇرغاندىن كېيىن، ستالىننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېلىپ بارغان «خەلق دۈشمەنلىرىنى تازىلاش» ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ن ك ۋ د(خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى) ئورگىنىنىڭ قوللىشى ۋە مەخسۇس ئەۋەتكەن خادىملىرىنىڭ ياردەملىرى بىلەن پۈتۈن ئۆلكە بويىچە كەڭ كۆلەملىك تازىلاش ئېلىپ باردى. نەتىجىدە، 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى قولغا ئالدى ۋە ئۆلتۈردى. ئەنە شۇ قېتىملىق تازىلاشتا ئۇيغۇرلاردىن ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەدىلىرىگە ئىشىنىپ، ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولغان خوجا نىياز ھاجىم قاتارلىق مۇھىم ئەربابلار قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن بولسا، ئوخشاشلا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ھىمايە قىلىپ، شىڭ شىسەي بىلەن ھەمكارلاشقان قازاقلارنىڭ بىر قىسىم زىيالىيلىرى ۋە قەبىلە

ئاقساقاللىرىمۇ تۇتقۇن قىلىنىپ تازىلاندى. 1939-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى قىزىل ئارمىيىنىڭ بىر نەپەر قازاق ھەربىي خادىمى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، ئالتايغا قېچىپ كەتتى دەپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىدىن ئۇنى تۇتۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ يىلى 9-ئايدا شېڭ شىسەي پۈتۈن ئۆلكە بويىچە قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قورۇلتىيى چاقىرىپ، قازاقلارنىڭ ئەل باشلىقلىرى، قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن بولۇپ، 40 نەچچە ئادەمنى ئۈرۈمچىگە قۇرۇلتايغا چاقىرتىپ نەزەربەند قىلىپ قويىدى [72]. ئارقىدىنلا ئالتاي تەۋەسىدىن يەنە 400 دىن ئارتۇق قازاق ئاق ساقاللىرىنى سارسۇمبە شەھىرىگە يىغىپ، نەزەربەند قىلدى ھەمدە قازاقلارنىڭ ھەر خىل قوراللىرىنى ھەتتا كەكە-پالتا-پىچاقچە بولغان ئائىلە قوراللىرىنىمۇ يىغىش ھەرىكىتى باشلىدى[73]. شېڭ شىسەي دائىرىلىرى قازاق ئاق ساقاللىرىنى خەلق قولىدىكى بارلىق قوراللارنى يىغىپ بېرىشكە قىستىدى. پۈرسەتتىن پايدىلانغان شېڭ شىسەي ئالتاينىڭ ۋالىسى ۋە قوشۇمچە گارنىزون قوماندانى شەرىپقانغا «ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت قۇرماقچى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللاندى» دېگەندەك بىر قاتار جىنايەتلەرنى ئارتىپ، باشقا بىر قىسىم قازاق تۆرىلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا يەنە قازاقلارنىڭ گەنسۇ، چىڭخەي تەرەپكە قېچىش ۋەقەسى يۈز بەرگەن بولۇپ، شېڭ شىسەي ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قوشۇن ئەۋەتىپ ئوخشاشلا قانلىق باستۇردى. ئومۇمەن، شېڭ شىسەينىڭ پۈتۈن ئۆلكە بويىچە جۇملىدىن ئالتاي تەۋەسىدىكى تازىلاش ھەم باستۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن مەسلىھەتچىلەر، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە قۇرغان ئامانلىق ساقلاش ۋە سىياسىي قوغداش ئورگانلىرىنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقى مۇقەررەر.

ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە قازاقلارنىڭ 1940-يىلىدىكى بىرىنچى قېتىملىق شېڭ شىسەيگە قارشى قوزغىلىڭى جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەيگە ياردەم بەرگەن بولۇپ، سوۋېت ھەربىي

مەسلىھەتچىلىرى شېڭ شىسەينىڭ ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ قوزغىلاڭچىلارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىشى ھەمدە تاشقى موڭغۇل ئارمىيىسىنىڭ چېگرادا قوزغىلاڭچىلىرىنى توسۇشىغا قوماندانلىق قىلغان[74]. بۇ ئەھۋاللار قازاقلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نارازى بولۇش كەيپىياتىنىڭ كۈچىيىشىدىكى يەنە بىر تەرەپ بولۇشى مۇمكىن.

ھەقىقەتەن، شېڭ شىسەينىڭ باستۇرۇشى نەتىجىسىدە، 1943 - يىلى، قازاقلارنىڭ ئۈچىنچى قېتىملىق قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگىچە بولغان ئارىلىقتا ئالتاي تەۋەسىدىكى قازاقلار ئارىسىدا ئوسمان ئىسلام ۋە دەلىلقان سۇگۇربايېۋ بىلەن تەڭلەشكۈدەك يۇقىرى ئابرۇيلۇق كىشى قالمىغان بولۇپ، مەشھۇر قەبىلە ئاق ساقاللىرى، تەيجىلىرى، زىيالىيلىرى ۋە باتۇر ئادەملىرى شېڭ شىسەينىڭ قولىدا ۋەيران بولۇپ تۈگەشكەن ئىدى.

ئىككىنچىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شېڭ شىسەيگە ياردەم بەرگەنلىكى شۇنىڭدەك ئەسلىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۈمىد كۈتۈپ، ئۇنىڭ تاپشۇرۇقلىرىنى ئورۇندىغان قازاقلارنىڭ رەھبىرى شەرىپقان قاتارلىق كۆپلىگەن زىيالىيلار ۋە قەبىلە ئاق ساقاللىرىنىڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىشىغا ھەم ئۆلتۈرۈلۈشىگە ماسلاشقانلىقىدىن ئىبارەت بۇ قىلمىشلىرى قازاقلارنىڭ قەلبىدە يارا پەيدا قىلغان ئىدى. قەبىلە ئاق ساقاللىرى، مۆتىۋەرلەر، بولۇپمۇ سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ گراژدانلار ئۇرۇشى، كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەمدە ئاچارچىلىق ۋەقەلىرى جەريانىدا بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتىدىن نارازى بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى خالىماي، ئالتايغا قېچىپ كېلىپ ماكانلاشقان يۇقىرى قاتلامغا مەنسۇپ قازاقلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا نىسبەتەن چوڭقۇر ئۆچمەنلىك ھەم نارازىلىق كەيپىياتلىرى مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ خىل سوۋېتقا قارشى ئىدىيىسى يۇقىرى ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى قازاق جەمئىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايتتى. بىزنىڭ بۇ ھۆكۈملىرىمىزنى ئوسمان ئىسلامنىڭ 1947 - يىلى، قىشتا گۇچۇڭدا سوك شىلەن بىلەن سۆزلەشكەندە ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلىرى

مۇئەييەنلەشتۈردۇ:

«بىز شىنجاڭدىكى قازاقلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىدە ياشايدىغان قازاقلار ئەزەلدىن قانداش، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىنقىلابتىن كېيىن رۇسىيە تەۋەسىدىكى قازاقلارنى دەھشەتلىك باستۇردى. بىرمۇنچە كىشىلەر قىرىلدى. مال-مۈلكى مۇسادىرە قىلىندى. دىنى ئېتىقادتىن، مەھرۇم قىلىندى. ھازىر شىنجاڭدا ياشاۋاتقان بەزى قازاق قەبىلىلىرى رۇسىيىدىن قېچىپ كەلگەن، شۇڭا بىز قازاقلار سوۋېتتىن بەك قورقىمىز ۋە سوۋېتقا بەك ئۆچ»[75].

دېمەك، قازاقلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلىڭىمۇ مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئوخشاشلا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىيات بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، سوۋېت گېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ ئالتايدا پەيدا بولۇشى ۋە ئەركىن ھەرىكەت قىلىشى، قازاقلار ئارىسىدا شىپك شىسەي بۇ جاينى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى دەيدىغان چۈشەنچىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ھەمدە ئۇنىڭغا ئىشىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇ ۋەجىدىن قازاق قوزغىلاڭچىلىرى ھېچ ئىككىلەنمەيلا سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىغا ھۇجۇم قىلغان بولۇپ، بۇ ئالتاي قازاقلىرىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالغان ئىدى.

چويبالساننىڭ ۋەدىسى ئۇچۇن تۆلەنگەن بەدەل

2-قېتىملىق كۆكتوقاي قوزغىلىڭى پارتلاپ، سوۋېت گېئولوگىيە خادىملىرى قازاقلارنىڭ تۇيۇقسىز ئاتقان ئوقلىرىغا يەم بولغانلىق خەۋىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىنىڭ رەھبىرى، ستالىنغا تۈنجى قېتىم ئاتوم بومبىسى ياساش تەكلىپىنى بەرگەن بېرىيانى چۆچۈتىۋېتىپ، ئۇنىڭغا يېڭى باش ئاغرىقى پەيدا قىلىپ يەنە 16 كۈندىن كېيىن، يەنى، 1941-يىلى، 22-ئىيۇن، تاڭ سەھەردە گىتلېر

ئارمىيىسىنىڭ بىرىتىس قورغىنىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىشى بىلەن باشلانغان سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلغان ئومۇمىي يۈزلۈك ھۇجۇملىرى تاتلىق ئۇيقۇدا ياتقان ستالىننى چۆچۈتىۋەتتى. موسكۋادىن تەخمىنەن تۆت مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تاغلىق شەھەر ئۈرۈمچىدە ستالىنغا مۇرتلىققا قول بېرىپ، سەككىز يىلدىن بېرى ئۇنىڭ قونچىقى بولغان شىڭ شىسەيمۇ بۇ دەھشەتتىن ئەندىكىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق مېيىقىدا كۈلۈپ قويىدى ۋە دەرھال ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يېڭى پىلانىغا تۇتۇش قىلدى. ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ۋە ئۇلۇغ دۆلەت دەپ ئاتىغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر قانچە مىليون كىشىلىك قىزىل ئارمىيىسىنىڭ گىتلېر ئارمىيىسى تەرىپىدىن قىسقىغىنە بىر قانچە ئاي ئىچىدە يوقىتىلىشى، گېرمانىيە قوشۇنلىرىنىڭ چاقماق تېزلىكىدە موسكۋا بوسۇغىسىغا يېتىپ كېلىشى شىڭ شىسەينىڭ ئەسلى ماھىيىتى ۋە مەقسىتىنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا سەۋەب بولدى. شىڭ شىسەينىڭ ئۆزى بىلەن ھېچقانداق قانداشلىق، مىللەتداشلىق ئورتاقلىقى بولمىغان، گىرۇزىن قېنىغا مەنسۇپ، ئەمما ئەينى ۋاقىتتىكى دۇنيانىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك دىكتاتورى ھېسابلانغان يوسۇف ستالىننىڭ ئالدىدا بەرگەن ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ سادىق مۇرىتى بولۇش قەسەمياددىنىڭ پەقەت شەرقىي ئاسىيا ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان، كونا ئەنئەنىسى، يەنى ھوقۇق ۋە خۇسۇسىي مەنپەئەت ئۈچۈن ياتلارغا يار بولۇپ، ئۇنىڭ كۈچلۈك شاپىلىقى بىلەن قانداشلىرىنىڭ يۈزىگە سېلىش تاكتىكىسىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈنلا ئىكەنلىكىنى چاندۇرۇپ قويىدى. قىسقىسى، شىڭ دۇبەن دوستى ستالىننىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە بەرىبىر ئۆزى بىلەن قانداش، ئەمما كونا رەقىبى جاڭ كەيشى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەپ، ئۆزىنى ماركسىزمچى ئەمەس بەلكى، سۇنجوڭشەننىڭ «ئۈچ مەسىلىكى» نىڭ چوقۇنغۇچىسى قىلىپ كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىدىن خۇپىيانە ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي-سىياسىي، ئىقتىسادىي تەسىرىنى بۇ ئۆلكىگە باشلاپ كىرگەنلىكى ھەتتا

سوۋېت كومپارتىيىسىنىڭ ئەزاسى بولغانلىقىدىن ئىبارەت جىنايەتلىرىنى ئاقلاش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى قاتتىق مەيدانىنى ئىپادىلىمەي بولمايتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆلكىدىكى زومىگەرلىكى، شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى خالىغانچە قېزىپ ئېلىپ كېتىپ، بۇ يەرنى خام ئەشيا بازىسىغا ئايلاندۇرۇۋالغانلىقى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ بارلىق تىرىشچانلىق بىلەن «شىنجاڭنى مەڭگۈ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى سۈپىتىدە ساقلاپ قالغانلىقى» نى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى [76]. جاڭكەيشىمۇ ئۆزىنىڭ ئۆلكىدىكى ئىمتىيازىنى تىكلەش ئۈچۈن، شېڭ شىسەينى ئۆز قوينىغا ئېلىپ، ئۇنى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ «شىنجاڭدىكى ئىگىلىك ھوقۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانى» بويىچە ئىش كۆرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان بارلىق ئالاقىلىرىنى ئۈزۈشكە بۇيرۇدى.

ھەقىقەتەن، شېڭ شىسەي 1942-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئاشكارا مەيدانغا چىقتى. 1942-يىلى، 10-ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈزگەن «كونسېسسىيە كېلىشىمى» نى بىكار قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كانچىلىرى ۋە گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقان خادىملىرى، ھەربىي، تېخنىكا خادىملىرىنى ئۈچ ئاي ئىچىدە ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى [77]. بىراق، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بۇنى رەت قىلىپ، كەسپىي دىپلومات ۋە رازۋېدچىك گېئورگىي پۇشكىننى ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇللۇققا ئەۋەتىپ، شېڭ شىسەي بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇنى ئىدىيىسىدىن ۋاز كەچتۈرۈشكە تىرىشقان بولسىمۇ، بىراق ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، پۇشكىن شېڭ شىسەي بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇزۇن ۋاقىتلىق سۆھبەتتە ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇشتىن ياندۇرۇشقا يەنە بىر قېتىم تىرىشقان بولسىمۇ، بىراق شېڭ قەتئىي پوزىتسىيىسىدە چىڭ تۇردۇ[78]. ئاخىرى 1943-يىلى، 10-ئاپرېل كۈنى گېئورگىي پۇشكىن شېڭ شىسەيگە سوۋېت

ئىتتىپاقىنىڭ بارلىق گېئولوگىيە خادىملىرى ۋە كانچىلىرىنىڭ خىزمىتىنى توختاتقانلىقىنى ھەمدە ئۇلارنى ۋە كانچىلىق ئۈسكۈنىلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

شېڭ شىسەي بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 6-ئايغىچە بارلىق كانچىلىرى ۋە گېئولوگىيە خادىملىرىنى ئېلىپ كېتىشىنى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلدى. پۈشكىن ئارقىدىن شېڭ شىسەي بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ تەلپىگە بىنائەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇلدىكى 8-پولكى ۋە ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىنى ئېلىپ كېتىدىغانلىقىنى، بىلدۈردى. نەتىجىدە، قۇمۇلدا 6 يىل تۇرغان سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى 5-ئاينىڭ14-كۈنىدىن ئېتىبارەن چېكىنىشنى باشلىدى. شېڭ شىسەي جاڭ كەيشىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يەنە ئۈرۈمچى تۇدۇڭخابادىكى ئايروپىلان زاۋۇتىنى ھەمدە ئىلى، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ بارلىق ئالاقە سىستېمىسى ۋە ھاۋا ئارمىيە بازىلىرىنى تاقاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ ئۆلكىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا بولغان كونتروللۇقىنى بىكار قىلدى [79]. شۇنداق قىلىپ، 1943-يىلى، 5-ئايغا كەلگەندە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا تىكلىگەن بارلىق ئىمتىيازلىرىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالدى.

بۇ ۋاقىتتا قازاقلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى كانچىلىرىغا ھۇجۇم قىلىشى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتتا بولۇشى شېڭ شىسەي ئۈچۈن پايدىلىق ئامىللار بولۇپ قالدى. ئۇ، بىر تەرەپتىن قوشۇن ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كان قېزىش ئىشلىرىنى قوغدىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئوسمان باتۇرنىڭ ئادەملىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى كانچىلىرى ۋە تاشقى موڭغۇلىيە پۇقرالىرىغا پاراكەندىچىلىك سېلىش ھەرىكەتلىرىنى ئۈزۈل-كېسىل يوقاتمىدى. شۇنچە كۈچ ئاجرىتىپ، 2-قېتىملىق قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ، پۈتۈن ئالتاينى قايتىدىن تىنچلاندۇرالىغان شېڭ شىسەي قانداقسىگە ھېچ بىر تايانچى بولمىغان، ئوسمان ئىسلام ۋە ئۇنىڭ بىر قانچە

ئادىمىنى يوقىتالمىدى؟ نېمە ئۈچۈن شۇنچە ئاجىز ھالەتتە تۇرغان ئوسمان بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى تىنچلاندۇرۇش ۋە ئۆزىگە ئىشلىتىش يولىنى تۇتتى؟ بۇ يەردىكى سەۋەب ئوسماننىڭ سوۋېتقا قارشى، كوممۇنىزمغا قارشى تۇرۇش ئىدىيىسى شېڭغا كېرەك بولۇپ قالدىمۇ قانداق؟ دېگەندەك سوئاللار قوپۇلۇشى تەبىئىي. چۈنكى، شېڭ شىسەي، 1942-يىلىدىن كېيىن بىر قىسىم تۈرمىدە يېتىۋاتقان سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەشەددىي دۈشمەنلىك ئىدىيىسى بار ئادەملەرنى قويۇپ بېرىشكە باشلىغان بولۇپ، ئۇ، مەزكۇر ئادەملەرنىڭ سوۋېتقا قارشى تۇرۇش ئىدىيىسىدىن پايدىلانماقچى بولغان. ئەلىخان تۆرە قاتارلىق بىر قىسىم 1937-1938-يىللىرىدا قولغا ئېلىنىپ، ئۆلتۈرۈلمەي قالغان كىشىلەرنىڭ قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا سوۋېتقا قارشى تەشۋىقات قىلىشلىرىنىڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن بىراقلا چەكلەنمەسلىكى ئەنە شۇنىڭ مىسالى بولسا كېرەك.

1943-1944-يىللىرىدا ئۆلكىدىكى بىر قىسىم يۇقىرى مەرتىۋىلىك ۋە ئابرۇيلۇق كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شېڭ شىسەي ھەم گومىنداڭنىڭ تالىشىش ئوبيېكتىغا ئايلانغان بولۇپ، ھەر ئىككىلا تەرەپ، باشتا بۇ كىشىلەرنى زەربە بېرىش ئوبيېكتى قىلغان بولسا، ئەمدىلىكتە ئۇلار يەرلىك خەلقنىڭ يۇقىرى ئابرۇيلۇق كىشىلىرىنى ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىشكە ئىنتىلدى. 1942-يىلىدىن باشلاپ، شېڭ شىسەيدىن ئۈمىد ئۈزگەن موسكۋا يەرلىك خەلقنىڭ ئەنە شۇ ئابرۇيلۇق ئادەملىرىنىڭ بۇرۇن سوۋېتقا قارشى تۇرغان تەرىپى بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلارنى كۆزىتىپ، يېنىغا تارتىشقا كىرىشتى. چۈنكى، ستالىن شېڭ شىسەيدىن ئۆچ ئېلىش ھەرىكىتىدە بۇ كىشىلەرگە تايانماي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، شېڭ شىسەي ۋە ياكى گومىنداڭ دائىرىلىرىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇشتا مەزكۇر كىشىلەرنى تەشۋىقات ۋاستىسى قىلىشنىڭ ئۇنۇم بېرىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئەنە شۇ ئېھتىياج تۈپەيلىدىن

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ۋە باشقا جايلاردىكى جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى ۋە يۇز ئابرۇيلۇق قاتلىمىغا مەنسۇپ زىيالىيلار، سودىگەرلەر، دىنىي زاتلاردىن تەركىب تاپقان بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن ئالاقە ئورناتقان بولۇپ، ئىلى تەۋەسىدىكى «ئازادلىق تەشكىلاتى» ۋە چۆچەكتىكى «مىللىي ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش تەشكىلاتى» نىڭ ئەزالىرى شۇنىڭدەك جىمنەيدىكى موللا ئىسلام ئىسمايىلوف قاتارلىقلار بۇنىڭ تىپىك مىسالى ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئەينى ۋاقىتتا تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا شېڭ شىسەيگە قارشى جەڭ قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان بىردىنبىر قوراللىق گۇرۇپپىنىڭ رەھبىرى ئوسمان ئىسلام قاتارلىق قازاق قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن يېقىنلىشىش يولىنى ئىزدەشنى مۇھىم تاكتىكا سۈپىتىدە بېكىتتى. بۇ ۋاقىتتا ئوسماننىڭ ۋەزىيىتى بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، قازاق قوزغىلاڭچىلىرى شېڭ شىسەينىڭ زور قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمى بىلەن تارمار بولۇپ كەتكەن. ئوسمان، ئازغىنا ئادەملىرى بىلەن پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. بۇ جەرياندا ئۇنىڭ ئادەملىرى، تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئانچە ـ مۇنچە بۇلاڭچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان بولۇپ، شېڭ شىسەينىڭ ئوسمان ئۈستىدىن تارقاتقان «باندىت» دېگەن تەشۋىقاتىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئۈنۈم بەرگەن ئىدى. ئۇ گاھىدا موڭغۇلىيە تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۇ جايىنىڭ پۇقرالىرىنىمۇ بۇلاپ، ئارام بەرمەيتتى [80]، ھەتتا، سوۋېت ئىتتىپاقى كانچىلىرىغىمۇ تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. مۇنداق بولۇشىغا قارىماي، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوسماننى ئىزچىل كۆزەتكەن بولۇپ، ئۇنى موڭغۇلىيە ئارقىلىق ئەيۋەشكە كەلتۈرۈش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ھەم موڭغۇلىيىگە قارشى تۇرماي، ئەكسىچە شېڭ شىسەيگە قارشى كەڭ كۆلەمدە كۈرەش قىلىدىغان بىر سىياسىي يۆنىلىشكە ئىگە ئادەمگە ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش نىشانىنى بېكىتكەن.

شۇنى تەكىتلەش مۇھىم ئەھمىيەتلىككى، مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن مەزكۇر ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى مىللەتلەر

ئىچىدە ئالدى بىلەن موڭغۇللار مۇستەقىللىق جاكارلىدى. تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشى ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا سۇخاباتور ۋە چويبالسان قاتارلىق كوممۇنىستلار رەھبەرلىكىدىكى موڭغۇلىيە خەلق ئىنقىلابى پارتىيىسىنىڭ لېنىن ۋە ستالىننىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىشى ئۇيغۇر، تىبەت قاتارلىق خەقلەرگە زور ئىلھام بولدى. قىزىل موڭغۇلىيە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقا سوۋېت ئىتتىپاقى ھەم موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىدىغان رايونلاردا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى قوزغىشى ھەم ياردەم بېرىشىدا «ئۈلگە» ھەم « بازىلىق» رولىنى ئوينىغان بولۇپ، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باشقا ھېچقانداق دۆلەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ھەم ئاشكارا قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەن مەزكۇر دۆلەتنىڭ موسكۋانىڭ سىزىقىدىن چىقماسلىقى تەبىئىي ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ تاشقىرى ئۆز قوشنىلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە ئۆزىگە قارشى بولۇشىنى خالىمايتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىڭ شىسەيدىن ئۈچ ئېلىپ، يوقىتىپ قويغان تۇرلۇك تەسىرلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈرىشىدە موڭغۇلىيىنىڭ رولى، جۈملىدىن ئۇنىڭ رەھبىرى چويبالساننىڭ رولى بېكىتىلگەن بولۇپ، ئۇ ستالىننىڭ كۆتكىنىدىن چىقتى.

تارىخىي شاھىتلار ئارىسىدا موڭغۇلىيە تەرەپنىڭ ئوسمان ئىسلام بىلەن ئالاقە ئورناتقان ۋاقىت ھەققىدە ھەر خىل ئۇچۇرلار مەۋجۇت، بىر قىسىم ئۇچۇرلاردا 1942-يىلى 7-ئايدا موڭغۇلىيە تەرەپتىن تۇنجى قېتىم مەخپىي ۋەكىل كەلگەنلىكى ئېيتىلسا [81]، يەنە بەزى ئۇچۇرلاردا بۇ ئىشنىڭ 1943-يىلى 7-ئايلاردا بولغانلىقى سۆزلىنىدۇ[82]. لېكىن، پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ موڭغۇلىيىنى ۋاستە قىلغان ئوسمان بىلەن بولغان تۇنجى ئالاقىسىنىڭ 1942-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا

باشلانغانلىقى ئېهتىماللىققا يېقىن. تارىخىي مەلۇماتلاردا 1942 - يىلى، موڭغۇلىيىدىن كەلگەن ۋەكىل ئوسمان ئىسلام بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ بۇلاڭچىلىق قىلماسلىقى ۋە شېڭ شىسەيگە قارشى كۈرەش قىلىپ، هۆكۈمەت قوشۇنى كېرەكلىكىنى بىلدۈردى. ئوسمان بۇنىڭغا رازىلىق بىلدۈرگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي موڭغۇلىيە بىر كىشىنى ئوسماننىڭ قوشۇنىغا مەسلىهەتچىلىككە ئەۋەتكەن[83].

شۇ يىلى 9 - ئايدا موڭغۇلىيىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن ئوسمان ئارىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن مەخپىي سۆھبەتتە، ئوسماننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئادەملىرى ۋە گېئولوگلىرىغا هۇجۇم قىلماسلىق، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيىگە قارشى تۇرماسلىقى شەرت قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئات ۋە چارۋىلارنى قورال - ياراققا تېگىشىپ بېرىش توختام قىلىنىپ، دەسلەپكى قەدەمدە 36 مىلتىق، ئالتە يەشىك ئوق ئالماشتۇرۇپ بېرىلگەن[84]. بۇنداق ئالماشتۇرۇشلار كېيىنمۇ بىر قانچە قېتىم داۋاملاشقان، نەتىجىدە موڭغۇلىيە ئاستا - ئاستا ئۆز هەربىي مەسلىهەتچىلىرىنى ئەۋەتىپ، ئوسماننىڭ قوشۇنىنى چېنىقتۇرۇپ، ئۇنىڭ شېڭ شىسەي قوشۇنلىرىغا هۇجۇم قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان.

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە موڭغۇلىيە ئارقىلىق مەخپىي تۈردە ئوسماننى قوللىشىنىڭ مۇددىئاسى ئىككى خىل پىلاندىن چىقىش قىلىنغان بولۇپ، بىرىنچىدىن ئوسمان ئىسلام ئارقىلىق قازاقلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇهىم هەربىي ئىستراتېگىيىلىك پىلانى هېسابلانغان ئاتوم بومبىسى ياساش ئۈچۈن كېرەك بولغان ئۇران كانلىرىنى قېزىش ئىشلىرىنىڭ نورمال يۈرۈشىگە كېلىدىغان توسقۇنلۇقلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان قارشىلىق كەيپىياتلىرىنى تۈگىتىش. ئىككىنچىدىن، شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈش ئەهۋالىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسەن، كەلگۈسىدە يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان شېڭ شىسەينىڭ سوۋېتقا قارشى سىياسىتىنى

بىتچىت قىلىپ، ئۇنى ئۆلكە ھاكىمىيىتىدىن يىراقلاشتۇرۇش ھەم ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىشتا پايدىلىنىدىغان تايانچلارنى ھازىرلاش، ئاخىرىدا ئوخشاشلا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى يوقىتىلغان ئالتاينى بەرپا قىلىپ، ئۇران كانلىرىنى قېزىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىسىدىن ئىبارەت ئىدى.

بولۇپمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتايدا تېخى ئەمدىلا باشلىغان ئىستراتېگىيىلىك كان بايلىقلىرىنى قېزىش ئىشىنىڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن بىراقلا توختىتىپ قويۇلۇشى، موسكۋانىڭ ئاتوم بومبىسى ياساشتىن ئىبارەت مەخپىي ئىستراتېگىيىلىك ھەربىي سانائەت پىلانىغا نىسبەتەن قاتتىق زەربە بولۇپ ھېسابلاندى. مانا شۇ بىر قاتار ئەھۋاللار ئاستىدا 1943 - يىلى 16 - مايدا موسكۋادا ئېچىلغان سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يىغىنىنىڭ قارارىغا بىنائەن كرېمىل رەھبەرلىرى 1943 - يىلىنىڭ بېشىدىن ئېتىبارەن، ئوسمان ئىسلام باشلىق قازاق قوزغىلاڭچىلىرىنى مەخپىي قوللاش ھەم شۇ ئارقىلىق قوزغىلاڭنىڭ كۈچىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىرگە شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە بېسىم پەيدا قىلىشنى قارار قىلدى. بىراق، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ، ئوسمان ئىسلام باشلىق قوزغىلاڭچىلار ۋە بىر قىسىم قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئالدىراپ ئىشەنمەيدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، بىر تەرەپتىن دەللىقان سۇگۇربايېۋ قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى ھىمايە قىلىدىغان ئالتايلىق ھەم سوۋېت ئىتتىپاقلىق قازاقلاردىن پايدىلانسا، يەنە بىر تەرەپتىن موڭغۇلىيىنى ۋاستە قىلىپ، موڭغۇلىيە رەھبەرلىكىنىڭ ياردىمىدىن پايدىلىنىپ، ئوسمان ئىسلام بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتتى.

1943 - يىلى 5 - ئۆكتەبىردە موڭغۇلىيە تەرەپ ۋەكىلى بىلەن ئوسمان ئىسلام ئارىسىدا ئۇچرىشىش بولدى ۋە ئىككى تەرەپ ئارىسىدىكى كېلىشىم بويىچە موڭغۇلىيە تەرەپ دەسلەپكى قەدەمدە ئوسمانغا 27 مىلتىق، 2600

پاي ئوق، ۋە بىر قانچە مىڭ پاي ئوقى بىلەن 10 دانە ماۋزۇر ۋە ئاپتومات تەقدىم قىلىندى [85]. بۇ ۋاقىتتا يەنە موڭغۇلىيە تەرەپ ۋەكىللىرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە «ئالتاي قازاق مىللىي گۇللىنىش كومىتېتى» دەپ ئاتالغان بىر سىياسىي تەشكىلات 1943-يىلى، 7-ئايلاردا قۇرۇلدى. مەزكۇر كومىتېتنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت، ئەينى ۋاقىتتا ئوسمان ئىسلام بىلەن بىر سەپتە كۆرەش قىلىپ، كېيىن تۈركىيىگە كېتىپ يەرلەشكەن قازاقلارنىڭ قارىشىچە، ئوسمان ئىسلام شۇ يىلى ياز ئايلىرىدا خان بولغان [86]. ئەنگلىيىلىك تارىخچى گودفرېلي لىئاس ئوسمان ئىسلامنىڭ 1943-يىلى، 22-ئىيۇندا ئالتاي خەلقلىرى يەنى قازاقلار ۋە موڭغۇللار تەرىپىدىن ئۆزلىرىنىڭ خانى دەپ جاكارلانغانلىقىنى يازغان[87].

ئوسماننىڭ ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىشىدىن كېيىن، بىر قانچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن دەلىلقان سۇرگۇرباييۇ باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم پارتىزانلار شۇ يىلى 11-ئايلاردا 12 كىشىلىك سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىلەر ئۆمىكى باشلاپ، موڭغۇلىيە ئارقىلىق چىڭگىل ناھىيىسىگە كىرىپ، ئوسمان بىلەن بىرلەشتى[88].

بۇ يەردە دەلىلقاننىڭ ئوسمان ئىسلامنىڭ «قازاق گۇللىنىش كومىتېتىنى» قۇرۇش مۇراسىمىغا بىۋاسىتە قاتناشقان ياكى قاتناشمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس، بەزى مەنبەلەردە بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇشىدا دەلىلقاننىڭ بارلىقىنى يېزىشىدۇ. لېكىن، كۆپىنچە قازاق مەنبەلىرى بۇنى رەت قىلىدۇ. دەلىلقانىڭ ئوسماننىڭ موڭغۇلىيە مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق بۇ تەشكىلاتنى قۇرۇپ، ئۆزىنى ھەتتا خان دەپ جاكارلاپ بولۇشىدىن كېيىن، چىڭگىلدا پەيدا بولۇپ، مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەنلىكى، بۇنىڭ ئۈچۈن قايتىدىن پارتىزانلار، قەبىلە ئاق ساقاللىرى، مۆتىۋەرلەر، موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چوڭ يىغىن چاقىرىلغان بولۇشى

ئېھتىماللىققا يېقىن. مەزكۇر كومىتېتنىڭ تەركىبىدە ئەدلىيە، مەدەنىيەت-تەشۋىقات، خەلق ئىشلىرى ۋە قوماندانلىق شتاب قاتارلىق ئورۇنلار قۇرۇلۇپ، بارلىق پارتىزانلار 10 ئەترەتكە ئايرىلدى ھەمدە ئوسماننىڭ نامىدا سەككىز ماددىلىق خىتابنامە ئېلان قىلىنىپ، ئالتايدىكى قازاقلارنى ئىنقىلاب قوزغاپ، ئۆز ھۆكۈمىتى، ئۆز ئارمىيىسىنى قۇرۇشقا چاقىرىق قىلدى[89]. ئوسمان ئىسلام ۋە دەلىلقان سۇگۇرباييېۋ رەھبەرلىكىدىكى «ئالتاي قازاق مىللىي گۈللىنىش كومىتېتى» ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ موسكۋادا ئاچقان «شىنجاڭ مەسىلىسى» گە ئائىت مەخسۇس يىغىنىدا ئېلىنغان قارارىنىڭ روھى بويىچە ھەر قايسى جايلاردا مىللىي گۈللىنىش ۋە مىللىي ئازادلىق تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، ھەرىكەت باشلاش پىلانى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، دەلىلقان كەلگەندىن كېيىن مەزكۇر سىياسىي تەشكىلات بىۋاسىتە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيە مەسلىھەتچىلىرىنىڭ بىرلەشمە مەسلىھەتچىلىكىدە ئىش ئېلىپ باردى. بۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ئاق رەڭلىك چېدىردا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار «ئاق ئۆي» نىڭ كىشىلىرى، موڭغۇلىيىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى كۆك رەڭلىك چېدىردا تۇرغانلىقى ئۈچۈن «كۆك ئۆي» نىڭ كىشىلىرى دەپ ئاتالدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە پويوۋ ئىسىملىك رۇس گېنېرال، موڭغۇلىيىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە دورجى ئىسىملىك موڭغۇل گېنېرال ئوسمان رەھبەرلىكىدىكى قازاق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ھەربىي-سىياسىي ئىشلىرىغا ئاستىرتتىن قوماندانلىق قىلدى[90].

ئوسمان ئىسلام بىلەن موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زىچ ھەمكارلىشىشىغا ئەگىشىپ، 1944-يىلى 25-فېۋرال كۈنى ئوسمان باتۇر موڭغۇلىيىنىڭ قوبدو ۋىلايىتىگە تۇتىشىدىغان چېگرىلىنىڭ بولغىن دېگەن يېرىدىكى چېگرا ياىلىقىدا موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبىرى، مارشال چويبالسان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ موڭغۇلىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى

ئىۋانوۋ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بايقال فرونتىنىنىڭ قوماندانى رۇبىن شۈنىڭدەك موسكۋادىكى دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگىنىنىڭ رازۋېدكا ئەمەلدارلىرىدىن بىرى گېنېرال لاگفاك، موڭغۇلىيە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى شاگورجان ۋە ئۇنىڭ مەسلىھەتچىسى گرېدىيېۋ قاتارلىقلار بىلەن ئۇچرىشىپ سۆھبەت ئۆتكۈزدى[91].

بۇ ۋاقىتتا ئوسمان ۋە دەلىلقان باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار شىڭ شىسەينىڭ ئۆلكە ئارمىيىسى ۋە گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن كۆپ قېتىم جەڭ قىلىپ، دۈشمەننى چىقىمدار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھەر قايسى جايلاردىن كۆپ ساندىكى تانكا-برونېۋىك، ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملىرىنى يۆتكەپ كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى موڭغۇلىيە تەۋەسىگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان ئىدى. گومىنداڭ قوشۇنى ئوسماننى موڭغۇلىيە چېگرىسىغىچە قوغلاپ كەلگەندە موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ئۇلارنى دەرھال توختاتاشقا، بولمىسا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بېرىدىغانلىقى بىلەن ئاگاھلاندۇردى(92]. ئوسمان بىلەن بولغان بۇ قېتىمقى ئۇرۇش جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيىنىڭ ھەربىي ئايروپىلانلىرى كۆپ قېتىم شىڭ ۋە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى بومباردىمان قىلغان بولۇپ، جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى بۇ مۇناسىۋەت بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا نارازىلىق بىلدۈردى[93]. قىسقىسى، بۇ ۋاقىتتا ئوسمان ئىسلام رەھبەرلىكىدىكى قازاق قوزغىلاڭچىلىرى تاشقى موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئوسمان بىر قانچە مىڭ قازاق ئاھالىسىنى موڭغۇلىيە تەۋەسىگە ئېلىپ كەتكەن. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەگەر تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلىماي، چېگرادىن ئۆتۈپ، ئوسمان ئىسلامغا زەربە بەرسە، موڭغۇلىيىنىڭ ئارقىسىدا قۇدرەتلىك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇرغانلىقىنى، نەتىجىدە ئاقىۋەتنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ پايدىسىز بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت ئايروپىلانلىرىنىڭ شىڭ شىسەي ۋە دۆلەت ئارمىيىسىنى بومباردىمان

قىلىنىشىغا سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى.

ئوسمان ئىسلام بىلەن چويبالسان ۋە باشقا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىللىرىنىڭ شۇ قېتىملىق ئۇچرىشىشتىن ئىككى ھەپتە كېيىن، يەنى، 1944-يىلى، 5-مارت كۈنى، چويبالسان ئوسمان باتۇر بىلەن يەنە ئايرىم كۆرۈشۈپ، سۆھبەت ئۆتكۈزدى. چويبالسان بۇ ئۇچرىشىشتا ئوسمانغا موڭغۇلىيە ئالتاي قوزغىلاڭچىلىرىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن مەخسۇس ھەربىي گۇرۇپپا قۇرۇلغانلىقى شۇنىڭدەك ئالتاي قازاقلىرىنىڭ ۋاقىتلىق مۇستەقىل ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقى، ئوسمانغا «باتۇرخان» ئۇنۋانى بېرىلگەنلىكى ئېلان قىلىندى[94]. بۇ سۆھبەتتە يەنە چويبالسان ئالتاينى مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش، موڭغۇلىيىنىڭ ئۇنى قوللايدىغانلىقى ھەققىدىمۇ ۋەدە بەرگەن[95]. ئەينى ۋاقىتتا چويبالساننىڭ ئوسمان بىلەن كۆرۈشۈشى، موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوسمانغا ياردەم بېرىشى مۇتلەق مەخپىي ھەرىكەت بولۇپ، ئىككى تەرەپ بۇ ئىشنى مەخپىي تۇتقان.

بۇ ئۇچرىشىشتىن كېيىن، موڭغۇلىيە تەرەپ (ئەمەلىيەتتە سوۋېت تەرەپ) ئوسمان ئىسلامغا 395 مىلتىق، 200 مىڭ پاي ئوق، 30 يېنىك پىلىموت، ئالتە ئېغىر پىلىموت، 45 ئاپتومات ۋە ئىككى مىڭ دانە گىرانات بەردى [96]. بۇ قوراللارنىڭ ھەممىسى موڭغۇلىيە خەلق ئىنقىلابىنىڭ ۋاپات بولغان رەھبىرى سۇخباتۇرنىڭ ئوغلى-موڭغۇلىيە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى گالسىن تەرىپىدىن 100 دىن ئارتۇق تۆگە بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىلدى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيىنىڭ ھەربىي-سىياسىي ھەم رازۋېدكا ساھەسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەربابلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئوسمان بىلەن كوللېكتىپ ھالدا شۇنىڭدەك ئايرىم ئۇچرىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كۆرۈشۈلۈشقا بولىدۇكى، چويبالسان-ئوسمان سۆھبىتىدىن كېيىن، ئوسماننى قورال-ياراقلار بىلەن تەمىنلەشكە بىۋاستە سوۋېت ئىتتىپاقى مەسئۇل بولغان. ئىلگىرى بېرىلگەن ئاز ساندىكى قورال-ياراقلار پەقەت سىمۋول خاراكتېرىنى ئالغان شۇنىڭدەك موڭغۇلىيە تەرەپتىن

تەمىنلەنگەن بولسا، بۇ قېتىم ستالىن ھۆكۈمىتى بىۋاستە تۈنجى قېتىم زور مىقـــداردىكى ھەر خىـــل قـــورال-يـــاراق ۋە ئـــوق-دورىلارنـــى قـــازاق قوزغىلاڭچىلىرىغـــا تەقـــدىم قىلىـــش ئـــارقىلىق ئۆزلىرىنىـــڭ ھەقـــقەتەن قازاقلارنىـــڭ ئـــازادلىقىنى قوللايـــدىغانلىق ۋەدىســـىنى كۆرســـىتىپ، ئـــۇلارنى ئىشەندۈرگەن ئىدى.

چويبالساننىڭ ئوسمان بىلەن ئۇچرىششى ستالىن، بېرىيا، مولوتـوۋ قاتــارلىق ســوۋېت ئىتتىپــاقى ئــالىي رەھبەرلــىرى بىۋاســتە مۇناســىۋەتلىك بولۇپ، بۇ ئۇچرىششتىن بىر يېرىم ئاي ئىلگىرى، يەنى 1944-يىلى، 21-يانۋار كۈنى چويبالسان موسكۋانى زىيارەت قىلىپ، كرېمىل سارىيىدا ستالىن بىــلەن كۆرۈشــكەندە مەخســۇس جۇڭغــارىيە ۋە ئىچكــى موڭغۇلــدا مىللىــي ئازادلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش مەسىلىرىنى مۇزاكىرە قىلغـان، ئەنە شۇ سۆھبەتتە چويبالساننىڭ ئوسمان بىلەن ئۇچرىششى ھەمدە ئۇنى قـورال - ياراق بىلەن تەمىنلەش قارار قىلىنغان بولـۇپ، ئەگەردە ســتالىننىڭ قــارارى بولمىغان بولسا ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 16-جۇمھۇرىيىتى كەبـى ھالەتتە تۇرۇۋاتقان موڭغۇلىيە رەھبىرىنىڭ ئۆزى خالىغـانچە ئوسـمان بىـلەن ئۇچرىشىش ھەم ئۇنى قـورال بىـلەن تەمىنلىشـى ھەتتـا ئالتـاينى مۇسـتەقىل دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ۋەدىسىنى بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى[97]. بىراق، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخىپلىرى ئاساسىدا تەتقىقات ئېلىـپ بارغـان رۇســيە تارىخچىســى ئانــاتولىي بــارمىن ئالتايــدىكى ســوۋېت كونســۇلى ف. مىخايلوۋنىڭ ئوسـمان ھەققىـدىكى مەخسـۇس دوكلاتىغـا تايىنىـپ تـۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاكى 1944-يىلىنىـڭ باشـلىرىغىچە ئوسـمانغا يـاردەم بەرمىگەنلىكــى، پەقەت بۇنىڭــدىن خىلــى كېيىــنلا بـــۇ ھەقىقىــي يــاردەم بېرىلگەنلىكى، ئوسماننىڭ ئەنە شۇ ياردەملەر بىلەن كۈچلىنىپ، سـىنتەبىر ئايلىرىغــا كەلگەنــدە سارســۇمبە شــەھىرىگە ھۇجــۇم قىلغــانلىقىنى ئوتتۇرىغــا قويىدۇ[98]. بارمىننىڭ تەھلىلىدىن قارىغاندا، بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەقىقىي ياردىمى پەقەت چويبالسان بىلەن ئوسماننىڭ سۆھبىتىدىن كېيىن

باشلانغان شۇنىڭدەك ئىزچىل داۋاملاشقان بولۇپ، مىخايلوۋنىڭ ئىككىنچى دوكلاتى ماي ئايلىرىدا، يەنى چويبالسان بىلەن ئوسمان كۆرۈشۈپ ئىككى ئايدىن كېيىن بولغان.

چويبالساننىڭ ئوسمان بىلەن ئۇچرىشىشى ھەمدە ئۇنىڭغا بەرگەن ۋەدىلىرى قازاق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ غەلىبە قىلىش ئىشەنچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتكەنلىكىدە شەك يوق. شۇنىڭدىن كېيىن، موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوزغىلاڭچىلارغا كۆرسەتكەن ماددىي ۋە مەنىۋى، بولۇپمۇ ھەربىي ياردەملىرى تېخىمۇ ئاشتى. زور ساندىكى قورال-ياراقلار يەنە داۋاملىق يەتكۈزۈلۈپ تۇردى.

مەسىلەن: 1944-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا يەنە 350 مىلتىق، 100 ئاپتومات، 20 ئېغىر پىلىموت، 30 يېنىك پىلىموت، 6 مىناميوت، 2 دانە تانكا ئاتار، 100 يېشىك گىرانات ۋە 500 يېشىك ئوق-دورا يەتكۈزۈپ بېرىلدى [99].

ئۇزۇن ئۆتمەي، موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوسمان ئىسلامنىڭ قوشۇنى 1700 دىن ئارتۇق ئېغىر-يېنىك پىلىموت، ئاپتومات، مىلتىق قاتارلىق ھەر خىل قورال-ياراقلار بىلەن قوراللىنىپ، ياخشى ھەربىي مەشىقلەردىن كېيىن دۈشمەنگە زەربە بېرىش كۈچى ھەم جەڭگىۋارلىقى تېخىمۇ ئاشتى[100]. گومىنداڭ قوشۇنلىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ موڭغۇلىيە تەۋەسىدىكى بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئامالسىز قالغانلىقتىن، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزىنى كۈچەيتىشى ئۈچۈن پۇرسەت ياراتتى.

ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن، ئوسمان ۋە دەلىلقان رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭچىلار كۆپ قېتىم كۆكتوقاي، چىڭگىل ۋە باشقا جايلارغا ھۇجۇم قوزغاپ، زەربە بېرىش دائىرىسىنى شىمالدىكى ئالتاي تاغلىق رايونلىرىغا كېڭەيتتى. بۇ ئۇرۇشلارغا سوۋېت ۋە موڭغۇلىيىلىك مەسلىھەتچىلەر

قوماندانلىق ئىشلىرىغا بىۋاسىتە قاتناشتى. كرېمىل ۋە ئۇلانباتورنىڭ كۆرسەتكەن ھەربىي، ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەملىرى نەتىجىسىدە ئوسمان باتۇر رەھبەرلىكىدىكى قازاق قوزغىلاڭچىلىرى ھەربىي ساپا، تاكتىكا ھەم قورال-ياراق جەھەتلەردىن كۈچلىنىپ، دۈشمەننىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇرۇشلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا سەپ تارتىپ ھۇجۇم قوزغىيالايدىغان سەۋىيىگە يېتىپ، ئۇلارنى كوپ زەربىگە ئۇچراتقان بولغاچقا، بۇ ئەھۋال پۈتۈن ئالتاي تەۋەسىدىكى قازاق ھەم باشقا مىللەتلەرنىڭ كۈرەش روھىغا ئىلھام بولدى. بۇ ۋاقىتتا ئالتاينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش ناھىيىلىرىدىن قاباھ، جىمىنەي قاتارلىق جايلاردىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا قوراللىق ھەرىكەتلەر باشلانغان بولۇپ، 1943-يىلى 7-ئايدا ئاتۇشلۇق ئۇيغۇر سودىگەرلەردىن موللا ئىسلام ئىسمايىلوفنىڭ سوۋېت تەرەپنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قۇرغان «ئازادلىق ئۇيۇشمىسى» ۋە جىمىنەي ئۇيغۇر پارتىزانلىرى ئەترىتى ئالتاينىڭ غەربىي شىمالىدىكى مۇھىم قوراللىق گۇرۇپپا سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلدى. موللا ئىسلام شاگىرتلىرىنىڭ يەرلىك قازاق ۋە موڭغۇل تۆرىلىرى، قەبىلە ئاق ساقاللىرىنى ئىنقىلاب قىلىشقا دەۋەت قىلىشىنىڭ نەتىجىسىدە بەرمىگەن، كۆپ سانلىق يەرلىك خەلق ۋەكىللىرىنىڭ ئىنقىلاب مەيدانىغا ئۆزىنى ئېتىشتىن ئەندىشە قىلىۋاتقان قىيىن ئەھۋال ئاستىدا سانىنىڭ ئاز بولۇشىغا قارىماي، كۈرەشكە ئاتلانغان جىمىنەيدىكى ئىشلەمچى، سودىگەر ۋە باشقا كەسىپكە مەنسۇپ 17 ئۇيغۇردىن تەشكىللەنگەن دەسلەپكى بۇ پارتىزانلىق ئەترەت ئەمەلىيەتتە غەربىي شىمالى ئالتايدىكى تۇنجى سىياسىي مەۋقەگە ئىگە قوراللىق قوشۇن بولۇپ، بۇ قوشۇن تەز سۈرئەتتە كېڭىيىپ، قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە جىمىنەي قاتارلىق جايلاردىكى گومىنداڭ كۈچلىرىگە كۆپ قېتىم زەربە بەردى[101]. جىمىنەي پارتىزانلىرىنىڭ زەربىلىرى ۋە كەلتۈرۈپ چىقارغان خاتىرجەمسىزلىكلىرى شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ بۇ جايلاردىن قوشۇن يۆتكەپ، كۆكتوقاي، چىڭگىل قاتارلىق جايلاردىكى ئوسمان پارتىزانلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ياردەم بېرىش

مۇمكىنچىلىكىنى ئازلاتتى.

ئەنە شۇ قېتىملىق چويبالسان-ئوسمان سۆھبىتىدىن ئىككى ئاي كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتايدىكى كونسۇلى مىخايلوۋ سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتىنىڭ مۇئاۋىن كومىسسارى ۋلادىمىر دېكانوزووۋقا يوللىغان ئوسمان ئىسلام ھەققىدىكى دوكلاتىدا، «ئوسمان باتۇر باشچىلىقىدىكى قازاق گۇرۇپپىسى ئەۋزەل شارائىتلاردا قازاقلارنىڭ ئالتايدا يېڭى قوزغىلىڭىنى تەييارلاش ۋە قوزغاشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويىنىشى مۇمكىن» دەپ كۆرسەتتىدۇ[102]. مىخايلوۋ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆزىنىڭ موسكۋاغا يوللىغان يەنە بىر دوكلاتىدا قازاقلار ئارىسىدا مەۋجۇت كەيپىيات ۋە يۈزلىنىشلەر ھەققىدە توختىلىپ، «ئوسماننىڭ گۇرۇپپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئالتايدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئەۋزەل شارائىتىدا ۋىلايەتنىڭ تېخىمۇ كۆپ ئاھالىسى ئوسماننىڭ گۇرۇپپىسىغا قاتنىشىشى مۇمكىن، ئاھالىلەر ئارىسىدا ئوسماننىڭ گۇرۇپپىسى ھەققىدە ئوسماننى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قوللاۋاتقانلىقى، موڭغۇلىيىنى بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللاۋاتقانلىقى ھەققىدە گەپ سۆزلەر بار. قابا ناھىيىسىدىكى بىر قىسىم قازاقلار ئارىسىدا، ئەگەردە گومىنداڭ ئۇلارغا قاراتقان بېسىمنى كۈچەيتسە، ئوسمان تەرەپكە ۋە ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ دېيىدىغان گەپ-سۆزلەر مەۋجۇت» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ[103].

ئەنە شۇ مىخايلوۋ دېگەندەك، ئالتايدىكى قازاقلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ھاۋا، تانكا، پىيادە ۋە ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قېتىملىق ھۇجۇملىرى ئاستىدا مەغلۇپ بولماستىن بەلكى تېخىمۇ كېڭىيىش ۋە ئۈزلۈكسىز غەلىبە قىلىشقا قاراپ يۈزلەندى. چويبالساننىڭ ۋەدىسىگە ئاساسەن، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيىنىڭ قوللىشى ھەمدە بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي-سىياسىي مەسلىھەتچىلىرىنىڭ قاتنىشىشى ئاستىدا 1944-يىلى، 10-ئايغا كەلگەندە

چىڭگىلىنىڭ بۇلغۇن دەرياسى بويىدا ئالتاي ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، ئوسمان ئىسلام ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى، دەلىلقان سۇگۇرباييۇ مۇئاۋىن باشلىق ھەم قوشۇمچە ھەربىي باش قوماندان بولدى. لاتىپ مۇستاپا، رامازان بولىم، ئۇيغۇرلاردىن موللا ئىسلام ئىسمايىلوف قاتارلىق 10 كىشى ھۆكۈمەت ئەزاسى بولۇپ بېكىتىلدى ھەمدە پارتىزانلار تەرتىپكە سېلىنىپ توققۇز چوڭ ئەترەتكە بولۇندى[104]. ئالتاي ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار بار. بەزى مەنبەلەردە بۇ ھۆكۈمەتنىڭ 1944-يىلى 7-كۈنى غۇلجا قوزغىلىڭى پارتلاپ، 12-نويابىر كۈنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان كۈن بىلەن ئوخشاش كۈندە مەيدانغا كەلگەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ[105]. ئالتاي ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ئەمەلىيەتتە قازاقلارنىڭ ئالتاينى ئايرىم ئىدارە قىلىش ۋە يولىغا تاشلانغان قەدەم بولۇپ، بۇ ئىجابىي جەھەتتىن پۈتۈن ئالتاي ۋىلايىتىدىكى قازاقلارنىڭ كۈرەشكە ئاتلىنىپ، مەركىزىي ۋىلايەتتىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ۋە پۈتۈن ئالتاينىڭ ئازاد بولۇش قەدىمىنى تېزلىتىش رولىنى ئوينىغان بولسىمۇ، ئەمما سەلبىي جەھەتتە ئوسمان ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم تەرەپدارلىرى، جۈملىدىن قازاق مىللەتچى گۇرۇپپىلىرىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتتا غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىشىپ ھەتتا ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ، بىگۇناھ قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىدىكى ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيىنىڭ ھەربىي ۋە ماددىي-مەنىۋى قوللىشى ئاستىدا ئوسمان ئىسلام ۋە دەلىلقان سۇگۇرباييۇ رەھبەرلىكىدىكى ئالتاي پارتىزانلىرى گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا قارشى ئالتاي تەۋەسىدە پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرىنى جىددىيلەشتۈرۈپ، ئىلگىرى كېيىن ئالتاينىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئازاد قىلىپ، كەڭ دائىرىدە بازا قۇرۇپ، گومىنداڭنىڭ بۇ

ۋىلايەتتىكى مەۋجۇتلۇقىغا قاتتىق تەھدىت سالغان، گومىنداڭ قوشۇنلىرى يەنە سارسۇمبە شەھىرى، جىمىنەي، بۇرچىن قاتارلىق جايلارغا قامىلىپ قالغان بولسىمۇ، بىراق قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۇ جايلارنى، بولۇپمۇ سارسۇمبىنى ئازاد قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالماي تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا نىلقا تاغلىرىدا پارتلىغان قوزغىلاڭ تېز ئۇلغىيىپ، غۇلجا قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشى ۋە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ تولۇق ئازاد قىلىنىش شارائىتى پەيدا قىلىندى. مىللىي ئارمىيە 1945-يىلى 6-ئايدىن ئېتىبارەن ئۈچ فرونت بويىچە ئۇرۇش باشلىغاندا، شىمالىي فرونتتا جەڭ قىلغۇچى قوشۇنلار گېئورگىي پالىنوف ۋە كېيىن فاتىي لىيسكىن قوماندانلىقىدا ئىلگىرى كېيىن تارباغاتاينى ئازاد قىلىپ، ئالتايغا يۈرۈش قىلدى. 1945-يىلى، 9-ئايدا مىللىي ئارمىيىنىڭ لىيسكىن قوماندانلىقىدىكى 3-ئاتلىق ئايرىم بىرىگادىسىنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى ئالتاي پارتىزانلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، سارسۇمبە شەھىرى ۋە باشقا جايلارنى ئازاد قىلىپ، ئالتاي، ئىلى ۋە تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇردى.

دېمەك، ئالتاي تولۇق ئازاد قىلىنىش بىلەن 1945-يىلى 12-سېنتەبىر كۈنى جۇمھۇر رەئىسى ئەلىخان تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار ئالتايغا كېلىپ، يىغىن چاقىرىپ، ئوسمان باتۇرنى ۋالىيلىققا تەيىنلىدى ھەمدە «ئالتاينى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىر قىسمى» دەپ ئېلان قىلىش بىلەن بارلىق ئىدارە-ئورگان باشلىقلىرىنى خىزمەتكە قويۇپ بولۇپ، غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. ئوسمان ئىسلام ئەلىخان تۆرە بىلەن كۆرۈشۈشنى رەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي، كۆپ ئۈندەشلەر بىلەن يايلاقتىن قايتىپ، ئالتاينىڭ ۋالىيلىق ۋەزىپىسىگە ئولتۇردى. ئالتاينىڭ ئازاد قىلىنىپ، غۇلجا بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشى ھەم شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۇتاش

رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشى ئىشقا ئاشۇرۇلۇش بىلەن تەڭ سوۋېت گېئولوگىيە خادىملىرىمۇ كۆكتوقاي كان رايونىغا قايتىپ كېلىپ، كان قېزىشنى باشلىدى. ئالتاينىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىق ئورنىدىن تارتىپ، خېلى كۆپ بىر قىسىم رەھبىري ئورگانلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن ۋە ياكى شۇ يەرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى[106].

سوۋېت گېئولوگلىرىنىڭ كۆكتوقايدىكى كان رايونىغا قايتىپ كەلگەن ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق، ئەمما، ئالتاي ئىنقىلابىنىڭ شاھىتلىرىدىن پاتىخان سۇگۇربايېۋ ئۆز ئەسلىمىسىدە سوۋېت گېئولوگلىرىنىڭ 5-ئاينىڭ باشلىرىدا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقىنى يازسا [107]، قازاق تارىخي شاھىتى ھاجى نەبى ۋەلىيوفنىڭ كۆرسىتىشىچە، 1946-يىلى، 4-ئايلاردا ئوسمان كۆكتوقاينىڭ ئارال يايلىقىغا چىقىپ كېتىپ، ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت باشلىغان ۋاقىتلاردا كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ[108]. ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ كۆرسەتكەن ۋاقىتلىرىدا ئانچە چوڭ پەرق يوق بولۇپ، ئاساسەن بىردەكلىككە ئىگە. يەنى بۇ، ئالتاينىڭ مەمۇري ۋە ھەربىي جەھەتتىن ئىلى ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىككە كېلىپ، بىر تۇتاش ئىش يۈرگۈزۈلۈش بىلەن غۇلجا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپدارلىرىنىڭ ئالتايدىكى رەھبەرلىك ئورنى مۇستەھكەملەنگەن، ئوسمان ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى بولسا، ئاجىزلاشقان مەزگىل ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە بۇ مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتكە تۇتقان پوزىتسىيىسىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، مىللىي ئارمىيىنى داۋاملىق ھۇجۇم قىلىشتىن توختىتىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئەكسىچە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» نى جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە دەۋەت قىلىش نەتىجىسىدە، ئىككى تەرەپ ئارىسىدا سۆھبەتلەر داۋاملاشقان ئىدى. ئەنە شۇ چويبالسانىنىڭ ۋەدىسى بويىچە ئۆزىنى ئالتاينىڭ خانى دەپ چۈشەنگەن ھەمدە ئالتاينى ئايرىم بىر خانلىق قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، جان تىكىپ كۈرەش قىلغان ئوسمان

باتۇر غۇلجىدا قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ئېتىراپ قىلمىدى[109]. ئۇنىڭ نەزىرىدە ستالىن بىلەن چويبالسان ئۆزىنى ۋە قازاقلارنى ئالدىغان ھەم ئۆز ۋەدىسىدە تۇرمىغان ئالدامچىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئوسماننىڭ كۈرەش قىلىدىغان نىشانى قايتىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيىگە قارىتىلىپ، سوۋېت گېئولوگىيە خادىملىرى ۋە كانچىلىرى دائىم ئۇنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، بېرىيا قايتىدىن خاتىرجەمسىزلىككە چۈشتى. چۈنكى موسكۋانىڭ ئۇران پىلانى توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان ئىدى.

(بۇ ماقالىنىڭ داۋامى بار بولۇشى مۇمكىن)

چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى قىسمەتلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيادىن خىلۋەت قالغان قەدىمىي دىيارى خوتەننىڭ قاراڭغۇ مەدرىسىلىرىدە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غۇۋا نۇر چۈشۈپ تۇرىدىغان تۈڭلۈكلىرىدىن ئىنسانىيەتنىڭ ئۆتمۈشتىكى قەھرىمانلىق مۇساپىلىرىنى كۆرۈش بىلەن تەپەككۇر قاينىمىغا چۆمۈپ، باتۇرلارنىڭ جەڭ ئارغىماقلىرىنى ئۆز ۋەتىنىدە قايتىدىن چاڭ چىقارغۇسى كەلگەن مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا بۇنىڭدىن 60 نەچچە يىل مۇقەددەم قېرىنداشلىرىغا قارىغاندا بالدۇرراق ئۆز ئانا تۇپرىقى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چوڭ شاھمات تاختىسى ئىكەنلىكىنى سېزىۋالغان ئىدى. ئۇ، مىللىتىنىڭ تەقدىرىنىڭ پاجىئەلىك بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەبلەر ھەققىدە يەنىلا بالدۇرراق چۈشەنچە ھاسىل قىلغان ئەرباب بولۇش سۈپىتى بىلەن تەلەيسىزلىكلەرنى ئالدى بىلەن جۇغراپىيىۋى مۇھىتتىن كېلىپ چىقىدىغان جۇغراپىيىۋى سىياسەت بىلەن باغلاپ مۇنداق خۇلاسىلەيدۇ:

«ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تۆت ئەتراپى دۇنيانىڭ ئەڭ ئېگىز تاغلىرى بىلەن ۋە ئەڭ يامان چۆللىرى بىلەن ئورالغانلىقى ھەم ھېچ بىر تەرىپى دېڭىزغا يېقىن ئەمەسلىكى، قۇرۇقلۇقتىمۇ مەدەنىي مەملىكەتلەردىن بەك يىراقتا ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ جۇغراپىيىلىك تەلەيسىزلىكى ۋە كۈچلۈك دۈشمەنىنىڭ ئاچكۆز ۋە تەمەخور ئېغىزىغا بەك يېقىن بولغانلىقى يۇقىرىقى كۆز قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ».[1]

ئامېرىكىنىڭ ئاتاقلىق ئىستراتېگىيىچىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىنى يىمىرىپ تاشلاشنىڭ ئىستراتېگىيىلىك تەپەككۇر ئاساسىنى ياراتقۇچى ۋە

كۆچەيتكۈچى زبىگنېۋ برىزېنسكىي ئۆزىنىڭ «چوڭ شاھمات تاختىسى» ناملىق مەشھۇر كىتابىدىكى دۇنياۋى ئىستراتېگىيىلىك مەنپەئەتلەرنىڭ توقۇنۇش نۇقتىلىرىدىن ھېسابلىنىدىغان تۇچكىلار قاتارىدا ئۇيغۇر دىيارىنىمۇ تىزغان يەنى ئۇ ئۇيغۇر تۇپراقلىرىنىڭ چوڭ ئويۇنلار ئوينىلىدىغان شاھمات تاختىسىدىكى ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئىدى.[2]

ئۇيغۇرلارنىڭ 19 — 20 - ئەسىرلەردىكى مىللىي ئىستىقلال قوزغىلاڭلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراش بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي تەقدىرى پاجىئەلەرگە گىرىپتار بولدى. ئۆز ئازادلىقىنى ئۆز قولىدا تۇتۇش مۇمكىنچىلىكىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر خەلقنىڭ سىياسىي جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي - ئىقتىساد ۋە باشقا ھەممە ساھەلەر بويىچە جاھالەت زەنجىرلىرى بىلەن كىشەنلىنىپ، ئۇلارنىڭ مىللىي كىملىكى ۋە مىللىي مەۋجۇدىيىتىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىش ھەتتا تارىخ سەھىپىسىدىنمۇ ئۆچۈرۈلۈش تەھدىتىگە دۇچ كېلىشى مۇقەررەر. ئۇيغۇر سىياسىي پاجىئەسىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى ھەم ساۋاقلىرىنى يورۇتۇش ناھايىتى زور ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىلمىي خىزمەت بولۇشىغا قارىماي، دەسلەپكى ئابستراكتلاشتۇرۇلغان تەپەككۇرلارنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە تاشلىدىم.

1 ـ بۆلۈم

قەشقەرىيىنىڭ يىقىلىشى ــ پاجىئەنىڭ باشلىنىشى

ئۇيغۇر دىيارى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق چوڭ شاھمات تاختىسى بولغان ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ جەنۇبىي قوشنىلىرى ئۇلۇغ بىرىتانىيىنىڭ خەرىتىسىگە كىرگەن بولسا، غەربىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدە چار رۇسىيىنىڭ كازاك سولداتلىرىنىڭ ئارغىماقلىرى كىشنەپ، رۇسلار ئىلى ۋادىلىرىغا قەدەم قويغان ئىدى. بۇلاردىن ئىلگىرى مەزكۇر زېمىنغا يېتىپ كەلگەن مانجۇ خانىدانلىقى شەرقنىڭ «كېسەل كۆرپىسى» سۈپىتىدە مەزكۇر چوڭ ئويۇنغا ئىشتىراك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا پاسسىپ رول ئوينىدى. گەرچە، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئاجىزلىشىپ، بۇرۇنقى جەڭگىۋارلىقى ۋە سەلتەنىتىنى يوقىتىشقا قاراپ يۈزلەنگەن بولۇشىغا قارىماي، يەنىلا مەزكۇر چوڭ ئويۇندىن ئۆز نېسىۋىسىنى ئالدى. ئۆز قېرىنداشلىرى ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلىنىشتىن مەھرۇم قالغان ۋە ياكى بۇنىڭغا ئىنتىلمىگەن ئوسمانلى ئىمپېراتورلىرى ياقۇپ بەگ بىلەن يوشۇرۇن مۇناسىۋەتلەرنى ئورنىتىپ، رەقىبلىرى بىرىتانىيە بىلەن چار رۇسىيىنىڭ غەزىپىنى قوزغاشتىن ئېھتىيات قىلىشىدىن قەتئىي نەزەر ئۆزلىرىدىن ئۈمىد كۈتكەن ۋە ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئۆزلىرىگە يۆكلىگەن قەشقەرىيە دۆلىتىنى يەنىلا ھامىيلىق ئاستىغا ئالدى. ياقۇپ بەگ دادىللىق بىلەن ئۆزىنى سۇلتان ئابدۇل ئەزىزگە تەۋە دەپ ئېلان قىلىش بىلەن ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ پۇل قۇيدى.

گەرچە، بۇ جايدىكى مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ

قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىلىرى ئاستىدا گۇمران بولسىمۇ، لېكىن رۇسىيە-برىتانىيە دىپلوماتىك ئويۇنلىرى ئوسمانلىلارنى بىر چەتكە قايرىۋېتىپ، «خۇددى ساگىمۇ يوق، ماگىمۇ يوق» دېگەندەك ئاخىرقى ھېسابتا بۇ تۇپراقلارغا مەنچىڭ ئەسكەرلىرىنى قايتىدىن باشلاپ كەلدى. بەلكى، ئاسىيانىڭ خەستىلەنگەن مەركىزى يۈرىكى شەرقىي تۈركىستاندا يېقىنقى ئەسىرلەردە ھېچكىممۇ ساۋاتسىز ياقۇپ بەگدەك ماھىرلىق بىلەن دىپلوماتىك ئويۇن ئويناپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن. سۆلھگە ماھىر بەدۆلەت ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىدىن چىقىش قىلىپ، ئۇلۇغ برىتانىيە، چار رۇسىيە، ئوسمانلى ۋە مەنچىڭ ئىمپېرىيىلىرى بىلەن بىر مەيدان دىپلوماتىك سېھىرگەرلىك ئويۇنى ئويناپ باقتى. ئۇ، بىر تەرەپتىن ئۆز ئەلچىلىرىنى سانكىت-پېتربورگقا ماگدۇرۇپ، رۇس ئىمپېراتورى بىلەن ئىتتىپاقداش بولۇشقا رازىلىق بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنگلىزلارغىمۇ ئوخشاش خىلدىكى ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن سودا كېلىشىمى تۈزۈش يولى بىلەن غەيرىي رەسمىي مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئىنگلىز، رۇس رازۋېدچىكلىرى قەشقەرنىڭ تار كوچىلىرىدا بىر-بىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغاندا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوينىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشتى. بەدۆلەت يەنە مەنچىڭ بىلەنمۇ ئۇرۇشقاندىن كۆرە سۆلھى تۈزۈپ، ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشنى چەكلىمەكچى بولۇپ، ئادەملىرىنى ئەۋەتتى.

چوڭ ئويۇننىڭ ئىشتىراكچىلىرى ئىچىدە برىتانىيە بىرئاز ئاددىلراق يول تۇتقان بولۇپ، ئۇ پۈتۈن ئىمكانىيەتلىرى بىلەن قەشقەرىيىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىپ، سانكىت-پېتربورگقا قەشقەرىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى بىرلىكتە تونۇش ھەققىدە تەكلىپ قويدى. لېكىن، بۇ تەكلىپ رەت قىلىندى. ئاخىرقى قېتىم 1877-يىلى زوزۇڭتاڭ ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلىپ، داۋانچىگىدىن ئۆتكەندە لوندون يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيىنى چار رۇسىيە، برىتانىيە ۋە مەنچىڭ ئارىسىدىكى بىتەرەپ دۆلەت سۈپىتىدە ساقلاپ قېلىش ھەققىدە سانكىت-پېتربورگقا قايتا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇمۇ

قەتئىي رەت قىلىندى.[3]

ئەسلىدە 1865 ـ يىلى مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى رۇسىيە ھۆكۈمىتىدىن ئىلى ۋە يەتتە شەھەردىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشتا ياردەملىشىشنى سورىغان بولۇپ، رۇسىيە ھۆكۈمىتى دەسلىپىدە بۇنىڭغا قۇلاق سالمىغان. ئەمما، كېيىن قەشقەرىيە خانى ياقۇپ بەگنىڭ رۇسىيە ئۈچۈن خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، ئۆز چېگرىسى يېنىدا مۇنداق دۈشمەنلىك خاراكتېرىدىكى بىر مۇسۇلمان ھۆكۈمرانىنىڭ بولۇشىنى خالىمىدى ۋە ئاخىرىدا رۇسىيە قوشۇنلىرى ئىلى ۋە ئۇنىڭ مەركىزى غۇلجىنى ئىشغال قىلدى [4]. ئىنگلىزلارنىڭ ئاخىرقى قېتىملىق تەكلىپلىرى چار پادىشاھ تەرىپىدىن رەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئىنگلىزلار ئاخىرى ئامالسىز قىلىپ، زوزۇڭتاڭنى قورال بىلەن تەمىنلەپ، ئۇنى قەشقەرىيىگە قويۇۋەتتى. بۇ يەردە رۇسلار نېمە ئۈچۈن لوندوننىڭ تەكلىپىنى رەت قىلدۇ؟ مېنىڭچە بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

1 ـ سەۋەب؛ بۇ چاغدا رۇس ئىستراتېگىيىچىلىرى ئارىسىدا «ئوتتۇرا ئاسىيا پەقەت رۇسلارغىلا تەۋە بولۇش كېرەك، ئەگەر مۇستەقىل قەشقەرىيە شەكىللەنسە، بۇ ‹كۆن پاتماس ئىمپېرىيىنىڭ› كاسىپي بويىغىچە كېڭىيىپ، رۇسىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاۋكازىيىدىن سىقىپ چىقىرىشى، مۇستەقىل قەشقەرىيە بىرىتانىيىنىڭ يىراق ئاسىيا ئىستراتېگىيىسى ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىشى ۋە ياكى ئىشلىتىلىشى مۇمكىن» دېگەندەك نۇقتىئىنەزەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولۇپ، مانا بۇ مەسىلىنىڭ تۈگۈنى ئىدى.

2 ـ سەۋەب؛ ئىقتىسادى نۇقتىغا قارىتىلغان بولۇپ رۇسىيە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، چار رۇسىيە ئۆزىنىڭ شەرق ئىستراتېگىيىسىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق، شەرقتىكى ئاجىز ۋە قالاق مەملىكەتلەرنى سودا ـ ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن مونوپول قىلىشقا ئۇرۇندى. بىراق، بۇ ۋاقىتلاردا مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىدە يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلار،

بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستاندا كۆتۈرۈلگەن كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭلار تۈپەيلىدىن سانكت-پېتربورگ ئۆزىنىڭ بۇ جايلاردىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلدى. يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان رۇسىيە سانائەت بۇرژۇئازىيىسى رۇسىيە ھۆكۈمىتىدىن مەنچىڭ بىلەن بولغان سودىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى.[5]

بۇرۇندىنلا مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى سودا كېلىشىملىرى ئارقىلىق قىيناپ كەلگەن رۇسىيە بۇ قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇپ بېرىپ، مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى رازى قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇنىڭدىن زور ئىقتىسادىي ئۇتۇم يارىتىش ھەمدە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى رۇسىيىگە زور سودا ئىمتىيازلىرىنى بېرىشكە قىستاش سىياسىتىنى بەلگىلىدى. ئەنە شۇنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە 1879-يىلى تۈزۈلگەن لىۋادىن شەرتنامىسىدە ئىلىنى قايتۇرۇش بەدىلىگە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى بەش مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلەشكە ماقۇل كەلتۈرگەن بولسا، 1881-يىلى بۇ شەرتنامە رەسمىي ئىمزالانغاندا تۆلەمنىڭ باھاسى ئۆستۈرۈلۈپ توققۇز مىليون رۇبلىغا بېكىتىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە رۇس سودىگەرلىرى موڭغۇلىيە ۋە مانجۇرىيىدە باج تۆلىمەي سودا قىلىش ئىمتىيازىغا ئېرىشكەن[6]. مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى رۇسىيىنىڭ قەشقەرىيە دۆلىتىنى ۋە ئىلى سۇلتانلىقىنى يوقىتىشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ھەر قانداق ئىقتىسادىي بەدەل تۆلەشكە ۋە دۆلەت نومۇسىنى سېتىشقا رازى بولغان.

3-سەۋەب؛ ياقۇپ بەگنىڭ تاكتىكىدىكى ئاجىزلىقى ۋە ئېھتىياتسىزلىقى بولۇپ، ئۇ، سانكت-پېتربورگقا ئۆز ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، چار پادىشاھ بىلەن ئىتتىپاقداشلىق ئورنىتىش ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن سودا ۋە چېگرا كېلىشىملىرىنى تۈزۈشنى ياۋاشلىق بىلەن تەكلىپ قىلىۋاتقان ۋاقىتتا، ئۇنىڭ قوقەن خانى خۇدايارخانغا يازغان خېتى يەنى قوقەن بىلەن قەشقەرىيىنىڭ بىرلىشىپ، چار رۇسىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىش ھەققىدىكى مەخپىي مەكتۇپى تۈركىستان گۇبېرناتورى

كوئۇفماننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈگەن گېنېرال كوئۇفمان چار پادىشاھنى ياقۇپ بەگكە ئىشەنمەسلىككە دەۋەت قىلدى. نەتىجىدە، رۇسلارنىڭ قەشقەرىيىنى يوقىتىش ۋە ياكى ئۇنى مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە ساقلاپ قالماسلىق پىكرى تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە قەشقەرىيىگە مەخسۇس تەكشۈرۈشكە كەلگەن رۇسىيە خانلىق جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ جاسۇسلىرى ۋە تاشكەنت سودىگەرلەر جەمئىيىتىنىڭ ئاتالمىش سودىگەرلىرى ئاق پادىشاھنى قەشقەرىيە ھەققىدىكى قورقۇنچلۇق ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىدى. ياقۇپ بەگنىڭ تۈپ مۇددىئاسىنىڭ رۇسىيىنىڭ تەسىر كۈچىنى قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادىن سىقىپ چىقىرىش ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئاساسىي نۇقتا ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمانلىق سالاھىيىتىگە ئېرىشۋالغان كاۋكاز مۇسۇلمانلىرىدىن زامان بەگ (بەلكى تاتارلاردىن بولۇشى مۇمكىن ئاپتور) ئارقىلىق رۇسىيە تەرەپكە يەتكۈزۈلۈپ تۇرغانلىق ئېھتىماللىقى تاتار ئالىمى قۇربان ئىبلى خالىدىنىڭ مەلۇماتلىرىدا كۆرۈلىدۇ. قۇربان خالىدىنىڭ زامان بەگ ھەققىدە بايان قىلىشىچە، ياقۇپ بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، زامان بەگ تۈركىستان گۇبېرناتورى كوئۇفمان تەرىپىدىن ئۆز يېنىدا قالدۇرۇلىدۇ ھەمدە ئۇ «زامان بەگ بىزنىڭ ئادىمىمىز ئىدى» دەيدۇ شۇنىڭدەك ئۇنى كابۇلغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ۋەزىپىسىنى ئاقتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن يۇقىرى ھوقۇق بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە قىلىدۇ. بىراق، كوئۇفمان ئۆلگەندىن كېيىن، زامان بەگ قۇرۇق قول قالىدۇ. ئەمما، يېڭى تۈركىستان گۇبېرناتورى ئۇنى ئالمۇتانىڭ گۇبېرناتورى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كېيىن ئۇ يەنە تۈركىستان گۇبېرناتورى تەرىپىدىن بۇخارا ئەمىرلىكىگە ئەۋەتىلىپ، ئەمىرنىڭ يېنىدا تۇرىدۇ.[7] قۇربان خالىدىنىڭ ئەسىرىدە پاش بولغان مەزكۇر سىرلاردىن زامان بەگ ئىسىملىك كىشىنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ بىر مەھەل رۇسىيە، بىرتانىيە، ئوسمانلى ۋە مەنچىڭ ئىمپېرىيىلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بارغان دىپلوماتىيىلىك ھەرىكەتلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تەرىپىدىن «يېرىم پادىشاھ» دەپ ئاتالغان

تۈركىستان ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى كوئۇفمانىنىڭ مەخسۇس ئورۇنلاشتۇرغان ئادىمى ئىكەنلىكىنى جەزم قىلىش مۇمكىن بولسا كېرەك. (گەرچە قولىمىزدا باشقا دەلىللەر يېتەرلىك بولمىسىمۇ). نەتىجىدە، ئەينى ۋاقىتتا قەشقەرگە كەلگەن يۇقىرى دەرىجىلىك رۇس ئەلچىسى ۋە رازۋېدچىكى ئا. ن. كروپاتكىننىڭ باھاسى بويىچە ئالغاندا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى قۇدرەتلىك زامانىۋى ئارمىيە كۆچىگە ئىگە (40 مىڭ ۋە ياكى 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھەققىدە تۈرلۈك مەلۇماتلار بار ئاپتور) قەشقەرىيە دۆلىتى دىپلوماتىيىلىك ئويۇنلارنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ، ئۆزىنىڭ قەشقەرىيىنى ئىشغال قىلىشىغا ئىشەنچى يەتمەي، ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، پۇرسەت كۈتۈپ ياتقان زوزۇڭتاڭغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. كىم بىلىدۇ؟ بەلكى ياقۇپبەگ دۈشمەن بىلەن سۈلھى يولىنى تۇتماي، پاسسىپ مۇداپىئەدىن ئاكتىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈش تاكتىكىسى قوللانغان بولسا، مەنچىڭ ئەسكەرلىرىنى شىڭ شىڭشادىن كىرگۈزمىگەن بولار ئىدى. بەلكى، خائىنلار ئۇنى ئۆلتۈرمىگەن بولسا، قەشقەرىيىنىڭ تەقدىرى باشقىچە بولار ئىدى؟

قەشقەرىيە ۋە ياكى يەتتە شەھەر دۆلىتىنىڭ 14 يىللىق قىسقا ئۆمرى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىكى خائىنلىق بىلەن ساداقەتمەنلىكنىڭ توقۇنۇش نۇقتىسى بولۇپ، مەنسەپپەرەس، ھەسەتخور ئۇيغۇر بەگلىرى زوزۇڭتاڭنى قەشقەرىيىنىڭ ئاجىزلىقلىرى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارغا ئىگە قىلىپلا قالماستىن بەلكى، ئۇنىڭغا ماسلىشىپ، ياقۇپ بەگنى زەھەرلىدى. شۇنىڭدەك زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرىنى يەتتە شەھەرگە باشلاپ كېلىپ، سانسىزلىغان ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ قانلىرىنىڭ ئېقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش تارىخىغا نەزەر سالغاندا ئۇلارنىڭ تەلەيسىزلىكلىرى ۋە پاجىئەلىرىگە ئۆزلىرى سەۋەب بولغانلىقىمۇ كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، بۇ خەلقتە قەھرىمانلارنىڭ سانى قانچە كۆپ بولسا، پۇرسەتپەرەس ۋە مەنسەپپەرەس خائىنلارمۇ شۇنچە كۆپ ئىدى. بۇنىڭ تۈپ سەۋەبىنى شەخسىي ئاداۋەت، مەنپەئەتپەرەسلىك، مەن-مەنچىلىك ۋە ھەسەتخورلۇق

قاتارلىق ئىللەتلەرگە باغلاش مۇمكىن. شەخسىي ئاداۋەت ۋە شەخسىي مەنپەئەتنى كۆزلىگەن ئادەملەر ھەمىشە ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن بولغان توقۇنۇشلاردا ئۇچىنچى بىر دۈشمەننىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، مىللەتداش رەقىبىگە زەربە بېرىشكە ئادەتلەنگەن. بۇ ئادەملەر دائىم دېگۈدەك ئۆز خەلقى ئارىسىدىكى قارشىلىقلارنى دۈشمەننىڭ كۈچى بىلەن يوق قىلىشقا ئۆگەنگەن. مىسال كەلتۈرۈش توغرا كەلسە، ئۇيغۇر تارىخىدىن بۇنىڭغا تالاي پاكىتلارنى تېپىش مۇمكىن. قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىقلار دائىم ئۇنىڭ رەقىبلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلىپ، مىللەتنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەرنىڭ چۈشىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان ئىدى.

ئومۇمەن، 1877-يىلى قەشقەرىيىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ئۈمىد قىلغان رۇسلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئىشقا سېلىپ زوزۇڭتاڭنىڭ ئاچارچىلىق گىردابىغا بېرىپ قالغان چېرىكلىرىگە ئاشلىق ۋە يەم-خەشەك يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن مەنچىڭ قوشۇنىغا جان كىرگەنلىكى سىر بولمىسا كېرەك؟ مېنىڭچە قەشقەرىيىنىڭ ۋەيران بولۇشىدا تۆۋەندىكىدەك بەش ئاساسى ئامىل مۇھىم رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن.

1-ئامىل، ئۆز ئىچىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق، ناچار ئىللەتلەر، مەنمەنچىلىك، ھەسەتخورلۇق ۋە ھاكىملارنىڭ مۇستەبىتلىكى ھەم باشقا شەخسىيەتچىلىكلەر.

ئەلۋەتتە، مۇنداق ئىللەتلەر ھەممە ئىنسانلارغا ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن كۆپىنچە ئەركىن مىللەتلەر تاشقى دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇشتا ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى ۋە مىللەت ئىستىقبالىغا زىيانلىق ھەر قانداق خاھىش ۋە ئىللەتلەرگە كەسكىن چەك قويالىغان ئىدى، بىراق ئۇيغۇرلارنىڭ سەئىدىيە خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان دىنىي مەزھەپلەرنىڭ تەرىقىچىلىقلىرى بىلەن شەكىللەنگەن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقلار كۈرىشى شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىڭگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن

شەكىللەنگەن كەڭ كۆلەملىك ئېتنىك جەھەتتىكى ئارىلىشىشلار نەتىجىسىدە پەيدا بولغان مىللىي پسىخىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە قوشۇلۇپ، بۇ رايوندىكى ئۇيغۇر-تۈركىي ئېتنىك تەركىبىنىڭ مىللىي خاراكتېرىگە سەلبىي تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ھون ئىمپېراتورلۇقى، ئۇيغۇر ئورخۇن ئىمپېرىيىسى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇلتۇراق ۋە كۆچمەن ئۇيغۇر-تۈركىي خەلقلىرىگە ئورتاق بولغان ئۇيۇشقاق ۋە مەسلىھەت بىلەن ئىش قىلىدىغان ھەمدە ئۇرۇق-قەبىلە ۋە دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ سۆزىگە شەرتسىز بويسۇنىدىغان جەڭگىۋار مىللىي خاراكتېر سۈسلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن ئىدى. ئۇيغۇرلارغا بالاسى ئاپەت ئېلىپ كەلگەن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق كۈرەشىدىن ئالدى بىلەن جۇڭغارلار پايدىلانغان بولسا، ئارقىدىن مەنچىڭ ئىشغالىيەتچىلىرى ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، قەشقەرىيىنى كونتروللۇق ئاستىغا ئالغان ئىدى.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى نىزالىرى ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىللەتلىرى ھېچقاچان بۇ يەردە ھۆكۈمرانلىق ئورناتقان ھەر قانداق ھاكىمىيەت تەرىپىدىن چەكلەنگەن ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ كۈچەيتىلگەن خالاس!

2-ئامىل، ئەنجانلىقلار (غەربىي تۈركىستانلىقلار) بىلەن قەشقەرىيىلىكلەر ئارىسىدىكى ئىشەنچسىزلىكلەر.

ياقۇپ بەگ ئاساسىي ھەربىي ۋە مەمۇرىي ھوقۇقلارنى ئۆز ئادەملىرىگە ۋە غەربىي تۈركىستاندىن كەلگەنلەرگە بېرىپ، يەرلىكلەردىن پەقەت نىياز بەگ، ھوشۇر بەگ قاتارلىق بىر قانچىلا ئۆزىگە شەرتسىز بويسۇنىغان ئادەملىرىگە مەلۇم ئىمتىياز بەردى. ئەمما، ئىچكى جەھەتتىن ئىتتىپاقلىشالمىغان ۋە چىقىشالمىغان بولسىمۇ، بىراق چەتتىن كەلگەن دۈشمەنگە قارشى بىرلىشەلەيدىغان، مۇستەقىللىقلىرىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىدىغان جاسارەتلىك باشقا پۈتۈن مىللىي ئىنقىلابچىلارنى

قاتتىق باستۇرۇپ يوقاتتى[8]. كۇچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ داھىيسى راشىدىن غوجا، ئىسھاقخان شۇنىڭدەك خوتەن ۋە ياركەنت قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ئەنە شۇلارنىڭ مىسالىدۇر.

3-ئامىل، تاشقى جەھەتتە، چوڭ ئىمپېرىيەلەرنىڭ مەنپەئەت توقۇنۇشى بۇ مەسىلە ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، بىز بۇ ھەقتە داۋاملىق شەرھلەيمىز.

4-ئامىل، ياقۇپ بەگنىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسىي تاكتىكىسى ۋە دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىتىدىكى يېتەرسىزلىكلەر.

ياقۇپ بەگ ھەربىي ئىشلار جەھەتتە غەرب قوراللىرىنىڭ قۇدرىتىگە ئىشەنگەن ھەمدە ئاز تولا بولسىمۇ غەرب ئۇسلۇبىدا (بەلكى تۈرك ۋە ئافغان ئۇسلۇبىدا) ھەربىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما دۆلەتنى يەنىلا پەقەت ئۆزىگىلا تايىنىپ باشقۇردى. ئۇ، ئوسمانلى ۋە برىتانىيە قاتارلىق قۇدرەتلىك مەملىكەتلەر بىلەن دىپلوماتىك پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئۆگەنمىدى. ئەكسىچە، ئۇ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا تېگىشلىك پۈتۈن سىياسەت، پىكىر ۋە تەلەپلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى بەلگىلەپ چىقاتتى. مۇھىم ئىشلاردا كېڭەش ۋە مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇرمايتتى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ناھايىتى ياخشى ماڭغان دۆلەت ئىشلىرى، باياشات ھايات ئاستا-ئاستا خارابلىشىشقا، بەگلەر چىرىكلىشىشكە باشلىغان ئەمما، مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زۇلۇمىنى يەتكۈچە تارتقان ۋە ئەركىنلىككە موھتاج بولغان ئۇيغۇر خەلقى يەنىلا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قەدىرلەپ، ئۇنى جان تىكىپ قوغدىغان ئىدى. ئەگەر ياقۇپ بەگ ئاخىرغىچە توغرا ۋە ياخشى باشقۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزۈپ، دۆلەتنى ھەر جەھەتتىن قۇدرەت تاپتۇرغان بولسا، مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇ تۇپراققا قايتىپ كېلەلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

5-ئامىل، ياقۇپ بەگنىڭ دۈشمەن بىلەن سۈلھى قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇنىڭغا قاتتىق ۋە قەتئىي زەربە بەرمەسلىك ھەم باشقىلاردۇر.

ياقۇپ بەگ سۈلھىچىلىك يولىغا مېڭىپ، دۈشمەن بىلەن قەتئىي سوقۇشۇش تەرەپدارى بولغان ئوغلى بەگ قۇلىبەگ ۋە باشقا قوماندانلىرىنى ئالدىنقى سەپتىن قايتۇرۇۋېلىپ [9]، رەقىبلىرىنىڭ ئۆز ئەھۋالىنى بىلىۋېلىشىغا ھەمدە ئۆزىنىڭ ئاجىز نۇقتىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزىدە ئىشەنچ پەيدا قىلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى. ئەسلىدە مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زوزۇڭتاڭ تەرەپدارلىرى قەشقەرىيە دۆلىتىگە ھۇجۇم قوزغاشقا ئالدىراپ جۈرئەت قىلالمىغان بولۇپ، ئۇلار بىر تەرەپتىن ياقۇپ بەگنىڭ كۈچىگە ئەندىشە بىلەن قارىسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ئۇرۇشقا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى بىلەن رۇسىيىنىڭ ئارىلىشىپ، «يەتتە شەھەر دۆلىتى» گە ياردەم بېرىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئالدى بىلەن ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلىپ، ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، ئاندىن ئۇرۇش باشلىماقچى بولغان ئىدى [10]. ياقۇپ بەگنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ئەينى ۋاقىتتا مەنچىڭ ئوردىسىنى خېلى ساراسىمىگە سالغان بولۇپ، لى خوڭجاڭ گۇرۇھى بىلەن زوزۇڭتاڭ گۇرۇھىنىڭ يەتتە شەھەر مەسىلىسىدىكى تالاش-تارتىشلىرىدا لى خوڭجاڭ گۇرۇھى باشتىن ئاخىرى قەشقەرىيىنى تاشلىۋېتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما، زوزۇڭتاڭ بولسا، ئەگەر ئۇنىڭغا يول قويغاندا ياقۇپ بەگنىڭ ھامان بىر كۈنى سەددىچىننىڭ ئىچىگە بېسىپ كىرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. نېمە سەۋەبتىن مەنچىڭ ئوردىسىدا مۇنداق تالاش-تارتىشلار يۈز بەردى؟ بۇ دەل ئەنە شۇ قەشقەرىيە دۆلىتىنىڭ كۈچ -قۇدرىتى جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ئىدى خالاس. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ياقۇپ بەگ بىرىنچى ھۇجۇمدىلا رەقىبلىرىگە قاتتىق زەربە بەرگەن بولسا، ئۇيغۇر سىياسىي تارىخى تامامەن باشقىچە يېزىلغان بولار ئىدى. قىسقىسى ياقۇپ بەگ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ، ئاكتىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشتىن پاسسىپ

مۇداپىئەگە، ئاخىرىدا بىرىپ چىكىنىشكە ھەممە يوقىلىشقا يۈزلەندى.

ئاقۋەتتە، تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان تارىم ۋادىسىنى ئاشكارا بىرىۋېتىش ۋە ياكى ئۇ جايدا مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قەد كۆتۈرۈشىنى خالىمىغان بەلكى، خالىسىمۇ ئۆزئارا پايدىسىز دەپ قارىغان برىتانىيە بىلەن رۇسىيە ئۆزلىرىدىن ئاجىز مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىگە خۇددى بۇ «چوڭ ئويۇن» دا ئۇتتۇرغاندەك كۆرۈنۈش بىلەن بۇ رايوندا ئەبەدىي ئۆز ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەسىرىنى ساقلاپ قېلىپ، بارا-بارا سىڭىپ كىرىش ئىستراتېگىيىسىنى بەلگىلىدى. ئۇلۇغ برىتانىيە بىلەن چار رۇسىيىنىڭ بۇنداق قارارغا كېلىشىگە يەنىلا ئالدى بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ ئاخىرغىچە پۈت تىرەپ تۇرالماسلىقى ۋە مەنچىڭ قوشۇنلىرىغا زەربە بىرىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالالماسلىقى بىر سەۋەب بولۇپ قالدى.

ئامېرىكا ئالىمى جامېس مىلۋاردنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇشىچە، مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ھەقىقىي ئىمپېرىئالىزملىق ھۆكۈمرانلىق بولۇپ، زوزۇڭتاڭنىڭ ئۆلكىنى قايتا ئىشغال قىلىشى بىلەن 1884-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۆلكىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇنلىرىنى ئىلگىرىكىدەك پۈتۈنلەي مانجۇلار ئىگىلەشنىڭ ئورنىغا خىتايلار ئالمىشىپ، ئاساسىي ھوقۇق زوزۇڭتاڭ قاتارلىق خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتتى ھەممە ئۇيغۇر ھاكىمبەگلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە چەك قويۇلدى[11]. شۇنىڭدىن كېيىن، زوزۇڭتاڭ—لىيۇ جىنتاڭ گۇرۇھى خىتايلارنىڭ ئىمتىيازىنى تىكلەپ ۋە قوغداپ، خىتايلار بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدىكى مىللىي مۇناسىۋەتنىڭ تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىشىگە ئاساس سالدى. زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىك ئۆچ ئېلىشلىرىغا دۇچ كەلگەن شۇنىڭدەك ئىلگىرىمۇ ئۇزۇن يىللار ئۇرۇش زەردابلىرىنى چەككەن خەلق، قاتمۇ-قات زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىشلەرگە نىسبەتەن 50 نەچچە يىل تاقەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

قىسقىسى، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارى

مىقياسى بويىچە كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارنىڭ غەلىبىسى مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ بۇ جايدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى پاچاقلاپ تاشلىغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىنى راشىدىن غوجا باشچىلىقىدىكى كۇچا قوزغىلاڭچىلىرى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئازاد قىلىنغان تېررىتورىيىسىنىڭ كەڭلىكى، قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنىڭ ئۈستۈنلۈكى ۋە باشقا جەھەتلەردىن كۇچانى مەركەز قىلغان قوزغىلاڭچىلار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، بۇ كۈچ شىددەت بىلەن شەرقتە ئۈرۈمچىگە، جەنۇبتا قەشقەر تەرەپلەرگە قاراپ كېڭىيىۋاتقاندا قەشقەر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىنى زىممىسىگە ئالغان ياقۇپبەگ بىلەن ھەمكارلاشتى. ياقۇپبەگ تۈرلۈك ۋاستىلەر بىلەن ھەر قايسى جايلاردىكى ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن، مۇستەقىل قەشقەرىيە دۆلىتىنى بەرپا قىلدى. ئەگەردە ئۇ بۇ ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قالالىغان بولسا، بەلكى بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىستىقلال دۆلىتىنىڭ 140 يىللىق مۇساپىسىنى باشتىن كەچۈرگەن بولار ئىدى. ئۇيغۇر دۆلەتچىلىك ئىدىيىلىرى تەرەققي قىلىپ ۋە تاكامۇللىشىپ، زامانىۋى ۋە ئىلغار قىياپەت بىلەن 21-ئەسىرگە قەدەم قويۇش بىلەن دۇنيانىڭ كونا تەرتىپىنى بەلگىلەش ئىشلىرىغا ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇرەككەپ ئىستراتېگىيىلىك ئويۇنلاردا ئۆزىنىڭ ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرغان بولار ئىدى. ئەپسۇسكى، ياقۇپبەگ رەھبەرلىكىدىكى بۇ ھاكىمىيەتنىڭ يىقىلىشى ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىدا كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارنىڭ غەلىبىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىز بولۇشى شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەقدىرىنىڭ پاجىئەلەرگە گىرىپتار بولۇشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا كەلگەن ئەڭ چوڭ پۇرسەت ئىدى خالاس. بىراق، قەشقەرىيىنىڭ يىقىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسي تەقدىرىدىكى بىر ئۇنتۇلماس پاجىئە بولسىمۇ، ئەمما قەشقەرىيە دۆلىتىدىن ئىبارەت مەزكۇر يېقىنقى زامان ئۇيغۇر دۆلەتچىلىك تارىخىدىكى خېلى سىستېمىلاشقان، زامانىۋىلاشقان ئارمىيىگە ئىگە، رۇس دىپلوماتى كروپاتكىننىڭ باھاسى

بويىچە ئالغاندا مەركىزىي ئاسىيادىكى كۈچلۈك مۇسۇلمان دۆلىتى بولۇش ئېھتىماللىق زور بولغان ھاكىمىيەتنىڭ مەيدانغا چىقىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرى ۋە مىللىي دۆلەت غايىلىرىگە مەنىۋى روھ ئاتا قىلدى. 20-ئەسىردىكى ئىككى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ئەمەلىيەتتە ئەنە شۇ 19-ئەسىردىكى قەشقەرىيە دۆلىتى جۇملىدىن تەگرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك مىللىي ئىستىقلال كۈرەشلىرىدىن تۇغۇلغان ھەم ئېخىمۇ كۈچەيگەن مىللىي ۋە دىنىي روھنىڭ ھاممىسى ۋە مىراسخورى ئىدى.

بىراق، تارىخ 20-ئەسىر قوينىغا كىرىش بىلەن ئىنسانىيەت دۇنياسىدا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، بۇ شاھمات تاختىسىدا ئېخىمۇ زور ۋە مۇرەككەپ ھەم كەسكىن ئويۇنلار ئوينالدى. بۇ ئويۇنلاردا لېنىن رۇسىيىسى غالىپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ نالە-پەريادلىرى قىزىل خىشلىق كرېمىل تېمىنىڭ ئىچىگە ئاڭلانمىدى خالاس!

جۇغراپىيىۋى سىياسەتنىڭ قۇربانلىرى

ياۋرو-ئاسىيانىڭ خەستىلەنگەن يۈرىكى ئۇيغۇر دىيارىنىڭ خەستىلىك ۋە ئازابلىق تارىخى ئەركىنسىزلىكنىڭ تەمىنى تېتىغان ھەمدە ئەركىنسىزلىكنىڭ بىر مىللەت ئۈچۈن ئەڭ زور دەرىجىدىكى يوقىتىش ۋە تراگېدىيە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان قەلبلەر بىلەن كۆپ ئوخشاشلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە ئۆزىگە خاس تەرەپلەرگە ئىگە. بەلكى، ئۇنىڭ خەستىلىك تارىخىنىڭ ۋاراقلىرى كۆپرەك بولسا كېرەك؟!

تارىخىي رېئاللىق ۋە ئۇنىڭ خۇددى مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا ئېيتقاندەك جۇغراپىيىلىك تەلەيسىزلىكى، مېنىڭچە يەنە ئۇنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردىكى تەلەيسىزلىكلىرى ئالدى بىلەن ئۆزى بىلەن بىۋاسىتە تارىخىي، مەدەنىيەت ۋە جۇغراپىيىلىك

جەھەتتىن باغلىنىشلىق بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەڭ مۇھىمى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۇزۇن يىللار كونتروللۇق ئاستىدا تۇتۇپ كەلگەن سانكىت-پېتربورگ ۋە موسكۋا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. چۈنكى، ياۋرو ئاسىيانىڭ خەستىلەنگەن يۈرىكى شەرقىي تۈركىستان ئۆزىنىڭ يەنە بىر پارچىسى غەربىي تۈركىستان بىلەن تارىخىي تەقدىرداشلىقتا ئىگە بولغان بولسا، كېيىنكى ئەسىرلەردە بۇ رايونغا كىرگەن موسكۋا دائىم ئۆز مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋاستە قىلغان. بۇ نۇقتىنى چۈشەنگەن ھەممە كۈچلەر ياۋرو-ئاسىيانىڭ مەزكۇر خەستىلەنگەن يۈرىكىنى غەربىي تۈركىستان ئارقىلىق ئازابلاش تاكتىكىسىنى تاللىۋالدى ھەمدە تاللىۋالماقتا.

ئۇنداقتا تارىختىكى كونا-يېڭى رۇسىيىنىڭ ياۋرو-ئاسىيانىڭ خەستىلەنگەن يۈرىكى ۋە ئۇنىڭ قوشنىلىرىغا تۇتقان سىياسىتىنى قانداق تەسۋىرلەش لازىم؟

رۇسىيىنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياستى مەيلى چار پادىشاھ دەۋرى بولسۇن ۋە ياكى 1917-يىلىدىن كېيىنكى سوۋېت رۇسىيىسى مەزگىلى بولسۇن ھەممىسىلا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك خەلقلەر بىلەن خىتاي ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىقلاردىن ئىبارەت مەزكۇر رايوننىڭ ئىچكى سىياسىي ھاياتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن[12]. چۈنكى، ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ھەر قېتىملىق قوراللىق قارشىلىق ھەرىكەتلىرى يالغۇز جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن بەلكى، رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىكى سەۋەب بىرىنچىدىن، رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىتنىك، دىن، تىل ھەتتا ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھايات شەكلى قاتارلىق تۇرلۇك تەرەپلەردىن بىردەكلىككە ۋە ئوخشاشلىققا ئىگە بولغانلىقى. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر ئېلى بىلەن غەربىي تۈركىستاننىڭ جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن تاغ-

دەريالىرى، ئېتىز-ئېرىقلىرى ۋە يايلاقلىرىنىڭ تۇتۇشۇپ كېتىپ، ئورتاق بىر جۇغراپىيىلىك گەۋدىنى شەكىللەندۇرۇشىدىن ئىبارەت. بۇ خىل بىردەكلىك ھەمدە باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت رۇس ۋە مەنچىڭ ئىمپېرىيىلىرى تەرىپىدىن سۇنئىي ئۇسۇلدا جىسمانىي جەھەتتىن ئايرىۋېتىلسىمۇ لېكىن، بەربىر مەنىۋى جەھەتتىن ئايرىۋېتىلمىدى.

ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئامىل تۈپەيلىدىن چېگرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى خەلقلەر ئۆزئارا بىر-بىرىگە ئۆتۈپ ياشاشنى ۋە ھەر قېتىملىق قارشىلىق ھەرىكەتلىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا ئۆزئارا قېچىپ كېلىپ پاناھلىنىش ۋە قايتىدىن كۆچ تۈپلاپ، ئۆز ئېلىدىكى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئادەتلەنىدى. غەربىي تۈركىستان ۋە ئۇيغۇر ئېلى بۇلار ئۈچۈن ئارقا سەپلىك ھەم بازىلىق رول ئوينىدى.

مەسىلەن، 1759-يىلىدىكى بۇرھانىدىن غوجا ۋە خان غوجا باشچىلىقىدىكى قەشقەرىيە خەلقىنىڭ جاۋخۇي باشچىلىقىدىكى مەنچىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا قارشى كۈرەشلىرى، جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى، 1830-، 1847-، 1856-، 1877-، 1881-يىللىرىدىكى ۋەقەلەردە شۇنىڭدەك 20-ئەسىردە يۈز بەرگەن بىر قاتار ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسىدە كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تۇڭگان قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتىسۇ رايونىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. چوقان ۋەلىخانوپنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا 19-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىكى جاھانگىر غوجا قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندا قوقەن، شەھرىخان قاتارلىق جايلارغا 70 مىڭ ئۇيغۇر كۆچۈپ چىققان. 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدا بولسا 15 مىڭ ئۇيغۇر كۆچۈپ چىققان. شەھرىخان بىلەن قاراسۇ ئارىسىدىكى جايلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ دولان دەپ ئاتالغان گۇرۇپپىسىدىن 9 مىڭ ئادەم كۆچۈپ چىققان بولۇپ، پەرغانە ۋادىسىدا جەمئىي 324 مىڭ ئۇيغۇر بولغان[13]. بۇ قازاق ئالىمى يەنە ئەينى ۋاقىتتا تاشكەنتنىڭ جەنۇبىدىكى يېڭى شەھەر مەھەللىسىدە قەشقەرلىكلەر

(ئۇيغۇرلار) نىڭ تۇرىدىغانلىقىنى، شەھرىخان، ئەندىجان شەھرىنىڭ ئاھالىسىنىڭ يېرىمىنىڭ قەشقەرلىكلەر، قاراسۇنىڭمۇ شۇنداق ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ [14]. ئا. ن. كروپاتكىنمۇ 19-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدا قوقەن خانلىقى تەۋەلىكىدە 250 مىڭ قەشقەرلىكلەر (ئۇيغۇرلارنىڭ) بارلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ.[15]

ئەلۋەتتە، بۇنداق كۆچۈش ئىزچىل داۋاملاشقان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سانىمۇ ئۈزلۈكسىز تۈردە ئاشقان. تارىخي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۇيغۇر ئېلىدە يۈز بەرگەن ھەممە قوزغىلاڭلاردا مەزكۇر پاناھلانغان مۇساپىرلار بەلگىلىك مۇھىم رول ئوينىدى. مەسىلەن جاھانگىر غوجا، يۈسۈپ غوجا ۋە باشقا غوجىلارنىڭ قوزغىغان قوراللىق ھەرىكەتلىرىدە پەرغانە ۋادىسىغا قېچىپ بارغان قەشقەرىيلىكلەر ئاۋانگارت قوشۇن بولۇپ ئۇيۇشۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا جەڭ بىلەن قايتىپ كەلگەن شۇنىڭدەك كۈرەشلەردە مۇھىم تايانچلىق رولىنى ئوينىغان. ئەڭ يېقىنقى مەزگىلگە تەۋە مىساللارنىڭ بىرى شۇكى، 1944-يىلىدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىدىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ بارغان ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقىلار سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قايتىدىن تەشكىللىنىپ، مەخسۇس گۇرۇپپىلار بولۇپ، ئىلقا قوزغىلىڭى، غۇلجا قوزغىلىڭى، ھەرەمباغ ئۇرۇشى ۋە باشقا جەڭلەردىكى مۇھىم ھەربىي تايانچلىق رولىنى ئوينىدى [16]. ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىدا دائىم ۋە ئىزچىل ھالدا شۇ جايدىكى ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىستەكلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاندىكى ھەرىكەتلەرگە قول تىقتى ۋە ياكى ئۇنى كونترول قىلدى.

تۈركىستاننىڭ ئىككى تەرىپىنىڭ تەقدىرداشلىقىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ئوخشاشلا چار رۇسىيە ۋە سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى

جەڭ قىلغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئىدېئولوگىيىلىك جەھەتتىن چىقىشالمىغان كۆپلىگەن قازاقلار، ئۆزبېكلەر، قىرغىزلار، تاتارلار ۋە ئۇيغۇرلار ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغا يەرلەشكەن رۇسلار ئۇيغۇر ئېلىغا قېچىپ كېلىپ پاناھلاندى. مەسىلەن، ئىلى سۇلتانلىقىغا قېچىپ كېلىپ پاناھلانغان قازاق باتۇرى تازانبېك ۋە باشقىلار رەھبەرلىكىدىكى قازاقلار مۇھىم مەسىلە بولۇپ، ئىلى سۇلتانى ئەلاخان مىللىي ۋە دىنىي قېرىنداشلىق تۇيغۇسىدىن تازانبېكنى چار پادىشاھقا قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلىش بەدىلىگە ئۆز مۇستەقىللىقىنى يوقاتتى. 1916 - يىلى، يەنە چار پادىشاھنىڭ ئەسكەر ئېلىشىغا قارشى تۇرۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مەغلۇپ بولغان قازاق، قىرغىزلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ، ئۇيغۇر دىيارىنىڭ جەنۇب - شىمالىغا قېچىپ كېلىپ ماكانلاشتى. قىرغىز تارىخچىسى بېلەك سۇلتانايىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىن ئۇيغۇر دىيارىغا قېچىپ كەلگەن قىرغىزلارنىڭ سانى 200 مىڭدىن ئاشقان. باشقا مەلۇماتلاردا 300 مىڭدىن ئارتۇق دەپمۇ يېزىلىدۇ [17]. ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغان بۇ قىرغىز قاچقۇنلىرىنى ئۇيغۇرلار ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىگەن ھەم ئۇلارنى ماكانلاشتۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى جەڭ قىلىپ، رۇس كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن «باسمىچىلار» دەپ ئاتالغان ئەنۋەر پاشىنىڭ، ئېرگەش باتۇرنىڭ ئۆزبېك، قىرغىز ئەسكەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى قەشقەر ئەتراپىغا قېچىپ كېلىپ پاناھلانغان ئىدى. 1930 - يىللاردىكى قەشقەردە بولغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش قوزغىلاڭلىرىغا ئىشتىراك قىلغان قىرغىزلاردىن جانىبەك قازى، چىپاق قازى، ئۆزبېكلەردىن يۈسۈپجان ۋە سېيتۋالدىجان ھەم ئۇلارنىڭ نەچچە يۈزلىگەن ئەگەشكۈچىلىرى ۋە باشقىلار بۇنىڭ مىسالى بولالايدۇ.[18]

ئومۇمەن، چېگرىنىڭ ھەر ئىككىلا تەرىپىگە قېچىپ بېرىپ ماكانلاشقان قېرىنداش خەلقلەر بىر - بىرىنىڭ ھۆرلۈك كۈرەشلىرىگە ئاكتىپ

ئىشتىراك قىلدى ھەمدە بىر-بىرىگە ئەگەشىپ، ئۆز پاناھىغا ئېلىشتى (ئەلۋەتتە كۆپ مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەۋجۇت بەزى ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا). دېمەك، چار پادىشاھ ۋە كېيىنكى سوۋېت رۇسىيىسى يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك تەدبىرلەرنى ئالغان ھەمدە سىياسەتلەرنى تۈزگەن ئىدى. بولۇپمۇ، سوۋېت رۇسىيىسى چار رۇسىيىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەجرىبىلىرىنى ياخشى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ھەم كۈچەيتىش چارىسىنى قوللاندى. رۇسىيە تاشقى سىياسىتى جۇملىدىن ئۇنىڭ مەركىزىي ۋە شەرقىي ۋە جەنۇبىي ئاسىيا سىياسىي ئىستراتېگىيىسىنى تەھلىل قىلغاندا شۇنداق يەكۈن چىقىش مۇمكىنكى، كونا رۇسىيە ۋە قىزىل لېنىن رۇسىيىسى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ كېيىنكى مەزگىللەرنىڭ ھەممىسىدە كرېملىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك جۇڭگو سىياسىتىدە ئۈچ خىل ئېقىم زىددىيەتلىشىپ كەلگەن. بۇنى مۇنداق يەكۈنلەش مۇمكىن:

1-شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقىغا يول قويماي، ئەكسىچە جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ياردەم بېرىپ، بۇ جاينى رۇس تەسىرى ئاستىدىكى رايون قىلىش يەنى تېررىتورىيىلىك ھوقۇق جەھەتتىن جۇڭگونىڭ قولىدا قالدۇرۇش، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن رۇسىيىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇتۇش، ئۈچىنچى بىر دۆلەت كۈچىنى بۇ يەرگە كىرگۈزمەسلىك.

2-بۇ رايوندا مۇستەقىل بىر ئۇيغۇر دۆلىتى بەرپا قىلىش ۋە ياكى ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش. بۇ ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاننى خۇددى موڭغۇلىيە ھەم باشقىلارغا ئوخشاش كرېملىنىڭ تەسىرى ۋە ھىمايىسى ئاستىدىكى بىر قورچاق دۆلەت سۈپىتىدە تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن كرېملىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىستراتېگىيىسى ۋە باشقا كېرەكلىك نۇقتىلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىش.

3-بۇ رايوننى قوراللىق يول بىلەن ئاشكارا بېسىۋېلىپ، رۇسىيىنىڭ بىر گۇبېرنىيىسى ياكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قىلىش.

مەزكۇر ئۈچ خىل نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىرى ئارىسىدىكى كۈرەشمۇ ناھايىتى ئۆتكۈر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 3-نۇقتا چار پادىشاھ دەۋرىدىلا ئاساسىي جەھەتتىن سەپتىن قېلىپ، يۇقىرىدىكى ئىككى نۇقتىئىنەزەر دائىملىق تالىشىش مەركىزى بولۇپ كەلدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو ئىشلىرى مۇتەخەسسىسى مەرھۇم تۇرسۇن سادىقوپنىڭ ئېيتىشىچە: رۇسىيىنىڭ ۋە كېيىنكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىنى بەلگىلەشتىكى ئاچقۇچلۇق مەزكۇر ئىككى نۇقتا ئارىسىدا بىرىنچى خىل نۇقتىئىنەزەر دائىم ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، دۆلەت سىياسىتى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى [19]. ئۇيغۇر مەسىلىسى باشتىن-ئاخىرى سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، 1924-يىلى سوۋېت رۇسىيىسى بىلەن جۇڭخۇا جۇمھۇرىيىتى ئارىسىدا تۇنجى كېلىشىم تۈزۈلگەندىن كېيىن، موسكۋا تۈركىستان تەۋەسىدىكى جۇڭگوغا قارشى كەيپىياتتىكى ھەرقانداق ھەرىكەتلەرنى قاتتىق چەكلىدى ھەتتا سوۋېت كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى «شىنجاڭ» دا تەشكىلاتچىلىق پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشنى چەكلەش ھەققىدە قارار چىقىرىپ، «شىنجاڭنى ياكى بۇنىڭ مەلۇم قىسمىنى جۇڭگودىن ئايرىشنى مەقسەت قىلىدىغان ھەر قانداق ھەرىكەت ۋە تەشۋىقاتنى پۈتۈنلەي زىيانلىق دەپ قاراش» نى قارار قىلدى [20]

تەقدىردىكى ئوخشاشلىقلار

1917-يىلىدىكى رۇسىيىنىڭ فېۋرال ئىنقىلابىدا پادىشاھلىق تۈزۈم ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن بولشېۋىكلار بىلەن بۇرژۇئا دېموكراتلىرى

ئارىسىدىكى كۈرەش ئۆتكۈرلەشتى. چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ يوقىلىشى بۇ كونا ئىمپېرىيىنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتىنى تالىشىدىغان تۈرلۈك سىياسىي ئېقىملار ۋە پارتىيىلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ئىدىل (ۋولگا)–ئۇرال بويلىرىدىن تارتىپ، تاكى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان بىپايان زېمىندىكى رۇس مۇستەملىكىسىنىڭ ئازابىنى تارتقان خەلقلەر مۇستەقىللىق يولىنى تۇتۇپ، ئىلگىرى-كېيىن تۈرلۈك پارتىيە ۋە سىياسىي گۇرۇھلارنى شەكىللەندۈردى.

ئالدى بىلەن قىرىملىق ئىسمائىل گاسپىرالىنىڭ مەدەنىيەت گۈللىنىش ۋە جەدىدچىلىك ئىدىيىسىنى ئاساس قىلغان «بالقاندىن جۇڭگوغىچە» بولغان بىپايان زېمىندىكى تۈركىي خەلقلەرنى بىر ئورتاق سىياسىي ۋە ئورتاق تىل شارائىتىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مۇستەھكەم ئىتتىپاقىنى شەكىللەندۈرۈش ئىدىيىسى بىلەن قوراللانغان قىرىملىق تاتار زىيالىيلىرى «ياش تاتار پارتىيىسى» ناملىق سىياسىي تەشكىلات ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، پەقەت مەدەنىيەت-مائارىپ جەھەتتىن ئويغىنىشنىڭلا بىر مىللەت ئۈچۈن يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى، پەقەت ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، مىللەتلەرنى بۇ ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن قىلغاندىلا ھەقىقىي مەنىدىكى قۇتۇلۇش ۋە گۈللىنىش مۇمكىنچىلىكى ھەم كاپالىتى بولىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلدى. ياش تاتار پارتىيىسى 1917-يىلى 2-ئايدا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە تۇنجى بولۇپ، «مىللىي پىرقە» پارتىيىسىنى قۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالماقچى بولدى. بۇ پارتىيە 1917-يىلى 5-ئايدا يەنە قۇرۇلتاي چاقىرىپ، قىرىم تاتار ھۆكۈمىتىنى قۇردى ۋە ئاساسىي قانۇننى بەلگىلىدى. لېكىن، 1920-يىلى سوۋېت رۇسىيىسى قىرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، تاتار مىللەتچىلىرى بىلەن كوممۇنىستلارنىڭ بىرلىششى ئاستىدىكى قىرىم سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى ھەمدە ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، تاتار مىللەتچىلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك جازالىدى. قىرىم تاتارلىرىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر كېلىپ، ھەتتا 1944-

يىلىغا كەلگەندە ئۆز يۇرتلىرىدىن قوغلاندى خالاس.[21]

ئوخشاش بىر ۋاقىتتا يەنە قازاننى ئاساس قىلغان ۋولگا(ئىدىل)-ئۇرال بويىدىمۇ تاتارلار ۋە باشقىرتلارنىڭ مىللىي ئويغىنىش ھەم سىياسىي جەھەتتىن قەد كۆتۈرۈش ھەرىكىتى جانلانغان بولسىمۇ، لېكىن تاتار-باشقىرت مىللەتچىلىرى ئىككى خىل پىكىر ئېقىمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇنىڭ بىرى «سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرۈش» بولۇپ ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى بىرلىككە كەلگەن بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىكىدىكى رۇسىيە تەۋەسىدە قېلىپ، بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ مۇختارىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلسا، يەنە بىر گۇرۇپپا فېدېراتسىيىچىلىك پىكىر ئېقىمىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار ۋولگا-ئۇرال دۆلىتىنى قۇرۇپ، ئۇنى زېمىن جەھەتتىن مۇستەقىل قىلىش ئەمما، رۇسىيە بىلەن يەنىلا فېدېراتسىيىلىك مۇناسىۋەتنى ساقلاش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى [22]. بۇ گۇرۇپپىغا مەنسۇپ كۆپلىگەن مىللەتچىلەر كېيىن بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە كىرىپ، بولشېۋىكلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. ئۇلارنىڭ ياردەملىشىشى نەتىجىسىدە 1920-يىلى 27-مايدا تاتارىستان سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئەمما، بۇ بىر قىسىم تاتار زىيالىيلىرى كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەزا بولغان بىلەن ھېچقاچان ئۆزلىرىنىڭ مىللەتچىلىك ئىدىيىسىدىن ۋاز كەچمىگەن بولۇپ، ئۇلار موسكۋانىڭ ئۆزلىرىگە بەرگەن سىياسىي ھوقۇقلىرىدىن رازى ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەپ، پارتىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەتچىلىكىنى قايتىدىن تۈزۈش مەسىلىسىدە تالاش-تارتىشلارنى قانات يايدۇردى. مىرسەيىد سۇلتان غالىيېۋ رەھبەرلىكىدىكى تاتار مىللەتچىلىرى ئىدىل-ئۇرال، ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، قازاقىستان ۋە قىرغىزىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ تۈركىي-مۇسۇلمانلار جايلاشقان رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تۇران دۆلىتى قۇرۇشنى شۇنىڭدەك يەنە بۇ رايوندىكى بارلىق مۇسۇلمانلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۆز ئالدىغا «مۇسۇلمان كوممۇنىستلار

پارتىيىسىنى» قۇرۇپ [23]، سوتسىيالىزم دۇنياسىنى تۈركىي-مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا رۇسىيە كوممۇنىستلار پارتىيىسىدىن مۇستەسنا بىر ئايرىم پارتىيە بولۇش سالاھىيىتىگە لايىق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇشقا تىرىشتى. ئەپسۇسكى ئۇلارنىڭ بۇ ئىستراتېگىيىسىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى، 1928-يىلى ھاكىمىيەتنى تولۇق مۇستەھكەملىۋالغان موسكۋا سۇلتان غالىيېۋ رەھبەرلىكىدىكى مەركىزۇر مىللەتچى كوممۇنىستلارنى بىراقلا تازىلاپ، نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى ئۆلۈمگە، سۈرگۈنگە ۋە تۈرمىگە مەھكۇم قىلدى. سۇلتان غالىيېۋ ئىجاد قىلغان «مۇسۇلمان كوممۇنىستلىرى پارتىيىسى» دېگەن بۇ غەيرىي سىياسىي ئىدېئولوگىيە سۇ ئۈستىدىكى كۆپۈكتەك سىياسىي ئاتالغۇلار لۇغىتىدىن غايىب بولدى. چۈنكى، تاكى 1924-يىلىغىچە موسكۋا ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ «مۇسۇلمان كوممۇنىستلىرى» دېگەن ئاتالغۇلارنى كەڭ ئىشلەتكەن ئىدى.

قىسقىسى، ئىدىل-ئۇرال بويىدىكى موسكۋا بىلەن ئوخشاشلىققا ۋە ياكى قىسمەن پەرقلەرگە ئىگە بولغان تاتار-باشقىرت مىللەتچىلىرىنىڭ ھەر خىل شەكىل ۋە ھەر خىل ئۇسۇلدىكى شۇنىڭدەك ھەر خىل پىكىر ئېقىمىدىكى ھەرىكەتلىرىنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۈشمىنى دەپ قارىلىنىپ زەربە بېرىش ئوبيېكتى بولدى. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، چار پادىشاھ ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى غەربىي تۈركىستانغىمۇ ئازادلىق ئىشەنچىنى ئېلىپ كەلدى. ياش تۈركلەر پارتىيىسىنىڭ تەسىرىنى ئالغان شۇنىڭدەك رۇسىيىنىڭ 1905-يىلىدىكى مونارخىزىمغا قارشى دېكابىرچىلار ھەرىكىتى ھەمدە رۇسىيە-ياپونىيە ئۇرۇشىدا رۇسىيىنىڭ يېڭىلىشىدەك بىر قاتار ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىيەتنى ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ قارىغان تۈركىستانلىقلار ئىلگىرى كېيىن ئاشكارا ھەم مەخپىي تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇپ، مىللىي ئويغىنىش تەشۋىقاتلىرىنى قانات يايدۇردى ھەمدە «ياش بۇخارالىقلار پارتىيىسى»، «ياش خىۋەلىكلەر پارتىيىسى» نى قۇردى.

فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن، 1917-يىلى 5-ئايدا ئۇلار تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، تۇنجى مۇستەقىل ھۆكۈمەت مىللىي مەجلىسنى تەسىس قىلدى. 1917-يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، بۇ مەجلىس ئەمەلىي ھوقۇقنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن قوقەندە تۈركىستان مۇسۇلمانلار ھۆكۈمىتىنى ئېلان قىلدى. «قوقەن ئاپتونومىيىسى» دەپ ئاتالغان بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ، ئۇ 1919-يىلى تاشكەنتتىكى سوۋېتلار ئەۋەتكەن قوراللىق كۈچ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلدى ۋە قوقەن ئىنقىلابچىلىرى دەھشەتلىك قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى [24]

يەتتە سۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قازاق-قىرغىز رايونلىرىدىمۇ چار رۇسىيىدىن قۇتۇلۇش ھەرىكىتى بۇرۇنلا باشلانغان بولۇپ، 1916-يىلى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى. چار پادىشاھ يىقىلغاندىن كېيىن بولسا، قازاق زىيالىيلىرى «ئالاش ئوردا» ناملىق ئەركىنلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان بىر پارتىيە قۇرۇپ، ئورىنبۇرگ، ئۇرال ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىدا ھەرىكەت قىلدى. بۇ پارتىيە دەسلەپتە قىزىللارغا قارشى كازاكلار بىلەن بىرلىشىپ، بولشېۋىكلارغا قارشى تۇرغان بولسا، 1919-يىلىدىن كېيىن بولشېۋىكلارنىڭ ۋەدىلىرىگە ئىشىنىپ، ئۇلار تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇلار بىلەن كېلىشىم تۈزدى. بولشېۋىكلار قازاقلارغا ئالىي ئاپتونومىيە بېرىشكە رازى بولدى ھەمدە شۇ يىلى رۇسىيە تەۋەسىدە قازاق سوۋېت ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ، رۇس كوممۇنىستلىرى ئالاش ئوردىچىلارنىڭ ياردىمى ۋە قوللىشى ئاستىدا قازاق تۇپراقلىرىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، قازاق-قىرغىز مىللەتچىلىرىنى بىر-بىرلەپ تازىلىدى خالاس.[25] بۇ مەزگىلدە يەنە خارەزىم رايونىدا خىۋە خانلىقى، بۇخارا رايونىدا بۇخارا ئەمىرلىكى مەۋجۇت بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى چار رۇسىيىنىڭ ھامىيلىقى ئاستىدا ئىدى. 1919-يىلى ۋولگا بويىدا جەڭ قىلىۋاتقان قىزىل ئارمىيە قوشۇنى لېنىننىڭ بىۋاستە بۇيرۇقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىپ، ئىلگىرى كېيىن خىۋە ۋە بۇخارا

خانلىقلىرىنى يوقاتتى. بۇ خانلىقلار ئىلگىرى-ئاخىر خارەزىم خەلق جۇمھۇرىيىتى(1919-يىلى)، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى (1920-يىلى) گە ئۆزگەرتىلدى. گەرچە، سوۋېت رۇسىيىسى زور غەلىبىلەرگە ئېرىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىدىل-ئۇرال ۋە كاۋكازىيە قاتارلىق تۈركىي-مۇسۇلمانلار رايونىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئىچكى ھەم تاشقى تەھدىتلەردىن خالىي بولالمىدى. گەرچە، ياش بۇخارالىقلار، ياش خىۋەلىكلەر ھەم باشقا مىللەتپەرۋەرلەرنىڭ بىر قىسمى بولشېۋىكلار پارتىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، تۈركىستاندىكى سوۋېت ھاكىمىيىتىدە يۇقىرى لاۋازىمەتلىك ئورۇنلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار لېنىننىڭ ئىنقىلاب غەلىبە قىلىشتىن ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغان «چار رۇسىيىنىڭ مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ خالىسا فېدېراتسىيىلىك ھاكىمىيەتتىن چىقىپ كېتىپ، ئۆز مىللىي مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇرۇش ھوقۇقى بار» دېگەن شوئاردىن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئاستا-ئاستا يېنىۋالغانلىقىنى بىلىپ، بۇنىڭدىن سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ ئەسلى مەقسىتىنى سېزىۋالغان ئىدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە پەرغانە ۋادىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى مىللىي مۇستەقىللىق ۋە ئىسلامى غازات شوئاردىكى قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى پارتلاپ، پارتىزانلارنىڭ سانى كۆنسايىن ئېشىش بىلەن بەزى شەھەرلەر، قىشلاقلار ئۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. موسكۋا ھۆكۈمىتى بۇ كۈچنى يوقىتىش ئۈچۈن فرۇنزېنىڭ باشچىلىقىدا 200 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرنى ئىشقا سالدى. دېمەك، ئاتالمىش «باسمىچىلار ھەرىكىتى» ھەمدە ئىدىل-ئۇرال ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك مىللەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقىنى نەزەرگە ئالغان لېنىن رۇسىيىسى 1919-يىلى تاشكەنتنى مەركەز قىلىپ، تۈركىستان سوۋېت ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن تۈركچىلىك پىكىردىكىلەرنى قايمۇقتۇرۇش تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئاخىرىدا ۋەزىيەتنى ئوڭلاپ بولغاندىن كېيىن،

تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يەرلىك مىللەت رەھبەرلىرى ۋە زىيالىيلىرىنىڭ نارازىلىقىغا قارىماستىن تۈركىستاننى پارچىلاپ، 1924-يىلىدىن باشلاپ، تاكى 1936-يىلىغىچە ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، قازاقىستان، تۈركمەنىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنى بەرپا قىلىپ، بۇنى «ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي چېگرالارنى ئايرىش ۋە مىللىي جۇمھۇرىيەتلەرنى قۇرۇش سىياسىتى» دەپ ئاتىدى، شۇنىڭدەك «تۈركىستان» ئىبارىسىنى چەكلەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتالغۇسىنى ئومۇملاشتۇردى ھەمدە ئومۇمىي يۈزلۈك پانتۈركىزمغا قارشى ھەرىكەت باشلىدى.

لېنىن باشچىلىقىدىكى سوۋېت رۇسىيىسى پۈتۈن سابىق چار پادىشاھ مۇستەملىكىلىرىنى تولۇق ئىدارە ئاستىغا ئېلىپ، بۇ جايلاردا يەرلىك خەلقلەرنىڭ مىللىي سىياسىي ھوقۇقلىرى ئېتىراپ قىلىنغاندەك ھالەتنى بىلدۈرىدىغان تۈرلۈك ئاپتونومىيىلىك جۇمھۇرىيەتلەرنى قۇرۇپ، ھوقۇقنى موسكۋاغا مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە يەنە پۈتۈن دۇنيا يۈزىدە «پرولېتارىيات ئىنقىلابى شوئارى»، «ئېزىلگەن خەلقلەرنى ئازاد قىلىش» شوئارى ئاستىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرى مەسىلىسىگىمۇ كۆڭۈل بۆلدى. بىراق، دەسلەپتە بۇ جايدا ئىنقىلاب قوزغاشنى مۇۋاپىق تاپقان سوۋېت رۇسىيىسى ھۆكۈمىتى ئۈچىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ باشلىقى رۇگزۇكتاكىنىڭ «قەشقەرىيە-جۇڭغارىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش» لايىھىسىنى 1921-يىلى مەخسۇس كومىسسىيە تەشكىللەپ مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق بىكار قىلىپ، بۇ پىلاندىن ۋاز كەچتى ھەمدە ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەكلىدى. بۇ قارارغا لېنىن بىۋاستە ئارىلاشقان ئىدى[26]. ئومۇمەن، 1917-يىلىدىن ئېتىبارەن يەتتە سۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى ئازادلىقىنى تەمىن ئېتىشنى مەقسەت قىلىدىغان سىياسىي ھەرىكەتلەر پەيدا بولدى ۋە كۈنسايىن كۈچەيدى. ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ

جۇملىدىن دۇنيا تۈرك خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن ياۋرو-ئاسىيا مىقياسىدا داۋاملاشقان بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىستىقبالىنى بەلگىلەشنىڭ تۈرلۈك يوللىرىنى ۋە ئۇسۇللىرىنى ئىزدىدى.

ئۇيغۇرلار 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ۋە كۈچىيىشكە قاراپ يۈزلەنگەن ھەم خارابلاشقان تۈرلۈك سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئىدېئولوگىيىلىرى مەسىلەن: «كوممۇنىزم»، «تۈركچىلىك»، «ئىسلامى گۈللىنىش»، «مىللىي ئازادلىق» ۋە «جەدىدچىلىك» ھەم باشقىلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ھەر خىل سەۋىيىدە ئۆز تۇرمۇشىغا ئېلىپ كىرىپ، بۇلارنى مىللىي ھۆرلۈك كۈرەشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. گەرچە، بۇ ئىدىيىلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۆزئارا ئورنىنى تاپقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئۆزئارا كۈرەشلەرگىمۇ مەلۇم دەرىجىدە سەۋەب بولدى. ھەر قايسى ئىدىيىلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرى ئۆزلىرى ئىشەنگەن يول بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ دەپ قارىغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئىدىيىلىرىگە سادىق بولدى. بۇنداق مەپكۇرىۋى توقۇنۇشلار دەسلەپتە بۇخارا، ئىستانبۇل، قازان قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ كەلگەن ئابدۇقادىر داموللا، مەسئۇد سەبرى، قۇتلۇق شەۋقى، جىرجىس ھاجى قاتارلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە تاشقى دۇنيانى كۆرگەن ئاكا-ئۇكا مۇساباييۇلار ۋە مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىق ئۇيغۇر بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىپ، ئۆز ۋەتىنىدە يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئېچىپ، يېڭى مەدەنىيەت-مائارىپ ئويغىنىش ھەرىكىتىنى قوزغىغان ۋاقتىدا ئۇنىڭغا قارشى چىققان ئۆمەرباي قاتارلىق جاھىللار گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن رەۋىشتە ئىپادىلەندى. ياڭ زېڭشىڭ قاتارلىق مىلتارىستلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇ يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئاڭنىڭ ھىمايىچىلىرى بىلەن جاھىللار گۇرۇھى ئارىسىدىكى كۈرەشتىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلاندى ھەمدە ئۇنى تېخىمۇ ئۇلغايتتى. ياڭ زېڭشىڭ ئۇيغۇر ئېلىنى ئۆزىنىڭ سانى

يەتتە مىڭغا يەتمەيدىغان ئەپيۇنكەش ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەس بەلكى، ھىيلە ـ نەيرەڭلىك سىياسىي ئويۇنلىرى ۋە «نادانلاشتۇرۇش»، «دۆتلەشتۈرۈش» شۇنىڭدەك «ياتلارنى ياتلارنىڭ قولى ئارقىلىق باشقۇرۇش» ۋە باشقا بىر قاتار سىياسىي تاكتىكىلىرى بىلەن 17 يىل ئىدارە قىلدى. نادانلىق، جاھالەت پاتقىقىغا چوڭقۇر پاتۇرۇلغان ئۇيغۇرلار ئۆز خەلقى ئىچىدىن چىققان ئاڭلىق، كۆزى ئېچىلغان زاتلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەمەس، بەلكى ياڭ زىڭشىڭنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، يۇرتىنىڭ ئاق ساقىلى بولۇۋالغان بىر قىسىم، شەخسىيەتچى جاھىل بايلار ھەمدە دىنىي تونغا ئورىنىۋالغان نادان خۇراپىي ئۇنسۇرلارنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرىدى. ئابدۇقادىر داموللامدەك ھەقىقىي تەرەققىيپەرۋەر ئىسلام ئالىملىرى بولسا چەتكە قېقىلدى ھەتتا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ جاھىللار گۇرۇھى ياڭ زىڭشىڭنىڭ سىياسەتلىرىنى كەڭ تەرغىب قىلىش بىلەن ئۇنىڭغا ماسلىشىپ، يۇرتنى ئىدارە قىلىپ، ئۆز خەلقىنى قۇللۇققا مەھكۇم قىلدى. كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان شۇنچىلىك پاجىئەلىك قىسمەت شۇكى، ئەنە شۇ گۇرۇھلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ياڭ زىڭشىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار مۇتلەق كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان ناھىيىلەرنى 17 يىل تىنچ ۋە قارشىلىقسىز ئىدارە قىلالىدى. ئادەتتە، پۈتۈن ناھىيە بويىچە ھاكىم ۋە ساقچى باشلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قانچە خەنزۇ پۇقرادىن باشقا كۆچلۈك ھەربىي ۋە ساقچى قوشۇنى بولمىغان ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىغا نەچچە يۈز مىڭ نوپۇسلۇق ئۇيغۇر خەلقى شەرتسىز بويسۇنۇشقا، ھەتتا خىتاي ئەمەلدارى كوچىغا چىقسا، كوچىدىكى ئادەملەر توپ ـ توپى بىلەن يۈكۈنۈپ تەزىم قىلىشتەك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. قىسقىسى پۈتۈن بىر ناھىيىنى پەقەت بىر خىتاي ھاكىم ئۆزى تەنھا باشقۇراتتى ھەمدە يانچۇقى پۇلغا تولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە بىرسى كېلەتتى. ئەگەر كىمكى، سەل ئويغىنىپ، بۇنىڭغا قارشى چىقسا يۇرت ئاقساقاللىرى بۇ ئادەمنى ئۆزلىرى تۇتۇپ، خىتاي ئەمەلدارىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، كاللىسىنى ئالدۇراتتى. بۇ ھەقتە 20 ـ ئەسىرنىڭ 10 ـ 20 ـ يىللىرىدا قەشقەرگە كەلگەن

تۈركىيىلىك مائارىپچى ئەخمەت كامال ئىلقۇل ۋە شۋېتسىيىلىك دىپلومات گۇننار يارىڭ ۋە باشقىلارنىڭ بايانلىرىغا قاراش مۇمكىن.

قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن چار رۇسىيىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىقىنى تەمىن ئەتمەكچى بولغان «تارانچى-تۇڭگان كومىتېتى» نىڭ باشلىقى، ئۇيغۇر زىيالىيسى ھۆسەيىن تارانوپ ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن بولشېۋىكلارنىڭ ۋەدىسىگە ئىشىنىپ ئۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتىنى تىكلەشنى غايە قىلغان ئابدۇللا روزىباقىيېۋچىلار بىر مەيدان كۈرەشنى باشلىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، يەتتە سۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر قانچە يىل تارانچى-قەشقەرلىك جېدىلى يەنى بۇ ئىككى شېۋىنىڭ قايسىسىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قىلىش مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك تارانچىلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مىللەتكە تەۋەلىكى مەسىلىسى ھەققىدە كەسكىن مۇنازىرە داۋاملاشتى. [27] 1934-يىلى بولسا بۇ جېدەلدىن شىك شىسسەي پايدىلىنىپ، تارانچىلارنى ئۇيغۇرلاردىن ئايرىپ چىقىپ، باشقا مىللەت قىلىپ بېكىتتى.

ئۇيغۇرلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىدىل-ئۇرال بويىدىكى تۈركىي قېرىنداش خەلقلەرنىڭ مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يوللىرى جەريانىدا دۇچار بولغان ئوخشاش تەقدىرنىڭ يەنە بىر تەرىپى ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى يول ۋە ئۇسۇل جەھەتتىكى پىكىر ئوخشىماسلىقى بىلەن بىر قانچە قارىمۇ-قارشى گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئۆز رەقىبلىرىگە پۇرسەت يارىتىپ بېرىشتىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن بەلكى، دائىم ئۆزلىرى قارشى تۇرغان ھۆكۈمرانلار بىلەن بىرلىشىشتەك، سۈلھىچىلىك يولىنى تۇتقان گۇرۇپپىلارنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ تېخىمۇ پاجىئەلىك بولۇشىدۇر. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك رۇسىيە بولشېۋىكلىرى ئۆزبېك، قىرغىز، قازاق، تاتار ۋە باشقۇرت ھەم ئەزەرى قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئىچىدىكى

سۇلھچىلىك پىكىردىكى گۇرۇھلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئۇلارنىڭ قولى ئارقىلىق باشقا قەتئىيلىك تەرەپدارلىرىغا زەربە بەردى. ئەمما، ھاكىمىيەتنى تولۇق ئىدارە قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرى بىلەن ھەمكارلاشقان گۇرۇھلارنىڭ ۋەكىللىرىنى بىرمۇ-بىر جازالىغان ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ 1912-يىلىدىكى تۆمۈر خەلپىدىن باشلانغان 20-ئەسىر ئىنقىلابلىرىمۇ دەل شۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن بولۇپ، 30-يىللاردىكى خوجا نىياز ھاجىم، 40-يىللاردىكى ئەخمەتجان قاسىمى، مەسۇد سەبرى قاتارلىق «ئۈچ ئەپەندىلەر» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ تەقدىرىنى مىسال قىلىش مۇمكىن. ھەر قايسى ئېقىمغا مەنسۇپ ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرى تاكى 1949-يىلىغىچە ئۆزلىرى ئىشەنگەن ۋە ئېتىقاد قىلغان يوللارنى ئۇيغۇر مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە تەۋسىيە قىلىش جەريانىدا بىر-بىرىنى ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، ئەمما مەيلى تۈركچىلىك ئىدىيىسىنى ئاساسىي قورال قىلغان جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىگە تايىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىي مۇختارىيىتىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان ئۈچ ئەپەندى باشلىق «كونسېرۋاتىپلار» بولسۇن ۋە ياكى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رۇسلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغان «رادىكاللار»[28] بولسۇن ۋە ياكى بۇ ئىككى ئىدىيىنىڭ ھېچ قايسىسىغا قوشۇلماي ئوتتۇرا يولنى تاللىغان ئابدۇلئەزىزخان مەخسۇم قاتارلىقلار بولسۇن بەربىر ئۇلارنىڭ ھەممىسى پاجىئەلىك قىسمەتكە دۇچار بولدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاجىزلىقى ئەمەس ئىدى، بەلكى بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تاللاش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشقا ئىنتىلىش، خەلقئارا سىياسىي ئېقىملارنى ۋە ۋەزىيەتنى تەتقىق قىلىشتىن چىقارغان خۇلاسىلىرى ئىدى. ئۆزئارا مۇنداق پىكىر ئېقىملىرىغا بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا كۈرەش قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ بولغاندىن كېيىن، خۇددى تۈركىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق باشقا دېموكراتىك دۆلەتلەردىكىدەك شەكىلدە ھەم مەۋقەدە

مەۋجۇت بولسا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولار ئىدى. ئەپسۇسكى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل پىكىر ئېقىملىرىنى ئۆز ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تاللىشى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتلىشىپ ھەتتا بىر-بىرىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق رەقىبلىرىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كېتىشىگە، ئۇيغۇرلارنى ئىچكى جەھەتتىن ئاجىزلىتىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگونىڭ تۈلكىسى دەپ ئاتالغان ئاتاقلىق دىپلومات جاڭ جىجۇڭ ئۆز ئەسلىمىسىدە بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىنى كۈچەيتكەنلىكىنى ئىقرار قىلىدۇ. شۇنىڭدەك مەيلى كونسېرۋاتىپلار بولسۇن ۋە ياكى رادىكاللار بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرقى مەقسىتىنىڭ يەنىلا مۇستەقىللىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.[29]

قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، 20-ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە ياۋرو-ئاسىيادا يۈز بەرگەن زور سىياسىي ۋەقەلەر ھەم ئىدېئولوگىيىلىك توقۇنۇشلاردا ئۇيغۇرلار يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا مىللەتلىرى قاتارىدا مۇستەملىكىدىن قۇتۇلۇش، مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ۋە غايىسىنى دۇنياغا بىلدۈردى. ئۇيغۇر سىياسىيونلىرى ئۆزلىرى ئىشەنگەن سىياسىي ئىدىيە ۋە ئېقىملار شۇنىڭدەك كۈرەش يوللىرى ۋە ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئاخىرقى ئورتاق مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن تىرىشتى، ئۇرۇندى ۋە بۇ ئورتاق غايە ھەم مەقسەتلىرى ئۈچۈن زور بەدەللەرنى تۆلىدى.

خۇلاسە

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك سىياسىي تارىخىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇق كۈرەشلىرىدە رەقىبلىرى تەرىپىدىن بىۋاسىتە جىسمانىي جەھەتتىن يېڭىلگەن ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ

رەقىبلىرىنىڭ غالىپ چىقىشى كۆپىنچە ھالدا بۇ مىللەتنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە سىياسىي جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلەر، بۇنىڭغا قوشۇلۇپ تاشقى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئۇيغۇر سىياسىي تەقدىرىنى قامال قىلىۋېلىشى نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشقان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئىچكى نىزالار، رايونلار ئارىسىدىكى مىللىي پىسخىكىلىق ۋە مەدەنىيەت پەرقلىرى شۇنىڭدەك ئىدېئولوگىيىلىك توقۇنۇشلار 20-ئەسىر ئۇيغۇر سىياسىي ھاياتىنىڭ بەختسىزلىكلەرگە يولۇقۇشىدىكى ئامىللاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئىچكى ئامىل بىرىنچى دېگەندەك. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى مىللىي مەنپەئەت ئۈچۈن ئۆزئارا شەخسىي مەنپەئەتلەردىن ۋاز كېچىش، ئۆزئارا بىرلىك ۋە ئۇيۇشقاقلىقنى قەدىرلەش روھىنىڭ كەمچىللىكى ھۆرلۈككە موھتاجلىقى بار، ئۇزۇن مەزگىللىك كۈرەش ئەنئەنىسى ئىگە ھەمدە بۇ يولدا ھەددىدىن زىيادە كۆپ قۇربان بەرگەن ئۇيغۇردەك مىللەت ئۈچۈن زور پاجىئە ھېسابلىناتتى.

قىسقىسى، ياۋرو-ئاسىيانىڭ يۈرىكى ھېسابلانغان ئۇيغۇر ۋەتىنى 19-20-ئەسىر سىياسىي تارىخىدا ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەلەيسىزلىكى سەۋەبىدىن ئەتراپىدىكى قۇدرەتلىك كۈچلەرنىڭ چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى پىيچكىلار كەبى ئوينىلىش ۋە قۇربان قىلىۋېتىلىش قىسمىتىگە دۇچ كېلىپ خەستىلەندى! ئۇيغۇر سىياسىي تەقدىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسىي ئىستراتېگىيىلىرىدىكى ئويۇن قارتىسىغا ئايلىنىپ، دىپلوماتىك سورۇنلارنىڭ ئويۇنچۇقى بولدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلاردەك باشقا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ مىللىي مەنپەئەتلىرىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتكەن يەنە باشقا مىللەت يوق دېسەكمۇ خاتالاشمىساق كېرەك؟! ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى، ئۆز ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشتە دائىم باشقىلارنىڭ ۋەدىسىگە ئاسان ئىشىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى قۇدرىتىنى سەل چاغلىشى ھەمدە تارىخى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەشكە ئەھمىيەت بەرمەسلىكىمۇ مەلۇم رول ئوينىدى.

ئەلۋەتتە، كۆپىنچە ھاللاردا ئاجىز مىللەتلەردە ئەنە شۇنداق ئاق كۆڭۈللۈك يەنى باشقىلاردىن ياخشىلىق كۈتۈش ۋە ئۈمىد باغلاش پسىخىكىسى بولىدۇ. مەركىزىي ئاسىيا، ئىدىل-ئۇرال ۋە كاۋكازىيىدىكى تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەرنىڭ 20-ئەسىردە بېسىپ ئۆتكەن سىياسىي مۇساپىلىرى ۋە دۇچ كەلگەن سىياسىي قىسمەتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە. ئۇيغۇرلار دىنىي جەھەتتە ئىسلام دۇنياسىنىڭ، تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تۈرك دۇنياسىنىڭ، جۇغراپىيە جەھەتتە مەركىزىي ياۋرو-ئاسىيانىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەزكۇر ئۈچ چوڭ گەۋدىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغان. شۇنداق ئىكەن، دېمەك ئۇيغۇرسىز بىر پۈتۈن تۈركىي تىللار گەۋدىسى ۋە تۈرك مەدەنىيىتى، ئۇيغۇرسىز بىر پۈتۈن گۈللەنگەن ئىسلام دۇنياسى، ئۇيغۇرسىز بىر پۈتۈن، تىنچ ۋە مۇقىم مەركىزىي ياۋرو-ئاسىيا سىياسىي ھاياتى بولمايدۇ خالاس!

مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىي نەزەر، 19-20-ئەسىر ئۇيغۇرلار ئۈچۈن زور ئىزتىراپلارنى چەككەن، ھەددى-ھېسابسىز قۇربانلارنى بەرگەن ئازابلىق بەتلەر بىلەن پۈتۈلگەن بولسا، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر خەلقىگە ئاجايىپ قەھرىمانلىقلارنى، پىداكارلىقلارنى شۇنىڭدەك قۇدرەتلىك ۋە شەرەپلىك ئۆتمۈشكە چوقۇنۇش بىلەن پارلاق كېلەچەككە نىسبەتەن ئۈمىد ئۈزمەسلىك روھىنى ئاتا قىلغان ئەسىر بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇلارغا ئىشەنچ ئاتا قىلغان بولسا، مەغلۇبىيەتلىرىمۇ ئوخشاشلا ئۇلارغا ئۈمىدۋارلىق، بوشاشماسلىق روھىنى تەقدىم قىلدى. ئۆز ھۆرلۈكى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان خەلقلەر تارىخىدا بەلكى ئۇيغۇرلار ئۆز ھۆرلۈكىنى ئەڭ كۆپ قېتىم قولغا ئالغان شۇنىڭدەك ئەڭ كۆپ قېتىم يوقاتقان، ئەمما ھېچقاچان ئۈمىدسىزلەنمەيدىغان، ئاخىرقى نىشانى ئۈچۈن بەدەل تۆلەشنى داۋاملاشتۇرغان بىردىن-بىر مىللەت بولسا كېرەك. قىسقىسى، ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسى كۈنسايىن ئۈمىدسىزلىنىش ۋە زەئىپلىشىش ئەمەس بەلكى، تېخىمۇ مۇستەھكەملىنىش ۋە تاكامۇللىشىش

ھۆجەيرىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، ئۆزىنىڭ ھېچ قاچان تارىخ قۇرلىرىدىن ئۆچمەس ۋە يوقالماسلىقىغا كاپالەت تۇرغۇزدى.

ئىزاھاتلار:

[1] مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ئەنقەرە، 1998- يىلى نەشرى. 466- بەت.

[2] زبىگنېۋ بىرزېنسكىي «چوڭ شاھمات تاختىسى» ئىنتېرنېتقا قويۇلغان رۇسچە تەرجىمىسى.

[3] دۇبروكۇسكايا «شىنجاڭنىڭ تەقدىرى» 1997- يىلى، موسكۋا (رۇسچە) داۋۇت ئىسىيېۋ «يەتتە شەھەر دۆلىتى» 1990- يىلى ئالمۇتا (ئۇيغۇرچە)

[4] «رۇسىيىنىڭ 19- ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى تاشقى سىياسەت تارىخى» 1999- يىلى موسكۋا 166- بەت (رۇسچە)

[5] شۇ كىتاب 167- بەت

[6] شۇ كىتاب 167- بەت

[7] Qurban Ali Khalidi. An Islamic Biographicla Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe 1770-1912.. Brill Leiden-Boston2005. 37-38-betler

[8] مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 342- 343- بەتلەر

[9] شۇ كىتاب. 346- بەت

[10] دۇبروۋسكايا، شۇ كىتاب، موسكۋا نەشرى (رۇسچە)

[11] James Millward. Beyond The Pass Economoy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia,1759-1864. Stanford University Press.1998

[12] غوجائەخمەت سەيدىۋاقاسوپ تاللانما ئەسەرلىرى، 2001- يىلى، ئالمۇتا، 55- بەت (رۇسچە)

[13] غوجائەخمەت سەيدىۋاقاسوپ تاللانما ئەسەرلىرى، 2001- يىلى، ئالمۇتا،

55 ـ بەت (رۇسچە)

[14] شۇ كىتاب، 55 ـ بەت، ۋە چۇقان ۋەلىخانوۋ تاللانما ئەسەرلىرى، ـ 1986 يىلى، 190 ـ بەت(رۇسچە)

[15]. كىروپاتكىن «قەشقەرىيە» سانكتپېتېربۇرگ 121 ـ 122 ـ بەتلەر رۇسچە نەشرى

[16] بارمىن ئا. ب. «سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شىنجاڭ 1943 ـ 1949 ـ يىللىرىدا». بارنائۇل، 1998 ـ يىلى نەشرى (رۇسچە). شۇنىڭدەك سابىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپى ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەت. 2002 ـ يىلى، نويابىر.

[17] ئازىزا تۇردۇيېۋا. قىتاي قىرغىزدارىنىن تارىخىنان ئالاتاۋ ژۇرنىلى. بىشكەپاشىنىڭ ـ يىلى، 23 ـ بەت (قىرغىزچە)

[18] بۇ ھەقتە كۆپ ماتېرىياللار بار. مۇسا ئەپەندى «تۈركىستان پاجىئەسى» ئىستانبۇل. ھەمدۇللا تارىم «تۈركىستان تارىخى» ئىستانبۇل. (بۇلار قول يازما شەكلىدىكى نەشرلەر) ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خېۋىر تۆمۈر، باي ئەزىز ۋە باشقىلارنىڭ ماقالىلىرىگە قارالسۇن.

[19] بۇ ھەقتە سابىق ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپىنىڭ باشلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى خىتاي ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ خادىمى تۇرسۇن سادىقوۋ بىلەن 1993 ـ يىلى، موسكۋادا ئۆتكۈزگەن سۆھبەت. بۇ كىشى 1995 ـ يىلى، موسكۋادا ۋاپات بولغان.

[20] سىربىيوشكىن. ك «خىتايدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلىكنىڭ رېئاللىقى ۋە ئويدۇرمىلىقى شۇنىڭدەك مەركىزىي ئاسىيانىڭ بىخەتەرلىكى» 2003 ـ يىلى ئالمۇتا «Daik ـ Press» نەشرىياتى. 437 ـ 439 ـ بەتلەر (رۇسچە)

[21] Gavin Hamb ly. Central Asia. Dell PublishingCo. Inc. New York.1969

[22] شۇ كىتاب. 254 ـ 257 ـ بەتلەر

[23] مىرسەئىد سۇلتان غالىيېۋ ۋە ئۇنىڭ ئىدىيىسى. بولشېۋىزم، ئىسلام ۋە مىللىي مەسىلىلەر.

[24] ئەلىخان تۆرە ساغۇني. تۈركىستان قايغۇسى. 2003-يىلى، شەرق نەشرىيات مەتبەئە. تاشكەنت. 66-86-بەتلەر (ئۆزبېكچە)

[25] قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى. 24-باب، قازاقىستان پۇقرالارنىڭ قارشىلىق باسقۇچىدا. ئىنتېرنېتقا قويۇلغان نۇسخىسى.

[26] بارمىن. ۋ. ئا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شىنجاڭ 1918-1941-يىللىرى. بارنائۇل، 1998-يىلى، 85-87-بەتلەر (رۇسچە)

[27] ئا. روزىباقىيېۋ «بۇرھان قاسىمۇۋ. ئالمۇتا، 1992-يىلى، 19-18-بەتلەر «پەرۋاز» مەجمۇئەسى. 1994-يىلى، ئالمۇتا، جازۇشى نەشرىياتى. 3-17-بەتلەر. ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇرۇلمىسى. 1989-يىلى، ئالما-ئاتا، نائۇكا نەشرىياتى. 42-45-بەتلەر (رۇسچە)

[28] 1945-يىلى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئارىسىدىكى سۆھبەتتە نەنجىڭ ۋەكىلى بولغان جاڭ جىجوڭ ئۆز ئەسلىمىسىدە بۇ ئىككى گۇرۇھنى شۇنداق ئاتايدۇ ھەمدە ھەر ئىككىلىسىنىڭ مەقسىتىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا مۇستەقىللىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

[29] جاڭ جىجوڭ « ئۇرۇمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغا قەدەر» ئۈرۈمچى. 459- ، 464-469-بەتلەر

2 ـ بۆلۈم

يالتا كېلىشىمى ۋە ئۇيغۇرلار

بۇنىڭدىن 60 نەچچە ئىلگىرى يەنى 1945 ـ يىلى 4 ـ فېۋرالدىن 11 ـ فېۋرالغىچە بولغان بىر ھەپتە ئىچىدە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى، ئۇلۇغ برىتانىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دۆلەت رەھبەرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى گۈزەل مەنزىرىلىك ساياھەت نۇقتىسى يالتاغا توپلىنىپ، دۇنيانىڭ يېڭى سىياسىي تەرتىپىنى بەلگىلەيدىغان ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە مەشھۇر «يالتا يىغىنى» نى ئېچىپ، ئاخىرىدا بىر قاتار مەسىلىلەر بويىچە كېلىشىم ھاسىل قىلدى. دەسلەپتە مۇتلەق مەخپىيەتلىك تۈسى ئالغان، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىش باسقۇچىغا توغرا كەلگەن مەزكۇر يىغىن بۇنىڭدىن 60 نەچچە يىل ئىلگىرىكى دۇنيانىڭ يېڭى تەرتىپىنى بەلگىلەشتىلا ئەمەس بەلكى، بۈگۈنكى كۈندىكى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىمۇ يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. زامانىمىزدىكى كۆپلىگەن خەلقئارالىق مەسىلىلەر، مەسىلەن: بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى رامكىسى ئاستىدىكى ۋە باشقا رايون خاراكتېرلىك دىپلوماتىيىلىك مۇناسىۋەتلەرگە ئائىت مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە ئاشۇ يالتا كېلىشىمى بىلەن باغلىنىشلىقتۇر ئىگە. تارىختىكى بەزى كېلىشىملەرنىڭ يىلى كونىرىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تەسىرى ئۇنچە ئاسان تۈگىمەيدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بالتىق دېڭىزى بويىدىكى جۇمھۇرىيەتلەر، پولشا، فىنلاندىيە

قاتارلىق مەملىكەتلەر بىلەن رۇسىيە فېدېراتسىيىسى ئارىسىدا ھەتتا 1939 ـ يىلى 23 ـ ئاۋغۇستتىكى سوۋېت تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ بىلەن گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى رىببېنتروپ قول قويغان «سوۋېت ـ گېرمان ئۆزئارا ئۇرۇش تاجاۋۇز قىلماسلىق شەرتنامىسى» ۋە باشقا شەرتنامە ھەم كېلىشىملەرگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەسىلىلەر يەنىلا تالاش تارتىش تۈسىنى ئالغان بولۇپ، پولشا ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەن ئون نەچچە يىلدىن بۇيان ئۈزلۈكسىز تۈردە موسكۋا دائىرىلىرىدىن 1939 ـ 1940 ـ يىللىرىدا گېرمانىيە پولشىغا باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن گېرمانىيە ئارمىيىسىدىن يېڭىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىگە قېچىپ كىرگەن پولشا ئارمىيىسىنىڭ جەڭچى ئوفىتسېرلىرىنى كوللېكتىپ قىرغىن قىلىش جىنايىتى جۇملىدىن ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پولشا چېگرىسى يېنىغا نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەپ، گېرمانىيە ئارمىيىسىگە ماسلىشىپ، پولشا ئارمىيىسىگە ئارقىدىن زەربە بەرگەنلىك قىلمىشىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، بۇ ھەقتىكى مەخپىي ئارخىپلارنى پولشا ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇشنى ۋە سىرلارنى ئاشكارىلاشنى تەلەپ قىلماقتا.[1] دېمەككى، تارىخ ھېچقاچان قېرىمايدۇ ۋە ئۆز رولىنى يوقاتمايدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن پولشا ۋە بالتىق دۆلەتلىرى بۈگۈنكى كۈندە مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇش بىلەن بىرگە يەنە ئۆتۈپ كەتكەن تارىخنى بىراقلا بولدى قىلىۋەتمىدى. تارىخ بىر مىللەتنىڭ ئۆتمۈشىنىڭ ئەينىكى بولۇپلا قالماستىن بەلكى كېلەچىكىنىڭ ۋە تەرەققىياتىنىڭ ئەينىكى بولغانلىقى ئۈچۈن ھەر قانداق بىر مۇستەقىل دۆلەتكە ئىگە بولغان مىللەت ئالدى بىلەن ئەنە شۇ تارىخنى مىللىي ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە يەكۈنلەشكە ۋە تىكلەشكە شۇنىڭدەك ئۆز پۇقرالىرى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

مېنىڭچە ئاڭلىق مىللەت ھېچقاچان ئۆز تارىخنى ئۇنتۇمايدۇ ۋە تارىختىن ساۋاق ئېلىشنى ھەر قاچان ئۆزىگە ئادەت قىلىدۇ. پاشىلىقلار 65

يىللار ئىلگىرى كاتىن ئورمانلىقىغا ستالىننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن كۆمۈۋېتىلگەن پولشا جەڭچى-ئوفىتسېرلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىغانلىقى ئۈچۈن بۈگۈنكى كۈندە ئۇ سىرلارنى بىلىشنى زۆرۈر دەپ بىلگەندەك[2]، ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز تارىخىدىكى نۇرغۇن پاجىئەلىك سىرلارنى سوراش ۋە بىلىشنى تەلەپ قىلىش ھەم ئۇنى مەجبۇرىيەت دەپ چۈشىنىشكە تامامەن ھەقلىق بولسا كېرەك. ئۆز تارىخىنىڭ شەرەپلىك بەتلىرىدىن پەخىرلىنىش بىلەن نومۇسلۇق بەتلىرىدىن نەپرەتلىنىش شۇنىڭدەك بىچارە قىسمەتلىرىدىن تەئەججۇپلىنىش ھەم ئىبرەت ئېلىش روھىنى يېتىلدۈرگەن مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى بۈگۈنكى دۇنيا سىياسىي خەرىتىسىگە ئۆز ئورنىنى سىزالىغانلاردۇر.

ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ياۋرو-ئاسىيا چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى مۇھىم پىيچكىلىق رولىنى ئۆتكەن خەستىلىك تارىخىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك. ئۇيغۇر سىياسىي تەقدىرى يېقىنقى دەۋرلەرگە خاس كۆپلىگەن خەلقئارالىق كېلىشىملەر ۋە شەرتنامىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، 19-ئەسىردىكى رۇسىيە بىلەن مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى، 20-ئەسىردىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە يېڭى رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا تۈزۈلگەن شۇنىڭدەك ياۋرو-ئاسىيا سىياسىي تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك باشقىمۇ كۆپلىگەن تۈرلۈك كېلىشىملەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ھاياتى بىلەن باغلاش تامامەن مۇمكىن. چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى قىسمەتلەرنىڭ بۇ قىسمىدا، ئۇيغۇر سىياسىي تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار خەلقئارالىق شەرتنامىلەر ۋە كېلىشىملەر ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈمكى، ئالدى بىلەن 1944-يىلى 12-نويابىردا غۇلجىدا قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك جۇملىدىن ئۇيغۇرلار ئالاھىدە قىزىقىدىغان يالتا كېلىشىمى ھەققىدە توختىلىشنى مۇۋاپىق ھېسابلىدىم.

يالتا يىغىنىنىڭ دەۋر شارائىتى

يالتا يىغىنى ئېچىلغان دەۋر گىتلېر گېرمانىيىسىگە قارشى ئۇرۇش ھەل قىلغۇچ باسقۇچقا، ئامېرىكا باشلىق ئىتتىپاقچىلارنىڭ تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرىدىكى ياپونىيە ئىشغالىيەتچىلىرىگە قارشى ئۇرۇشىمۇ ئاخىرقى باسقۇچقا كىرگەن، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، تىنچلىق ۋەزىيەت يارىتىش ھەمدە يېڭى دۇنياۋى تەرتىپ ئورنىتىپ، خەلقنىڭ خاتىرجەم ھاياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئومۇمىي بىر يۈزلىنىش ھەم ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالغان چاغ ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئىتتىپاقچى دۆلەتنىڭ گېرمانىيە، ئىتالىيە ھەم ياپونىيە ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇددىئاسى بىر بولسىمۇ لېكىن، ئۇلار ئارىسىدا خەلقئارا سىياسىي شۇنىڭدەك ئىدېئولوگىيە جەھەتلەردە مۇئەييەن پەرقلەر ۋە توقۇنۇشلار مەۋجۇت ئىدى.

يالتا يىغىنىغا ئاتلىنىپ يىغىلغان ئەسەرلەردىن مەلۇم بولۇشىچە؛ ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ نەزىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆپلىگەن مەسىلىلەردە قايىل قىلىش ئۇلار ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتوم بومبىسىغا ئىگە بولۇشىغا ئالاھىدە قىزىققان بولۇپ، بۇ خىل يادرو قورالىنىڭ ئۇلاردىن ئىلگىرىرەك سوۋېتنىڭ قولىدا بولۇشىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز دەپ قارايتتى [3]. يىغىندا بىر قاتار مەسىلىلەر ھەل قىلىندى ھەم ياۋروپا-ئاسىيادىكى بىر قىسىم مەملىكەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى قايتىدىن بىر تەرەپ قىلىندى.

پولشا مەسىلىسى

ئەنگلىيە باش مىنىستىرى چېرچىلنىڭ كۆپرەك كۆڭۈل بۆلگەن نۇقتىسى ياۋروپا فاشىزمدىن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىنكى گېرمانىيىنىڭ تەقدىرى ۋە پولشا مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ پولشا مۇستەقىل يېڭى ھۆكۈمىتىنى تەسىس قىلىش مەسىلىسىدە چىڭ تۇردى. لېكىن، ستالىن بۇنىڭغا قوشۇلماي، پولشا مەسىلىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىك نۇقتىسىدىن چىقىش قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، 30 يىل ئىچىدە پولشىنىڭ ئىككى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھۇجۇملارنىڭ كارىدورى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەھدىت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن موسكۋانىڭ مۇنداق باشقىلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا كارىدور بولىدىغان جاينى توسۇۋېتىشنى خالايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. چېرچىل 150 مىڭدىن ئارتۇق پولشا پىداكارلىرىنىڭ ئىتتىپاقچىلار تەرىپىدە تۇرۇپ، گېرمانىيىگە قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، پولشىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاشنىڭ ئادالەتكە ئېرىپ تۇتىشىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى[4]. ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلت بولسا، ئۇكرائىنىيە تەۋەسىدىكى لىۋوفنى پولشىغا قوشۇپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېكىن، ستالىن بۇنىڭغا قوشۇلمىدى. ئەمما، ئاخىرى تالاش-تارتىشلار ئارقىلىق بۇ ئىتتىپاقداشلار پولشا ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى تەسىس قىلىش قارارىغا كەلدى. ئەسلى ستالىننىڭ ئىدىيىسى بويىچە پولشا مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولماسلىقى كېرەك ئىدى.

گېرمانىيىنىڭ تەقدىرى مەسىلىسى

ئۇرۇشتىن كېيىنكى گېرمانىيىنىڭ تەقدىرى مەسىلىسى 1941-يىلىدا برىتانىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن مۇزاكىرە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار بۇ دۆلەتنى بىر قانچە دۆلەتلەرگە پارچىلىۋېتىشنى ئويلاشقان ئىدى. مەزكۇر نۇقتا يالتا يىغىنىدا يەنە ئاساسىي مۇزاكىرە نۇقتىسى بولۇپ قالدى ھەمدە ئۇرۇشتىن كېيىن گېرمانىيىنى پارچىلاش قارارلاشتۇرۇلۇپ، ئىتتىپاقچىلارنىڭ گېرمانىيىنى ئىشغال قىلىش دائىرىلىرى بېكىتىلدى[5].

يالتا يىغىنىدا يەنە يۇگوسلاۋىيە مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىنىپ، مەزكۇر ئۈچ دۆلەت مارشال تىتونىڭ دەرھال فاشىزمغا قارشى كۈچلەرنى ئاساس قىلىپ، بىرلەشمە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇشىنى قارار قىلدى[6].

يالتا يىغىنىدا يەنە باشقا مەسىلىلەرمۇ ھەل قىلىندى

ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلت، ئەنگلىيە باش مىنىستىرى چېرچىل ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبىرى ستالىن ئارىسىدىكى مۇزاكىرىلەردە يەنە ئۇرۇش چىقىمى ئۈچۈن گېرمانىيىدىن 20 ملىيارد دوللار تۆلەم ئېلىش، بۇنىڭ يېرىمىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىش قارار قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق، موسكۋا پۇل ئېلىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن يەنە ئەمگەك كۈچى، سانائەت ئەسلىھەلىرى، پاراخوت ۋە باشقىلارغا ئىگە بولۇش تەلىپىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى[8].

يالتا يىغىنىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر نەتىجىسى شۇكى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى قۇرۇش مەسىلىسىمۇ مۇزاكىرە قىلىنىپ، ب د ت نىڭ تەسىس قىلىنىش يىغىنىنىڭ 1945-يىلى 25-ئاپرېلدا ئامېرىكىنىڭ سانفرانسىسكو شەھىرىدە ئېچىلىشى بېكىتىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا ئۇكرائىنىيە، بېلورۇسىيە قاتارلىق ئىككى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتنى ب د ت نىڭ ئەزاسى قىلىشىنى قولغا كەلتۈردى. يىغىندا يەنە جۇڭگو بىلەن فرانسىيە ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ب د ت تەسىس قىلىش يىغىنىغا قاتنىشىشى ھەققىدە تەكلىپ بېرىش قارار قىلىندى. بەزى بىر مەلۇماتلاردا جۇڭگونى ب د ت غا كىرگۈزۈشكە ستالىن قارشى چىققان ئىكەن[9].

يالتا كېلىشىمى ئەينى ۋاقىتتا مەخپىي كېلىشىم بولۇپ، بۇنىڭغا جۇڭگو رەھبىرى جاڭ كەيشى، فرانسىيە ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى گېنېرال دېگول قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ نارازىلىقلىرى قوزغالغان. ئەمما دۇنياۋى يېڭى تەرتىپ يەنىلا رۇزۋېلت،

چېرچىل ۋە ستالىن قاتارلىق ئەينى ۋاقىتتا دۇنيا ۋەزىيىتىنى تەڭشەش ئىقتىدارىغا ئىگە، زاتەن فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن ئەڭ زور بەدەل تۆلەپ، دۇنيانىڭ سىياسىي تەقدىرىنى ئۆزگەرتكەن ئۈچ ئىتتىپاقچى دۆلەت رەھبەرلىرى پۈتۈشكىنىدەك ئورنىتىلدۇ خالاس.

يالتا كېلىشىمى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ؟

يالتا يىغىنىدا ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلت، ئەنگلىيە باش مىنىستىرى چېرچىل ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبىرى ستالىنلار ياۋروپاغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن باشقا يەنە ئاسىياغا جۈملىدىن سوۋېت- جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى ھەم ياپونىيىنىڭ تەقدىرىگە ئائىت مەسىلىلەرنىمۇ مۇزاكىرە قىلىپ، كېلىشىم ھاسىل قىلغان ئىدى. يالتا كېلىشىمىنىڭ سوۋېت- جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرىگە ئائىت قىسمىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇزۇندىن بۇيان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا غۇلغۇلىلار داۋام قىلماقتا. بۇ ھەقتە ھەم تۈرلۈك ئانالىزلار ۋە كۆز قاراشلار مەيدانغا چىقماقتا. بىر قىسىم خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ قارىشىچە؛ ئۇيغۇرلارنىڭ 20- ئەسىردىكى سىياسىي تەقدىرى مەزكۇر يالتا كېلىشىمى بىلەن مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا باغلىنىشلىقتا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق قوزغىلاڭلىرى نەتىجىسىدە 1944- يىلى 12- نويابىردا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئېلى جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەقدىرىنى ئەنە شۇ ستالىن، چېرچىل ۋە رۇزۋېلت قاتارلىق رەھبەرلەر ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن يالتا كېلىشىمىنىڭ جۇڭگو ۋە موڭغۇلىيىگە ئائىت ماددىلىرى بىلەن باغلاپ تەھلىل قىلىشنىڭ رىيال

ئاساسىي بار.

ئامېرىكا جورجى توۋن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى جېمىس ملللىۋارد ئەپەندىنىڭ قارىشىچە؛ يالتا يىغىنىغا گەرچە جاڭ كەيشى قاتناشمىغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگوغا ئائىت قارارلار قوبۇل قىلىندى. يىغىندىن كېيىن، 1945-يىلى 8-ئايدا ستالىن بىلەن جاڭ كەيشى ھۆكۈمەتى ئارىسىدا كېلىشىم تۈزۈلدى. نەتىجىدە، 1944-يىلى 12-نويابىر كۈنى غۇلجىدا قۇرۇلغان «جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» مۇ ئۇرۇش توختىتىپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنى جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈشكە ئەۋەتتى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ئاشۇ يالتا يىغىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك[10].

كۆپىنچە تارىخشۇناسلارنىڭ ۋە تارىخىي شاھىتلارنىڭ ئورتاق يەكۈنىچە، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ» گومىنداڭغا قارشى ئۇرۇشىنى توختىتىپ، تىنچلىق بىتىم تۈزۈشى ئەمەلىيەتتە ستالىننىڭ بۇ ھۆكۈمەتكە ئىشلەتكەن بېسىمى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ستالىن شۇ كېلىشىمدىن كېيىن، ئىلى مەسىلىسىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى تەرىقىسىدە ھەل قىلىشقا تەييارلىق قىلىپ بولغان ئىدى[11].

جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى 2003-يىلى نويابىر ئېيىدا تېلېفون ئارقىلىق مەزكۇر قۇرلارنىڭ ئاپتورىغا مۇنداق دېگەن ئىدى:

«بىتىم دېگەننى بىز چىقارغان ئەمەس، ئۇنى ستالىن چىقارغان، بىز ئۇنىڭغا قارشى چىققان، شۇنچىۋالا غەلىبە قىلىۋاتقان بىز قانداقسىگە يېڭىلىۋاتقان دۈشمەن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزىمىز؟ سۆھبەت قىلمىز دېگەن بىز ئەمەس ئالدى بىلەن ئاشۇ جۇڭگو ھەم سوۋېت. ستالىن بىزگە بېسىم ئىشلەتتى، بىزنىڭ ئۇنى ئاڭلىماسلىققا نېمە ھەددىمىز؟ بىز ئاشۇ ستالىنغا

ئىشەنگەن ئىدۇق، ئاشۇ گېنېراللارنىڭ مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلىدۇق، ھەربىي ھوقۇق شۇلارنىڭ قولىدا، پۈتۈن قوماندانلار شۇلاردىن تۇرسا، لېكىن ستالىن دېگەن بۇ بەدبەختنىڭ ئەسلى مەقستى بىزنى ئالداپ، ئۆزىمىزنىڭ قېنى بىلەن ئۆزىمىزنىڭ گۆشىنى قورۇش ئىكەن»[12].

ئەمەلىيەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئاشكارىلانغان ئارخىپ ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدا قوزغالغان مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە سوۋېت ئىتتىپاقى باشتىن ئاخىرى قول تىققان بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ دەسلىپىدىلا تەشكىللەش، ئۇيۇشتۇرۇش ھەم تەشۋىقات پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارغان. ئەلىخان تۆرە، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ قاتارلىقلار رەھبەرلىكىدىكى «ئازادلىق تەشكىلاتى» نىڭ تەسىس قىلىنىشىغا غۇلجىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇللىرى داباشىن ۋە بورىسوپ قاتارلىقلار ئارىلاشقان. جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمىنىڭ بىلدۈرۈشىچە، ئازادلىق تەشكىلاتى بىلەن سوۋېت كونسۇللىرى (داباشىن ۋە بورىسوپ قاتارلىقلار) ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىپ، ئۇلارنىڭ خۇددى تاشقى موڭغۇلىيىگە ئوخشاش ھۆكۈمەت بولۇشىغا ياردەم بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ئېغىزاكى كېلىشىم بولغان[13]. غۇلجىنىڭ بىر قىسمى ئازاد بولۇپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن موسكۋا ئەۋەتكەن گېنېرال ئېگناروۋ ۋە گېنېرال لانفاڭ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى ھەربىي- سىياسىي ۋەكىللەر ئۆمىكى غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ، 1- ۋە 2- نومۇرلۇق ئۆينى تەسىس قىلىپ، جۇمھۇرىيەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىغا دېگۈدەك مەسلىھەتچىلىك قىلغاندىمۇ جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى بىلەن ئاشۇ يۇقىرى دەرىجىلىك سوۋېت ۋەكىللىرى ئارىسىدىكى سۆھبەتلەردە ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ياردەم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن[14]. سوۋېت ن ك ۋ د ئالاھىدە خىزمەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ئېگناروپ ئۇيغۇر ئېلى ھۆكۈمىتىگە مەسلىھەتچىلىك قىلغان بولۇپ، گېنېرال لانفاڭ ئۇنىڭ ياردەمچىسى ئىدى.

بۇلار ھەر ھەپتىدە دېگۈدەك ستالىن، مولوتوۋ ۋە بېرىياغا ئىلىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە دوكلات يوللاپ تۇرغان[15]. ۋاقتىلىق ھۆكۈمەتنىڭ ھەممە پائالىيەتلىرى ستالىن قاتارلىقلارغا ئايدىڭ بولۇپ، ستالىن ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپلا قالماستىن بەلكى بېرىيا ۋە مولوتوۋلار ئارقىلىق ھەم بەلگىلىمە بېرىپ تۇرغان ئىدى.

يالتا يىغىنىدا ستالىن ئۆزىنىڭ ئەسلى مۇددىئاسىنى پاش قىلىپ، جۇڭگو ۋە موڭغۇلىيە مەسىلىسىدە كۆزلىگەن مەقسىتىگە يەتكەن بولسىمۇ، بىراق، تېخى جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق شەرتنامىسى تۈزۈلمىگەنلىكى ھەمدە يالتا كېلىشىمىدە ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرى رەسمىي يوسۇندا كاپالەتكە ئىگە بولىدى دەپ ئىشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئىلى ئىنقىلابچىلىرىغا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى بىردىنلا ئۆزگەرتمىدى ھەمدە ئۇلارنىڭ 1945-يىلى 8-ئاپرېلدا مىللىي ئارمىيە تەسىس قىلىش ۋە مۇنتىزىم ھالدا داۋاملىق ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىگە ھەمدە جەنۇبىي يۆلىنىشكە قاراپ ئالغا ئىلگىرىلىشىنى ھەربىي، مەنىۋى جەھەتلەردىن قوللىدى. شۇنىڭدەك مۇستەقىللىق شوئارىنىڭ كەڭ ئەۋجى ئېلىشىنى قوللاپ، ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى ئېيتقاندەك جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن خەلقنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان ئىشەنچىنى قولغا كەلتۈردى. يالتا يىغىنىدىن ۋە موسكۋانىڭ ئەسلى مەقسىتى ھەم سىياسىي ئىستراتېگىيىسىدىن خەۋەرسىز قالغان جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى پەقەت جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى رەسمىي سۆھبەت باشلاپ، موسكۋادا ئىككى تەرەپ رەسمىي كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، ستالىن جاڭ كەيشىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولغاندىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنى تىنچلىق بىتىمگە قىستىغاندىلا ئاندىن ستالىننىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشكە باشلىدى. ستالىن ۋەكىللىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرى ئىنقىلابچىلارغا بەرگەن ۋەدىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى بىتىمگە قىستىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ قاتارىدا ستالىننىڭ يالتا كېلىشىمىدە قولغا كەلتۈرۈۋالغان ئىمتىيازلىرىنىڭ جاڭ

كەيشى تەرىپىدىن جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق شەرتنامىسى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىنغانلىقى، ئەمدى بۇ ئىنقىلابنىڭ ستالىن ئۈچۈن كېرەك ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت خەلقئارا سىياسىي ۋە دىپلوماتىيىلىك ئامىللاردىن ئەينى ۋاقىتتا جۇمھۇرىيەت رەئىسى ئەلىخان تۆرە ۋە باشقا ئەرباپلارنىڭ قانچىلىك خەۋەر تاپقانلىقى نامەلۇم. چۈنكى، ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللاردا يالتا يىغىنى ۋە كېيىنكى سوۋېت-جۇڭگو شەرتنامىسىدىن ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى خەۋەر تاپقان ياكى تاپمىغانلىقى، تاپقان بولسىمۇ قانچىلىك دەرىجە ۋە سەۋىيىدە ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر يوق.

يالتا يىغىنى جەريانىدا «ئىلى ھۆكۈمىتى» مەسىلىسىنىڭ مۇزاكىرە تېمىسى بولغانلىقى ياكى بولمىغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە ئېنىق پاكىت يوقلۇقىنى، ئەمما مەزكۇر جۇمھۇرىيەتنىڭ تەقدىرىنىڭ ئاشۇ يالتا يىغىنىدىن كېيىن ستالىن بىلەن جاڭ كەيشى ئوتتۇرىسىدىكى سوۋېت- جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن رۇسىيىدىكى بارنائۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ پروفېسسورى، ئىلى ئىنقىلابىغا ئائىت سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلغان دوكتور ۋالېرىي بارمىن ئەپەندىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇشىچە، ئەنە شۇ يالتا يىغىنىدىن كېيىن ستالىن ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەپ، قوزغىلاڭچىلارغا قورال-ياراق بەرمەسلىككە ۋە ياردەم قىلماسلىققا قارار قىلىدى. چۈنكى، ئۇ ئۆزىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بۇزۇۋېلىشنى خالىمايتتى، قىسقىسى «باشتا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى قوللاپ، ئاخىرى ئۇنى قۇربان قىلىۋېتىشتەك ناھايىتى مەيىنەت بىر ئويۇننى ئوينىدى»[16]. بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ چۈشىنىشىچە، يالتا يىغىنىدا ستالىن بۇ جۇمھۇرىيەتنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ مانجۇرىيىدىكى مەنپەئەتلىرىنى ساقلاپ قالغان. ئۇ، يالتا يىغىنىدىكى كېلىشىملەرگە ئاساسەن جۇڭگو بىلەن شەرتنامە

ئىمزالاپ، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنى جۇمھۇرىيەت نامىنى ئىشلەتمەسلىككە قىستىغان.

يالتا كېلىشىمىنىڭ ماددىلىرىدا ئۇيغۇر ئېلىغا جۇملىدىن غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ئائىت ھېچقانداق ماددا يوق. بۇ نۇقتا كېلىشىم تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىگەن. ئەمما، بۇ ھەرگىزمۇ مەزكۇر مەسىلىنىڭ نەزەردىن ساقىت قىلىنغىنىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك نۇقتا دەل يالتا كېلىشىمىنىڭ سوۋېت-جۇڭگو-ياپونىيە ماددىلىرى بىلەن باغلىنىشلىقتۇر.

ئامېرىكا ئالىمى يازغان «رەقىبلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار» ناملىق كىتابقا ئاساسلانغاندا، مەزكۇر يىغىندا ستالىن موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش، مانجۇرىيە ۋە باشقا جايلاردىكى ئىمتىيازلارغا ئېرىشىش بەدىلىگە ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭىدىن قۇرۇلغان ھاكىمىيىتىنى مۇنقەرز قىلغان[17]. لېكىن، جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى، مەرھۇم ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى «يالتىدا پۈتۈشۈلگەن كېلىشىم بويىچە ستالىن بۇ ھۆكۈمەتنى يوقاتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىقىنى قۇربان قىلدى دېگەن پىكىرگە قوشۇلمايمەن. بىزنىڭ تەقدىرىمىزنى پەقەت يالتا يىغىنىغا باغلاش ناتوغرا، مېنىڭچە بىزنىڭ تەقدىرىمىز ستالىنىنىڭ قولىدا ئاللىقاچان بەلگىلەنگەن بولۇپ، ستالىنىنىڭ ئەسلى نىيىتىدە بىزنى مۇستەقىل قىلىش يوق. ئۇ، ئۆز پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بەربىر بىزنى قۇربان قىلار ئىدى. ئۇ، پەقەت ئۆز كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈنلا بىزنى قوللىغان ئىكەن. ستالىنىنىڭ نىيىتىدە ئادىمىيلىك يوق، ئۇنىڭ بىزگە قىلغىنى، بىزنى ئالداپ، ئۆزىمىزنىڭ مېيىمىز بىلەن ئۆزىمىزنىڭ گۆشىنى قورىدى، ئاخىرىدا بىزنى ئالداپ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىغا تۇتۇپ بەردى خالاس، مانا بۇ ئۇنىڭ بىزگە قىلغىنى» دەيدۇ[18] دېمەك، يۇقىرىدا ئېيتىلىۋاتقان سۆز «ئازادلىق تەشكىلاتىنىڭ» ئۇيۇشتۇرۇلىشىدىن تارتىپ تاكى جۇمھۇرىيەتنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۆز ئىشلىرىنى

يۇرۇشتۇرۇشـــىگىچە بولغـــان مەزگىلـــدە مەخســـۇس دۆلەت ئىشـــلىرى بـــاش كـــاتىپلىق ۋەزىپىســـى بىـــلەن ھۆكۈمەتنىـــڭ كۈنـــدىلىك خىزمەتلىـــرى ھەم پىلانلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بىر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەربابنىڭ خۇلاسىسى بولۇپ، ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى ئەلىخان تۆرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىلىرى ۋە كونسۇللىرى بىـلەن بولغـان ھەر بىـر ئۇچرىشىشـلىرىغا ئاساسەن دېگۈدەك ئىشتىراك قىلغانلىقى ئۈچۈن ئەينـى ۋاقىتتىكـى سـوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىتىنى بىر قەدەر ياخشى چۈشەنگەن ئىدى.

يالتا يىغىنىدا ستالىن نېمىلەرنى تەلەپ قىلدى؟

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا يالتا يىغىنى جەريانىدا 1945-يىلى 2-ئاينىڭ 8-كۈنى ستالىن بىلەن ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلـت مەخسۇس سـوۋېت ئىتتىپاقىنىـڭ يـاپونىيىگە قارشـى ئۇرۇشـقا قاتنىشـىش شـەرتلىرى ھەققىـدە سۆھبەتلەشـكەن ھەمـدە بـۇ ئـۈچ دۆلەت رەھبەرلـىرى 11-فېـۋرال كـۈنى كېلىشـىم ھاسـىل قىلغـان. ئامېرىكـا تەرەپ سـوۋېت ئىتتىپاقىنىـڭ يـاپونىيىگە قارشـى ئۇرۇشـقا قاتنىشىشـىنى ئۈمىـد قىلغـان بولـۇپ، سـتالىن بۇنىـڭ ئۈچـۈن «تاشـقى موڭغۇلىيىنىـڭ مەۋجـۇت ھـالىتىنى سـاقلاش، دالىيەننى سودا پورتى قىلىپ خەلقئارالاشتۇرۇش ھەمـدە سـوۋېت ئىتتىپاقى ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى لۈشۈن پورتىنى ھەربىي بازا قىلىپ ئىجارىگە ئېلىش. سـوۋېت ئىتتىپـاقى بىـلەن جۇڭگـو مـانجۇرىيە تۆمـۈر يـولىنى ئورتـاق باشـقۇرۇش شـۇنىڭدەك سـوۋېت ئىتتىپاقىنىـڭ ئىمتىيـازلىق ھوقـۇقى ۋە جۇڭگونىـڭ مانجۇرىيىـدىكى ئىگىلىـك ھوقـۇقى كاپالەتكە ئىگە بولۇش ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىـلەن دوسـتلۇق شەرتنامىسـى تـۈزۈش» قاتـارلىق شـەرتلەرنى قويـۇپ، ئـاخىرى رۇزۋېلـت ۋە چېرچىلنىـڭ قوشۇلۇشـقا ئېرىشـتى. نەتىجىـدە، يۇقىرىـدىكى مەزمۇنلار يالتا كېلىشىمىدىن ئورۇن ئالدى. سـوۋېت ئىتتىپـاقى 1941-يىلـى ياپونىيە بىـلەن تـۈزگەن ئۆزئـارا تاجـاۋۇز قىلىشماسـلىق كېلىشـىمىنى بىكار

قىلىپ، گېرمانىيىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېچىشقا ماقۇل بولدى. بۇ چاغ ئامېرىكىنىڭ تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ياپونىيە قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇشلىرى غەلىبىگە قاراپ مېڭىپ، ئۇرۇش لىنىيىسى ئاراللاردىن ئۆتۈپ، ياپونىيە زېمىنىغا قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتاتتى، ئەگەردە سوۋېت ئىتتىپاقى مانجۇرىيىدىكى ياپونىيىنىڭ تەخمىنەن بىر مىليون كىشىلىك كانتون ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلسا، بۇ پۈتۈن جۇڭگو قۇرۇقلۇقىدىكى ياپونىيە قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تېزلىتىپلا قالماستىن بەلكى، ياپونىيىنىڭ تىنچ ئوكياندا تامامەن مەغلۇپ بولۇپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تەسلىم بولۇشىنى قولغا كەلتۈرگىلى ھەمدە ئامېرىكا ئارمىيىسىنىڭ چىقىملىرىنى ئازلاتقىلى بولاتتى. ياپونىيىنىڭ تەسلىم بولۇشىنى قولغا كەلتۈرگەندە، پۈتۈن دۇنيادا ئۇرۇش ئوتلىرىنى تولۇق ئۆچۈرۈپ، دۇنيا ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشنى قولغا كەلتۈرگىلى بولاتتى. ئەلۋەتتە، شۇنى تەكىتلەش مۇمكىنكى، ئەگەردە تىنچ ئوكيان رايونىدا ئامېرىكىنىڭ تۆت يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلىپ، تىنچ ئوكيان رايونىنى ئازاد قىلىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مانجۇرىيىگە كىرىپ، ياپونىيە قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشى بولمىغان بولسا، جۇڭگونىڭ ياپونلار ئىشغالىيىتىدىن 1945-يىلى 8-ئايدا ئازاد بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بەلكى، جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشى يەنە قانچە يىللار داۋاملىشىشىنى پەرەز قىلىش تەس.

يالتا يىغىنىنىڭ ئەڭ چوڭ ئەھمىيىتىنىڭ بىرى شۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقى قانچىلىك مەنپەئەتكە ئېرىشسۇن، بەربىر ئاخىرقى ھېسابتا بۇ جۇڭگونىڭ چوڭ بىر دۆلەت بولۇپ قېلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولدى. كېيىن، ماۋزېدۇڭ ستالىنىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ بولغاندىن كېيىن بەربىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەمدە ئىلگىرىكى چار رۇسىيىنىڭ ئازغىنا كەم بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت تىكلىگەن مانجۇرىيىدىكى مەنپەئەتلىرىنى بىكار قىلىپ، بۇ جايدىن رۇس تەسىرىنى

تازىلىۋەتتى خالاس!

يالتا كېلىشىمدىن كېيىنكى سوۋېت—جۇڭگو كۆرىشى

ئەگەردە ئىلىدا قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەت مەسىلىسى يالتا يىغىنىدا مەخسۇس تۈردە مۇزاكىرە قىلىنمىدى دېگەندە، بۇنى ستالىنىنىڭ «مەزكۇر جۇمھۇرىيەت مەسىلىسىنى» خەلقئارالاشتۇرماي، ئۇنى پەقەت ئۆزىنىڭ يالتا كېلىشىمدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىلا ئىشلەتتى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەگەردە بۇ مەسىلە يالتا كېلىشىمدە مۇزاكىرە قىلىنسا بەلكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا كۆزلىگەن مەقسىتى ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنى شۈبھىلەندۈرۈشى ھەتتا بۇ مەسىلىنىڭ خەلقئارا جەمئىيەت تەرىپىدىن تونۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى، چۈنكى، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئىلى ئىنقىلابىنى قوللىغانلىقىنى، ھەتتا جۇمھۇرىيەتنى ھەربىي-سىياسىي كادىرلار شۇنىڭدەك ھەربىي ئەسلىھەلەر بىلەن تەمىنلىگەنلىكىنى ئەزەلدىنلا مەخپىي تۇتقانلىقى ئۈچۈن بەلكى بۇ مەسىلىنى مەزكۇر سورۇنغا ئېلىپ چىقماي، پەقەت ئۇنى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدىلا مۇزاكىرە قىلىشقا قالدۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆز ئالدىغا پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن. سوۋېت ئىتتىپاقى ئەينى ۋاقىتتا ئىلىدا يۈز بەرگەن ئىنقىلاب ۋە تەسىس قىلىنغان ھۆكۈمەتنى ھەربىي ھەم سىياسىي جەھەتتىن قوللىغانلىقىنى قەتئىي ئېتىراپ قىلمىغان بولۇپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى غەرب دىپلوماتلىرىغا بۇ ۋەقەنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئويناپ چىققان دەپ تەشۋىق قىلىشقا، ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىغا ئەسكەر كىرگۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشقان ھەمدە جۇڭگو مەركىزىي گېزىتلىرى بۇنداق ئۇچۇرلارنى تارقاتقان. چوڭچىڭدىكى غەرب دىپلوماتلىرى پەقەت جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئارقىلىقلا «ئىلى ۋەقەسى» ھەققىدە ئۇچۇرغا ئىگە بولغاندىن سىرت يەنە ئۈرۈمچىدىكى ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا كونسۇلخانىلىرىمۇ ھەر خىل يوللار ئارقىلىق ھەمدە ئۈرۈمچىدىكى گومىنداڭ

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئارقىلىق دىپلوماتىيىلىك يول بىلەن «ئىلى ۋەقەسى» ھەققىدە قىسمەن ئۇچۇرلارغا ئېرىشكەن. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي ئارمىيىنى ماناس دەرياسى بويىدا توختىتىپ قويۇپ، ئۇرۇمچىگە كىرگۈزمەسلىكىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىرى بەلكى، ئۈرۈمچىدە ئاشۇ غەرب دىپلوماتلىرىنىڭ بارلىقى، ئەگەر ئىلى ئارمىيىسى ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىرتۇتاقان ياردەملىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىنى خالىمىغانلىقى بولسا كېرەك.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دەسلەپتىلا كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلاب قوزغاش پىلانىنى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھىندىستان شۇنىڭدەك ئافغانىستان بىلەن چېگرىلىنىدىغان ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا ئەمەس، بەلكى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى غەرب دۆلەتلىرى بىلەن چېگرىسى بولمىغان، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى ھەم سوۋېت ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى موڭغۇلىيە بىلەنلا چېگرىلىنىدىغان ئىلى، ئالتاي ۋادىسىدا قوزغىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. شۇڭا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنى پەقەت ئالتاي ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى دائىرىسىدىلا چەكلەپ، مەزكۇر جايغا جەنۇب ۋە شىمال ياكى شەرقتىن ھېچقانداق غەيرىي كۈچلەرنىڭ سىڭىپ كىرەلمەسلىكى ھەمدە ئۇچۇر ئىگىلىيەلمەسلىكتەك ۋەزىيەت بەرپا قىلدى. بۇ خىل جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەم موسكۋانىڭ ئىنقىلابنى كېڭەيتىۋەتمەي، ئۆز قولىدا كونترول قىلىشى ئۈچۈن قۇلايلىق شارائىتلار بىلەن تەمىنلىدى. ئەگەردە مۇتلەق كۆپ قىسىم نوپۇس ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان، تارىم ۋادىسى جۇملىدىن قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، ئىنقىلاب قوزغالسا ھەمدە ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى غۇلجىنى ئەمەس بەلكى، قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولغان بولسا، بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەزكۇر جۇمھۇرىيەتنى ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىشى ھەمدە ئۇنىڭغا ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىپ، ھەممە ئىشلارنى قامال قىلىشىنى:

بىرىنچىدىن؛ قەشقەرىيە بىلەن قوشنا ئۇلۇغ بىرتانىيىدىن ۋە باشقا مەملىكەتلەردىن يوشۇرالمايتتى. بۇ ئىش تېزدىنلا پۈتۈن دۇنياغا بىلىنىپ كېتەتتى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشى بويىچە ئالغاندا بۇنىڭغا «ئىنگلىزلار قول تىقىشى مۇمكىن ئىدى».

ئىككىنچىدىن؛ بۇ شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ئۇنچە ئاسان يوق قىلالمايتتى شۇنىڭدەك بۇ ھۆكۈمەتنى قاتتىق كونتروللۇق ئاستىغا ئالالمايتتى. بۇنىڭدىكى سەۋەبلەر تۈرلۈك بولۇپ، بىرىنچىدىن قەشقەردە 1933 - 1937 - يىللىرى موسكۋا كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇيغۇر قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسلىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىشەنمەسلىك ۋە قارشىلىق ئىدىيىلىرى مەۋجۇت.

ئۈچىنچىدىن؛ بۇ جايدىكى مىللىي تەركىب شىمالدىن پەرقلىق بولۇپ، قەشقەرىيە تەۋەسىدە ئۇيغۇرلار% 90 تىن ئارتۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايدا رۇسلارنىڭ بىۋاستە مەدەنىيەت ھەم سىياسىي تەسىرىگە ئۇچرىغان تاتارلار ھەم رۇس كۆچمەنلىرى يوق دېيەرلىك بولۇپ، ئاز ساندىكى قىرغىزلار ۋە ئۆزبېكلەر شۇنىڭدەك تۇڭگانلارنىڭ ئىنقىلابقا قاتنىششى ئەمما، مۇھىم سالماقنى ئىگىلىيەلمەسلىكى تەبىئىي ئىدى. بىراق، ئىلىدىكى جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىدە ئۇيغۇرلاردىن باشقا مىللەتلەر بۇ ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي رەھبىرىي خىزمەتلىرىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇلار ئارىسىدا سوۋېت تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىنقىلابىنى كونترول قىلىشتا باشقا مىللىي تەركىبلەردىنمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلانغان ئىدى.

تۆتىنچىدىن؛ قەشقەرىيىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولغاچقا بۇ جاي ئەزەلدىنلا ئىسلام دۇنياسى بىلەن مەنىۋى باغلىنىشقا ئىگە بولۇپ كەلگەن. ئىسلام دىنىي ئېتىقادى ھەم مىللىي مەدەنىيەت ئېگىز كۈچلۈك بولۇشتىن سىرت بۇ جايدا سوۋېت تەسىرىدىن باشقا يەنە تۈرك دۇنياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىسلام

دۇنياسىنىڭ تەسىرى ھەمدە غەرب دۆلەتلىرىنىڭ يوشۇرۇن سىياسىي تەسىرلىرىمۇ مەۋجۇت ئىدى. ئىدېئولوگىيىلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، كوممۇنىزمغا قارشى پىكىرلەر ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، ئىسلامى گۈللىنىش، تۈركچىلىك پىكىرلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان مۇستەقىللىق ئىدىيىلىرى مەۋجۇت ئىدى. دېمەك، موسكۋا 1943 - يىلى «شىنجاڭدا شېڭ شىسەيگە قارشى ھەرىكەت قوزغاش ئىستراتېگىيىسىنى تۈزگەندە، شىمال بىلەن جەنۇبنى سېلىشتۇرۇپ، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئېلىپ، ئاخىرى ئىلى ۋادىسىنى بازا قىلىشنى تاللىۋالغان ئىدى[19].

يالتا كېلىشىمىدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ جۇڭگو ۋە غەرب دىپلوماتلىرىغا ئىلى ۋەقەسىنىڭ «تېز ئارىدا ھەل بولىدىغانلىقىنى» كۆرسەتكەن بولسىمۇ[20]، لېكىن، موسكۋا بەربىر مىللىي ئارمىيىنىڭ داۋاملىق ھۇجۇم قوزغاپ، ماناس دەرياسى بويىغىچە كېلىشكە توسقۇنلۇق قىلمىغان. بۇنىڭدىكى سەۋەب ستالىن بۇنى جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتىنى يالتا كېلىشىمىدىكى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقى ھەم باشقا بىر قاتار شەرتلەرگە ماقۇل كېلىشكە قىستاشتىكى بىر ۋاستە قىلغان بولۇپ، موسكۋا ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرقى چېكىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئەسلىدىنلا بېكىتىپ بولغان بولۇپ، پەقەت جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى موسكۋانىڭ يالتا كېلىشىمىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان شەرتلىرىگە كۆندۈرۈشكىچە بولغان ئارىلىقنى چەك قىلغان ئىدى. شۇڭا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىرىنچىدىن «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نىڭ ئۆزىنى ئېتىراپ قىلىش تەلىپىنى رەت قىلغان. ئىككىنچىدىن بۇ ھۆكۈمەتنى خەلقئارا جەمئىيەتتىن خۇپىيانە تۇتۇپ، ئۇنىڭ خەلقئارا جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان. شۇ ۋەجىدىن ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا، دەرھال بارلىق ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى ھەمدە ھەر قايسى مىنىستىرلىكلەر تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما موسكۋا مەسلىھەتچىلىرى مەركىزىي جۇمھۇرىيەتنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنى

قۇرۇشىنى قوللىمىغان. جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمنىڭ ئېيتىشىچە، سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى ئۇلارغا ھازىرچە بۇنداق مىنىستىرلىقنى قۇرۇشنىڭ تېخى ۋاقتى كەلمىگەنلىكىنى، كېيىن تولۇق غەلىبىدىن كېيىن ئۇنى قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، موسكۋاغا قاتتىق ئىشەنگەن جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى بۇنىڭغا ماقۇل بولغان[21].

ستالىن رازۋېدكىسى ئىنقىلابنى خەلقئارالاشتۇرماسلىق ئۈچۈن ئىشلىدى

تارىخىي پاكىتلار بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردا ئاشكارىلانغان نەق ئارخىپ ماتېرىياللىرى كۆرسەتتىكى، موسكۋا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باشقا ھەر قانداق دۆلەت بىلەن ئالاقە قىلىشىنى ھەمدە بۇ جۇمھۇرىيەت دائىرىسىگە باشقا دۆلەت كۈچلىرىنىڭ كىرىشىنى قاتتىق چەكلىگەن بولۇپ، ھەتتا جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىنىڭ باشقا دۆلەتلەر ھەمدە كۈچلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئارزۇسىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇنى قامال قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس رازۋېدكا خادىملىرىنى ئىشقا سالغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئىلى ئىنقىلابى باشلىنىشتىن ئىلگىرىلا قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىلىرىدە ھەربىي- سىياسىي تەشكىللەش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرغانىدى سىرت يەنە تاشكەنت ۋە ئالمۇتا شەھەرلىرىدە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى ئىشقا سېلىپ، «شەرق ھەقىقىتى» ۋە «قازاق ئېلى» قاتارلىق ژۇرناللارنى نەشر قىلىپ، ئۇنىڭ ئىلى، تارباغاتاي ۋە باشقا رايونلارغا كىرگۈزگەن[22]. بۇ ژۇرناللاردا ئۇيغۇرلارنى مۇستەقىللىققا ئۈندەيدىغان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت ھالىتى ھەمدە تارىخىي ئۆتمۈشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ماقالىلەر كۆپلەپ ئېلان قىلىنغان بولۇپ، 1943-1944- يىللىرىدا مەزكۇر ژۇرناللار ئىلىدىكى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىغا تارقالغان. مەزكۇر ژۇرناللارنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىلىرى ۋە تەھرىرلىرى ھەم ئاپتورلىرى ئاتاقلىق سوۋېت ئۇيغۇر رەھبىرى ئابدۇللا رۇزىباقىيېفنىڭ ئىنىسى ئابدۇمېجىت

رۇزىباقىيېۋ، سىياسىي ئەرباب تۇرسۇن رەھىموۋ، ۋە ئاتاقلىق شائىر قادىر ھەسەنوپ ھەمدە ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەرشىدىن ھىدايەتوۋ ۋە باشقىلار ئىدى[24]. شەرق ھەققىتى ژۇرنىلىنى ئالدى بىلەن ئاتاقلىق سوۋېت ئۇيغۇر سىياسىيونى تۇرسۇن رەخىموپ باشقۇردى. 1944-يىلى 12-نويابىردا غۇلجىدا جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن تۇرسۇن رەخىموپ موسكۋاغا چاقىرتىلىپ، سوۋېت كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىلى ئىنقىلابى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە ئائىت خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئىكەن. ھەتتا، بەزى ئېنىقسىز ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئادەم مەخپىي رەۋىشتە غۇلجىغا بىر قانچە قېتىم كېلىپ كەتكەن ئىكەن. تۇرسۇن رەخىموپتىن كېيىن بۇ ژۇرنالنى تارىخچى ئەرشىدىن ھىدايەتوپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇمىجىت روزىباقىيېۋ باشقۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مەخپىي كىرگەن مەزكۇر ژۇرناللاردىكى تارىخىي، سىياسىي ماقالىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، مىللىي ئىنقىلاب قاتناشقۇچىلىرىدىن يازغۇچى مەسۇمجان زۇلپىقاروۋ ۋە تۇرسۇن قاھارى قاتارلىقلار ئەينى ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ بۇ ژۇرناللارنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن بىلىم ئالغانلىقى ۋە گومىنداڭغا قارشى ھېسسىياتلىرىنىڭ تېخىمۇ ئاشقانلىقىنى چۈشەندۈردۇ. سەيدۇللا سەيفۇللايېفنىڭ يېزىشىچە، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالمۇتا ئەتراپىدا فاتىخ باتۇر، سەيدۇللا سەيفۇللايېۋ قاتارلىقلارنىڭ قاتنىشىشى ئاستىدا ھەربىي-سىياسىي كۇرس ئېچىلىپ، تەييارلىق ئېلىپ بېرىلغان ھەمدە قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆل بويىدا 30-يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن كىشىلەردىن ئىسھاقبەگ مۇنونوپ، رازاق مەۋلانوپ (مەمتىلى تەۋپىق قاتارلىق 300 نەچچە ئادەمنىڭ قاتىلى) قاتارلىقلارنىڭ باشلامچىلىقى ھەم قاتنىشىشى ئاستىدا «باتۇر»، «بۇيگى» نامىلىق ئىككى مەخپىي قوراللىق ئەترەت قۇرۇلۇپ، ھەربىي-تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان. بۇ گۇرۇپپىلار سوۋېت ك گ ب سى تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن ئىدى[25].

ئۇيغۇر ئېلىدە ئىنقىلاب قوزغاش ئىشى 1943 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن قارار قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭغا ئەينى ۋاقىتتا ستالىن، بېرىيا، مولوتوۋ قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي رەھبەرلىرى بىۋاسىتە ئىشتىراك قىلغان[26]. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل رەھبىرى بېرىيا ئاساسلىق ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئالغان بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىشىدىن ئىلگىرىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجا، چۆچەك قاتارلىق جايلىرىدىكى كونسۇللىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭغا قارشى كەيپىياتلارنى كۆزەتكەن ھەمدە مەخسۇس ماتېرىيال توپلاپ ۋە يەرلىك ئىنقىلابىي پىكىردىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئۇلارغا ئىلھام بېرىش ھەم تەشكىللەش ئېلىپ بارغان ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر ئېلىدە ئىنقىلاب قوزغاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتقاندا، ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر، قازاقلارنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى ئاللىقاچان باشلىنىپ بولغان، ئالتاي تەۋەسىدە ئوسمان باتۇر باشچىلىقىدا قازاقلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرى ھېچ تىنچىمىغان ئىدى. ئىلى ۋادىسىدا غۇلجىنى مەركەز قىلغان ھالدا يەرلىك خەلقلەر بىلەن خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى مىللىي زىددىيەت يۇقىرى پەللىگە يەتكەن، خەلقنىڭ گومىنداڭ ھەربىيلىرى ۋە بيۇروكراتلىرىغا بولغان غەزىپى قايناپ تاشقان بولۇپ، شېڭ شىسەينىڭ قاتتىق قول سىياسىتى ۋە باستۇرۇشلىرى ئۇيغۇر قاتارلىق ھەممە مىللەتنىڭ خەنزۇ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىگە بولغان نەپرىتىنى كۈچەيتىۋەتكەن ئىدى. گومىنداڭ ھوقۇقنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىدىكى بارلىق دېگۈدەك ھەربىي ـ مەمۇرىي ھوقۇقلار خەنزۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىگەن دەسلەپكى چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆرسەتمىسى ۋە ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئۆلكىنىڭ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرىمۇ

قاتناشتۇرۇلغان. ئۇيغۇرلاردىن خوجا نىياز ھاجىم مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى بولغاندىن سىرت يۇنۇس بەگ، ئابدۇراخمان، تاھىربەگ، ماخمۇت مۇھىتى قاتارلىق خېلى كۆپ بىر قىسىم كىشىلەرگە، قازاقلاردىن شەرىپخان، تۇڭگانلاردىن ماشاۋۇ، قىرغىزلاردىن ئىسھاق بەگ قاتارلىقلارغا نازىرلىق، قوماندانلىق، ۋالىيلىق ھەم ھاكىملىققا ئوخشاش تۈرلۈك رەھبىرى ۋەزىپىلەر بېرىلگەن ئىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر دىيارى مەنچىلىك ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن شىنجاڭ ئۆلكىسىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى 50 يىل ئىچىدىكى زور يېڭىلىق ئىدى. ئەمما، 1937-1938-يىللىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، بۇ كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈردى شۇنىڭدەك ھەر قايسى رەھبەرلىك ئورۇنلىرىدىكى مىللىي باشلىقلار ۋە زىيالىيلار قوشۇنى تازىلاندى. نەتىجىدە، 1943-1944-يىللىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق يەرلىك خەلقلەرنىڭ نارازىلىقلىرى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. يازغۇچى زوردۇن سابىر بۇ ھەقتە ئۆزىنىڭ «ئانا يۇرت» رومانىدا ناھايىتى ئېنىق تەسۋىرلەيدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شاھىتلاردىن مەرھۇم سەيدۇللا سەيفۇللايېۋ[27]، زىيا سەمەدى[28] ۋە باشقىلارمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى غۇلجىنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە تەپسىلىي كۆرسىتىدۇ. ئەنە شۇلارنىڭ ئەمگەكلىرى ۋە باشقا تارىخىي پاكىتلارغا تايانغاندا 1943-1944-يىللىرى، ئىنقىلاب پارتلاشنىڭ ھارپىسىدا غۇلجىدىكى مىللىي زىددىيەت شۇ دەرىجىدە ئەۋجىگە چىققانىكى، گومىنداڭ ئۇچقۇچى ئوفىتسېرلىرى غۇلجىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ قىز-ئاياللىرىغا خالىغانچە باسقۇنچىلىق قىلىدىغان، خەنزۇ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى يەرلىك خەلقلەرنى قىلچە كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنى ئادەم قاتارىدا كۆرمەيدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. ئەنە شۇنداق نارازىلىقلار ئىلى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق غەزىپىنى قوزغاپ، 1943-يىللىرىدىن باشلاپ غۇلجىدا مەخپىي تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ئىشلىرى باشلانغان.

ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ھەربىي نازارىتىنىڭ كاپىتان دەرىجىلىك ئوفىتسېرى، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سېكرېتارى ماخمۇت پارماشېفنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئىلىدىكى جۇملىدىن غۇلجىدىكى ئىنقىلابنى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى قوزغىغان. 1943 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، 1944 - يىلىنىڭ باشلىرىدا غۇلجا شەھىرىدىكى مەھەللىلەردە ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ «چوغ»، «غۇنچە» ناملىق يەر ئاستى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇپ بولغان[29]. دېمەك، «ئازادلىق» تەشكىلاتىنى قۇرۇش تەكلىپىنى سوۋېت رازۋېدچىكلىرى ئەنە شۇ ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ ۋە تەھلىل قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ تەييارلىنىپ قالغانلىقىدەك ۋەزىيەتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى چۈشەنگەندىن كېيىنلا ئەلىخان تۆرە، ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم، سالىجان باي، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ قاتارلىق كىشىلەرگە بەرگەن ئىكەن. مەزكۇر ئۇيۇشتۇرۇش پائالىيەتلىرىدە غۇلجىدىكى سوۋېت دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېدكا خادىمى ھاكىم جاپپار يارۇللابېكوپ ۋە يەنە بىر نەپەر پولات ئىسىملىك ئۆزبېك كىشى ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان[30].

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلى ۋە تارباغاتايدا باشلىنىش ئالدىدىكى ئىنقىلابنى كونترول قىلىش ھەمدە ئۇنى تەشكىللەش ۋە ئۇلغايتىش ئۈچۈن ئىلقا ۋە غۇلجا قوزغىلاڭلىرىدىن ئىلگىرىلا سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى(ن ك ۋ د، كېيىنكى ك گ ب) تەرىپىدىن ئالمۇتا شەھىرى ۋە قورغاستا ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان. ن ك ۋ د نىڭ مەزكۇر گۇرۇپپىسىنىڭ خادىملىرى شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئۇيغۇر دىياردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، لېكىن مەزكۇر گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىگە تارقالغان ئىدى[31]. ئۇيغۇر دىيارىدىكى سوۋېت ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ئېگناروپ بولۇپ[32]، بۇ ئادەم كېيىن ئەلىخان تۆرىگە مەسلىھەتچىلىك قىلىپلا قالماستىن بەلكى بىر تەرەپتىن غۇلجىدىكى 1 - ۋە 2 - نومۇرلۇق ئۆيىنىڭ باش رەھبىرى بولغان. جۇمھۇرىيەتكە ھەربىي ۋە

سىياسىي جەھەتلەردىن مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان 1-2-نومۇرلۇق ئۆيلەرنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى جۇمھۇرىيەتنى رازۋېدكا قىلىش بولۇپ، گېنېرال ئېگناروۋ ئۇيغۇر ئېلىغا قارىتىلغان پۈتۈن رازۋېدكا ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىغا ئۆزلىرىنى تاتار دەپ تونۇشتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن زىچ ئارىلىشىپ كەتكەن پودپولكوۋنىك ئۇنۇۋانىدىكى سوۋېت رازۋېدچىكلىرى (جاسۇسلىرى) باشقۇرت مىللىتىدىن بولغان ئېلى مەمەدوف، قىرغىزىستاندا تۇغۇلۇپ يەرلىك ئۇيغۇر، قىرغىز تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن رۇسلاردىن ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوپ (ئۇيغۇرچە ئىسمى ئىسكەندەر) ۋە پېتر ساۋىن (زاكىر ئەپەندى) قاتارلىق ئۈچ كىشى ئەڭ داڭلىق رازۋېدچىكلاردىن ئىدى. ئۇلار 1933-1937- يىللاردىمۇ جەنۇبىي ۋىلايەتلەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىدى. ئېلى مەمەدوپ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئېلى ئەپەندى دەپ تونۇلغان ئۇ بىر مەزگىل شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ، پۈتۈن رازۋېدكا ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇ بىۋاسىتە گېنېرال ئېگناروپقا بويسۇناتتى. زاكىر ئەپەندى بولسا، ھەربىي رازۋېدكىنى كونترول قىلغان بولۇپ، ئۇ ئىسسىق كۆل بويىدا تەشكىللەنگەن «باتۇر» نامىلىق قوراللىق گۇرۇپپىنىڭ رازۋېدكا ئىشلىرىغا مەسئۇل رەھبىرى ئىدى. مەزكۇر گۇرۇپپىغا ئىسھاق بەگ مۇنونوپ رەھبەرلىك قىلغان. ئۇنىڭ تەركىبىدە 1937-يىلى قەشقەردە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان سوۋېت ئىنتىپاقى ك گ ب ئوفىتسېرى رازاق مەۋلانوپ قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. زاكىر ئاقسۇغا چۈشكەن قوشۇننىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى بولغان. ئۇ ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغان قوشۇننى كونترول قىلغان بولۇپ، بۇ غۇلجىدىكى ئىسكەندەر ۋە ئېگناروپلار بىلەن بىۋاسىتە ئالاقە قىلىپ تۇراتتى. ئاقسۇدىن چېكىنىش بۇيرۇقىنىمۇ زاكىر بىلەن ئىسكەندەر يەتكۈزگەن[32]. ئەنە شۇ سوۋېت جاسۇسلىرىنىڭ كۈچلۈك ھەرىكەتلىرى تۈپەيلىدىن ئەلىخان تۆرىنىڭ پودپولكوۋنىك سوپاخۇن قاتارلىق باشقا ئۇيغۇر رەھبىرى خادىملارغا ئېلىغا چېكىنمەي، داۋاملىق ئاقسۇدا جەڭ قىلىپ، ئۇرۇشنى جەنۇبىي ۋىلايەتلەرگە

كېڭەيتىش ھەققىدىكى ئىككى پارچە مەخپىي خېتى غۇلجىدىكى 2-نومۇرلۇق ئۆيىنىڭ قوماندانى گېنېرال ئېگناروپنىڭ قولىغا يەتكۈزۈلىدۇ[33]. ئېگناروپ بۇ خەتنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە موسكۋاغا ئۇچۇر يوللايدۇ. قىسقىسى ئەلىخان تۆرىنىڭ ئاقسۇدىن چېكىنمەي، ئىنقىلاب ئوتىنى پۈتۈن جەنۇبقا تۇتاشتۇرۇپ، ستالىننىڭ ئالقىنىدىن قۇتۇلۇپ، مۇسۇلمان دۇنياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەتئەللەر بىلەن ئالاقە قىلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشماي قالىدۇ. بۇ ھەقتە مىللىي قەھرىمان مەرھۇم سوپاخۇن ئاكا 90-يىللاردا مۇئەللىپكە سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. شۇڭا زاكىرنىڭ كېيىن سوپاخۇن ھەققىدىكى ئەسلىمىسىدە ئۇنىڭ ئاجايىپ قەھرىمان ئىكەنلىكىنى تەن ئېلىپ، ئۇنىڭ سوۋېتلىك مەسلىھەتچىلەر (زاكىرنىڭ) نىڭ سۆزىنى ئاڭلىمايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن[34].

ئاشۇ ئېلى مەمەدوپنىڭ يېقىندا نەشر قىلىنغان ئەسلىمە خاراكتېرلىك كىتابىدىن مەلۇم بولۇشىچە، سوۋېت رازۋېدكىسى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنى شۇنچىلىك قامال قىلغانكى، ھەتتا، مىللىي ئارمىيە سېپى ۋە ھۆكۈمەتتىكى «ئاق ئورۇس» لار دەپ ئاتالغان مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى پولىنوپ، مىللىي ئارمىيە پولكوۋنىكى لېسكىن، مالىيە مىنىستىرلىقىنىڭ مەسلىھەتچىسى گرىبكىن، پولكوۋنىك موگوتنوپ، قىرغىزلاردىن مەۋلانوپ، نوغايباييېف ۋە باشقا نەچچە ئونلىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي سىياسىي خادىملار سوۋېت رازۋېدكىسىغا باغلانغان ۋە ئۇنىڭ بىۋاسىتە خادىملىرى بولغان ئىكەن. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ ھەر قايسى مىنىستىرلىقلىرىدىكى مەسلىھەتچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى سوۋېت ن ك ۋ د سى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بولغان. مەزكۇر كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، گېنېرال ئېگناروپ تاكى 1949-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە قورغاستا تۇرۇپ، ئۇيغۇر ئېلىدىكى ھەربىي-سىياسىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىشقا رەھبەرلىك قىلغان. ھەتتا، ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇمنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، 1945-يىلىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېدكا ئورۇنلىرى بىر كىشىنى

«ئافغانىستاندىن كەلگەن» دېگەن نام بىلەن غۇلجىغا ئەۋەتكەن بولۇپ، ئۆزبېكچە، پارسچە تىللارنى ياخشى سۆزلەيدىغان بۇ ئادەم ماشىنا ھەيدەش ۋە رېمونت قىلىش، ھەربىي كوماندىرلىق، رەسساملىق ھەمدە خەلقئارا سىياسىي ۋەزىيەت شۇنىڭدەك دىنىي ئىلىم قاتارلىق ھەر تەرەپتىن يېتىشكەن تولىمۇ قابىلىيەتلىك كىشى ئىدى. ئەلىخان تۆرە ئۇنىڭ ئىلىدا ئۇيغۇر ئېلى جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى ئاڭلاپ ياردەمگە كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئۇنى ئۆز يېنىدا قالدۇرغان. ئۇ ئەلىخان تۆرە بىلەن بىر مەزگىل بىرگە يۈرگەن ھەمدە ئۇنىڭ كانۋىيلىرىغا ھەربىي بىلىملەرنى ئۆگەتكەن. لېكىن، ئۇزۇن ئۆتمەي، تۇيۇقسىزلا ئۇنىڭ ئەسلى چەتئەل ئىشپىيونى ئىكەنلىكى پاش بولدى دەپ تۇتۇپ كېتىلىپ ئىز دېرەكسىز يوقالغان. ئەسلىدە ئۇ، چەتئەل ئىشپىيونى ئەمەس بەلكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەلىخان تۆرىنىڭ يېنىغا تاشلىغان جاسۇسى ئىكەن، ئۇ ئەلىخان تۆرىنىڭ ئىچكى كۆز قاراشلىرى ھەمدە مەقسەتلىرىنى كۆزىتىشكە مەخسۇس ئەۋەتىلگەن ئىكەن[36].

ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىر تەرەپتىن مىللىي ئىنقىلابنى قوللىغان بىلەن ئۇنى تولۇق قامال قىلىش ئۈچۈن بارلىق چارىلەرنى قوللانغان بولۇپ، بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېدكىسى ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلغان. سوۋېت رازۋېدكىسى ستالىنىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىنى خەلقئارالاشتۇرماسلىقتا زور نەتىجە قازانغان بولۇپ، ھەتتا يالتا يىغىنى ۋە ستالىنىنىڭ كەلگۈسى پىلانلىرىدىن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى رەھبەرلىرى خەۋەرسىز بولۇپلا قالماستىن بەلكى، جۇڭگو رەھبىرى جاڭ كەيشىمۇ خەۋەرسىز قالغان ئىدى. ئۇ، پەقەت كېلىشىم تۈزۈلۈپ، بىر قانچە ئايلاردىن كېيىنلا ئەنە شۇنداق بىر كېلىشىمنىڭ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان. جۇڭگو دائىرىلىرى بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇلارنىڭ كۈچسىز ھەم پاسسىپ خەلقئارالىق ئورنى بۇنىڭغا يول قويمىغان. جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى

ستالىن ھۆكۈمىتى بىلەن تىركىشىشقا ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ، لېكىن ئامالسىز قالغان. ستالىن باشتىن ئاخىرى ئاكتىپ ئورۇندا تۇرغان، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بولسا پاسسىپ ھالەتتە قېلىۋەرگەن 1945-يىلى 6-ئايدىن باشلانغان سوۋېت-جۇڭگو ئۇچرىشىشلىرىدا ستالىن ئەگەر جۇڭگو يالتا كېلىشىمىدىكى شەرتلەرگە كۆنسىلا جۇڭگونىڭ «شىنجاڭدىكى ئىگىلىك ھوقۇقى» غا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. نەتىجىدە، 1945-يىلى 8-ئىيۇن كۈنى جاڭ كەيشى يالتا كېلىشىمىدىكى ماددىلارغا ئاساسەن «ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال ۋە شىنجاڭدىكى ئىگىلىك ھوقۇقى ھەم زېمىن پۈتۈنلۈكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلسا، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ۋە شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلارنى داۋاملىق قوللىماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلسىلا، ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلى بىلەن موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە جۇڭگو دالىيەننىڭ ئەركىن پورت بولۇشى، شەرقىي شىمال تۆمۈر يولى ۋە لۈشۈن پورتىنى سوۋېت-جۇڭگو ئورتاق پايدىلىنىشقا ئەمما باشقۇرۇش ھوقۇقى جۇڭگونىڭ قولىدا بولۇشقا قوشۇلىدۇ»[39] دېگەندەك قارارغا كېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە رەسمىي بىلدۈردى. جاڭ كەيشىمۇ «شىنجاڭ» بىلەن مانجۇرىيىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن زور مەنپەئەتلىرىدىن ۋاز كېچىشكە تەييار بولغان، ستالىنمۇ ئۆز مەنپەئەتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇيغۇر ئېلىنى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنى قۇربان قىلىشقا تەييار بولغان، قىسقىسى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر مەسىلىسى بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستلىرى مەسىلىسى سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئاچقۇچلۇق نۇقتىغا ئايلانغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار ستالىننىڭ قولىدىكى سىياسىي قارتقا ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

سوۋېت—جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسى ۋە ئىلى ھۆكۈمىتى

1944-يىلى 8-ئايلاردا باشلانغان ئۈلاستاي تاغلىرىدىكى قوراللىق

ھەرىكەت بارا - بارا كېڭىيىپ، ئاخىرى شۇ يىلى 10 - ئايدا نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئازاد بولۇشى بىلەن زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئازادلىق تەشكىلاتىمۇ جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ، غۇلجا شەھىرىدە قوزغىلاڭ تەييارلىقى ئېلىپ باردى ھەمدە 7 - نويابىر كۈنى غۇلجا قوزغىلىڭىنىڭ 1 - ئوقىنى ئاتتى. بەش كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدىكى مۇھىم جايلار ئىشغال قىلىندى. ئازادلىق تەشكىلاتى جىددىي يىغىن چاقىرىپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى يالتا يىغىنى ئېچىلغۇچە بولغان ئۈچ ئاي ئىچىدە ئىلى ۋىلايىتى ئازاد قىلىنىپ، ئىلى گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن تەلتۆكۈس تازىلاندى. بۇ جەرياندا جۇمھۇرىيەت ئۆزىنىڭ ھەممە ھاكىمىيەت سىستېمىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى ھەمدە جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ، پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىنى ئازاد قىلىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئېلىپ باردى. زوردۇن سابىر، زىيا سەمەدى، سەيدۇللا سەيفۇللايېۋ، ئابدۇراخمان قاھار، تۇردى سامساق قاتارلىقلارنىڭ تەسۋىرلىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا شۇنداق قاينام تاشقىنلىق مەنزىرە شەكىللەنگەنكى، «ھەممە ئالدىنقى سەپ ئۈچۈن»، «ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن»، «جۇمھۇرىيەت بايرىقىنى شىڭشىڭشياغا قاداش» شوئارى ئاستىدا ھەممە خەلق ئۆزلىرىنى ئىنقىلاب قوينىغا ئاتتى[40]. ئەنە شۇنداق روھ تۈپەيلىدىن جۇمھۇرىيەتنىڭ تۇنجى ئەسكەر قوبۇل قىلىش مىزانىدىمۇ 18 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەسكەر بولۇش بەلگىلەنگەن بولۇپ، 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مۇنتىزىم مىللىي ئازادلىق ئارمىيە قۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى تارقاق پارتىزانلىق ئۇرۇشقا خاتىمە بېرىلدى. بىرلىككە كەلگەن قوماندانلىق ئاستىدىكى مۇنتىزىم، ئىنتىزاملىق ھەربىي سىستېما بەرپا قىلىنىپ، ھەربىي مەشقلەر كۈچەيتىلدى ھەمدە شىمالىي، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي يۆلىنىشتىن ئىبارەت ئۈچ فرونتتا جەڭ قىلىش ھەربىي پىلانى تۈزۈلدى. 1945 - يىلىنىڭ ئىيۇن ئايلىرىدىن ئېتىبارەن شىمالىي ۋە ئوتتۇرا يۆلىنىشتىكى قوشۇنلار ھۇجۇملىرىنى باشلاپ، شەرقتە ئۈرۈمچىگە، شىمالدا تارباغاتاي ۋە ئالتايغا

قاراپ ئاتلاندى. بۇ يەردە شۇنداق بىر سوئال تۇغۇلىدىكى، نېمە ئۈچۈن ستالىن يالتا كونفېرېنسىيىسىنىڭ روھىغا بىنائەن بۇ يېڭى جۇمھۇرىيەتكە ياردەم بېرىشنى دەرھال توختىتىپ قويماي، ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىنقىلابنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشى ۋە مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيىنىڭ قۇرۇلۇپ، ئۈچ سەپ بويىچە جەڭ قىلىشىنى قوللايدۇ؟ بۇ ئەمەلىيەتتە سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەقىقەتەن مىللىي ئارمىيىنىڭ چوڭ كۆلەملىك ھۇجۇملىرى پەقەت يالتا يىغىنىدىن كېيىن باشلانغان ئىدى. مىللىي ئارمىيە 1945-يىلى 5-6-ئايلاردىن ئېتىبارەن ئوتتۇرا ۋە شىمالىي يۆنىلىش بويىچە شىددەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقاندا ستالىن بىلەن جاڭ كەيشى ئارىسىدا دىپلوماتىيىلىك كۆرەشلەر ئەۋج ئېلىۋاتاتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ستالىننىڭ ئاشۇ يالتا يىغىنىدا چېرچىل ۋە روزۋېلتنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشكەن ئەمما، جۇڭگونىڭ دۆلەت مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولمىغان بىر قاتار شەرتلىرىدىن ئاستىرتتىن خەۋەر تاپقان بولسىمۇ، ئەمما تېخى يالتا كېلىشىمىنىڭ مەزمۇنلىرىدىن تولۇق خەۋەردار ئەمەس ئىدى[41]. جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتىنى غەزەپلەندۈرگەن نۇقتا ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى پەقەت نەزەرگە ئالمىغانلىقى، يەنى دۇنيانىڭ تەرتىپىنى بەلگىلەيدىغان بۇ مۇھىم يىغىنغا جۇڭگونى قاتناشتۇرماستىن ئەكسىچە، ئۇنىڭ «مەنپەئەتلىرىنى قۇربان قىلىۋەتكەنلىكى» بولۇپ، جاڭ كەيشى بۇ كېلىشىمنى ئېتىراپ قىلماسلىق ئۈچۈن بارلىق ئىمكانىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ، لېكىن ئامال قانچە؟ جۇڭگونىڭ ياپونىيە ئىشغالىيىتىدىن ئازاد بولۇپ، ئىگىلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشىدە يۇقىرىدىكى ئۈچ كۈچلۈك دۆلەتكە تايانماي، ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا بويسۇنماي ئامال يوق ئىدى. جاڭ كەيشى 1937-يىلى ياپونىيە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىغاندىن ئېتىبارەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، جۇڭگوغا ياردەم بېرىشنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ، ستالىننى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا

سۆرەپ كىرىش ئۈچۈن بارلىق دىپلوماتىيىلىك ۋاستىلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما ستالىن جاڭ كەيشىنى دەپ ياپون بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بۇزۇۋېلىشنى خالىمىغان ئىدى[42]. ئەكسىچە ئۇ 1941-يىلى ياپونىيە بىلەن بىتەرەپلىك كېلىشىمى تۈزگەن ھەمدە جۇڭگوغا مەخپىي بېرىۋاتقان ھەربىي ياردەملىرىنى توختاتقان ئىدى[43]. ستالىن سوۋېت-گېرمان ئۇرۇشى باشلانغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي سەپتە ئۇرۇش قىلىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ياپونىيە بىلەن ئۈزلۈكسىز تۈردە نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلاپ، غەربتە گېرمانىيە، شەرقتە ياپونىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىسكەنجىسىدە قېلىپ، بىراقلا گۇمران بولۇشتىن ساقلاندى. ستالىن شەرقىي رايونلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئامېرىكىنىڭ ئاسىيا-تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرىگىمۇ قوشۇلمىدى ۋە ئامېرىكا بىلەنمۇ ئاشكارا ھەمكارلاشمىدى. جۇڭگونىمۇ ئاشكارا قوللىماي، ياپونىيىنى بەش يىل ۋاقىت ئالداپ تۇتۇپ تۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ غەربىي سەپتە گېرمانىيە ئارمىيىسىنى سوۋېت تۇپراقلىرىدىن غەلىبىلىك تازىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈۋالدى.

1945-يىلىنىڭ بېشىدا گېرمانىيىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئايدىڭلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ياپونىيە بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلىپ، ئاسىيا-تىنچ ئوكيان رايونىنىڭ تىنچلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك كۈن تەرتىپكە قويغان ئامېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشىپ، بىر تەرەپتىن جۇڭگونى يالتا كېلىشىمىگە كۆندۈرۈشكە يەنە بىر تەرەپتىن ستالىننى تېزرەك ياپونغا قارشى ئۇرۇش باشلاشقا ئۈندىدى[43]. ئىلىدا مىللىي ئارمىيە قۇرۇلۇپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئالغا» دېگەن خەتلەر يېزىلغان بايراقلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، جىددىي ھەربىي تەييارلىقلارنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندا يەنى 1945-يىلى 4-ئاينىڭ 12-كۈنى ئامېرىكا پرېزىدېنتى روزۋېلت ۋاپات بولدى. ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغان

پرېزىدېنت ترۇمېن ستالىننىڭ يالتا كېلىشىمىدە بەرگەن ۋەدىلىرىگە ئەمەل قىلىش-قىلماسلىقىنى بىلىش ئۈچۈن 5-ئايدا ھوپكىنسنى ستالىن بىلەن سۆزلىشىشكە موسكۋاغا ئەۋەتتى. ھوپكىنس ستالىندىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش-قاتناشماسلىقى مەسىلىسىنى سورىغاندا، ستالىن قەتئىي رەۋىشتە بۇنىڭ ھەممىسىنىڭ جۇڭگونىڭ يالتا كېلىشىمىنى قوبۇل قىلىش-قىلماسلىقىغا باغلىق ئىكەنلىكى، پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا قارار چىقىرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن[44]. ستالىن يەنە ھوپكىنسكە ئۇرۇشتىن كېيىن جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بولۇشىنى خالايدىغانلىقىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودىن زېمىن تەمەسى يوقلۇقى، بولۇپمۇ مانجۇرىيە، شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ھەر قانداق مەنىدە ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى شۇنىڭدەك يەنە پەقەت ئامېرىكىنىڭلا ئۇرۇشتىن كېيىن جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرەلەيدىغانلىقىنى ئىپادە قىلدى[45]. ستالىن، ھوپكىنسكە يەنە 7-ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سوڭ زىۋېن بىلەن موسكۋادا يالتا كېلىشىمىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرى بويىچە سۆھبەتلىشىشكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ترۇمېن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن 6-ئايدا جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سوڭ زىۋېن بىلەن كۆرۈشۈپ، يالتا كېلىشىمىدىكى جۇڭگوغا ئائىت ماددىلار ھەققىدە سورىغاندا، سوڭ زىۋېن جۇڭگونىڭ بۇ كېلىشىمنىڭ جۇڭگوغا ئائىت ماددىلىرىغا قەتئىي قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى. بىراق، ۋاشىنگتون رەھبىرى ئەگەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشسا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ يالتا كېلىشىمىگە نىسبەتەن قوللاش پوزىتسىيىسىدە بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلدۈردى[46]. 6-ئاينىڭ 14-كۈنى ترۇمېن سوڭ زىۋېنگە ستالىننىڭ ھوپكىنسكە بەرگەن ۋەدىلىرىنىڭ تەپسىلىي مەزمۇنلىرىنى ئۇقتۇرۇپ، جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يالتا كېلىشىمنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرى بويىچە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشىنى

تەۋسىيە قىلدى.

جۇڭگو رەھبەرلىرى يالتا كېلىشىمى مەسىلىسى بويىچە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلىشىپ، ۋاقىتنى ئارقىغا سوزۇۋاتقاندا ئىلى مىللىي ئارمىيىسى جىڭ ۋە شىخۇ ھەم چۆچەك لىنىيىسىگە قاراپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتاتتى. 6-ئاينىڭ 15-كۈنى ئامېرىكىنىڭ چۇڭچىڭدىكى ئەلچىسى خېرلى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە رەسمىي تۈردە يالتا كېلىشىمىنى مەلۇم قىلدى. ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغان جاڭ كەيشى ئاخىرى يالتا كېلىشىمى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سۆھبەتلىشىشكە قوشۇلدى ھەمدە 6-ئاينىڭ 30-كۈنى موسكۋادا جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدىكى سۆھبەت باشلاندى. سۆھبەت باشلىنىش بىلەنلا جۇڭگو ۋەكىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يالتا كېلىشىمىدە ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرىگە ئائىت تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە ستالىن سۆھبەتنى ئۈزۈۋەتتى. لېكىن، 7-ئاينىڭ 7-كۈنى ستالىن پوتسدام يىغىنىغا قاتنىشىش جەريانىدا ئامېرىكا پرېزىدېنتى ترۇمېننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش-قاتناشماسلىق مەسىلىسىنى تىلغا ئالغاندا، ستالىن قەتئىي رەۋىشتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو بىلەن تېخى كېلىشىم ھاسىل قىلمىغانلىقىنى، بۇ كېلىشىمنىڭ يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى[47]. سوڭ زىۋېن بىلەن ستالىن ئارىسىدا ئىلگىرى كېيىن بەش قېتىم سۆھبەت ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ستالىن ئۆز شەرتلىرىدىن يانمىدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئۈزۈلۈپ قالدى ھەمدە سوڭ زىۋېننىڭ ئورنىغا ۋاڭ شىجيې موسكۋاغا كېلىپ، 8-ئاينىڭ 7-كۈنىدىن تاكى 14-كۈنىگىچە ستالىن بىلەن تۆت قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزدى. دراماتىك نۇقتا شۇكى، سوڭ زىۋېن سۆھبەتنى تاشلاپ، جۇڭگوغا قايتقاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ فاتىي لېسكىن باشچىلىقىدىكى شىمالىي فرونت قىسىملىرى تارباغاتاي ۋىلايىتىگە

ھۇجۇم قوزغاپ، ئىلگىرى كېيىن دۆربىلجىننى ۋە 7-ئاينىڭ 31-كۈنى چۆچەكنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئازاد بولغانلىقىنى جاكارلىدى. ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى قىسىملار جىڭ ۋە شىخۇ ئەتراپىدىكى گومىنداڭ مۇداپىئە نۇقتىلىرىغا ھۇجۇم قوزغاپ، گومىنداڭ كۈچلىرىنى جىڭ ۋە شىخۇ شەھەرلىرىگە قاپسىۋالدى. قىسقىسى مىللىي ئارمىيىنىڭ ھۇجۇملىرى تېخىمۇ شىددەتلىك تۈس ئالدى. غۇلجىدىكى ستالىننىڭ بىۋاستە ۋەكىللىرى ھېسابلىنىدىغان 2-نومۇرلۇق ئۆيىنىڭ باشلىقلىرى يەنى جۇمھۇرىيەتنىڭ ھەربىي-سىياسىي مەسلىھەتچىلىرى گېنېرال مايور ئېگناروپ بىلەن گېنېرال لېيتېنانت لانفاڭ رەئىس جۇمھۇر ئېلىخان تۆرىنىڭ ياردەم تەلەپلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ بارلىق شوئارلىرىنى ۋە سىياسىي تەدبىرلىرىنى ھىمايە قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىيورۇسى 1945-يىلى 6-ئايدا يىغىن چاقىرىپ، مىللىي ئارمىيىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن 500 نەپەر قىزىل ئارمىيە ئوفىتسېرى، 2000 جەڭچى ئەۋەتىش ھەققىدە مەخسۇس قارار چىقاردى[48]. بۇ قاراردىن كېيىن ئىچكى ئىشلار رەھبىرى بېرىيانىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپقا يوللىغان مەخسۇس مەلۇمات خېتىدە «شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قوزغىلاڭ ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىش ئۈچۈن قىزىل ئارمىيە سېپىدىن ئاجرىتىلغان ئوفىتسېر ۋە جەڭچىلەرنى ئەۋەتىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى» دەپ كۆرسىتىلگەن[49]. بۇ چاغدا يەنە زور مىقداردا ئېغىر-يېنىك قورال- ياراقلار ۋە ئوق دورىلار مىللىي ئارمىيىگە بېرىلگەن بولۇپ، ئەلىخان تۆرىنىڭ 1945-يىلى ماي ئېيىدا موسكۋا رەھبەرلىرىگە يازغان خېتىدىكى ياردەم تەلەپلىرىگە جاۋابەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى يۇقىرىقىدەك ياردەملەرنى كۆرسەتكەن ئىدى[50].

مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش ئىشلىرىغا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىمۇ جەلپ قىلىنغان بولۇپ، ئارخىپلاردىن ئاشكارىلىنىشىچە، ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار كابىنېتىنىڭ رەئىسى

ئابدۇراخمانوپ ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى بېرىيادىن ئۆزىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى مالىيە مىنىستىرلىقىغا يازغان مالىيە خامچوت ئىلتىماسىنى تەستىقلاشنى قوللاشنى تەلەپ قىلغان. ئۇ بۇ ئىلتىماستا «ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1946 - يىلىدىكى خامچوتىغا شىنجاڭدا ئېلىپ بارىدىغان ھەرىكەتلەرگە كېتىدىغان چىقىملار ئۈچۈن بەش مىليون رۇبلىي پۇل قوشۇپ بېرىش» تەلەپ قىلىنغان[51]. ئەلۋەتتە، تارىخىي شاھىتلارنىڭ ئېسپاتلىشىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە بەرگەن ھەربىي ياردەملىرى ئۈچۈن مەزكۇر جۇمھۇرىيەتتىن زور مىقداردا تۆلەم ئالغان بولۇپ، جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى ھەر بىر ئېغىر - يېنىك قورال ۋە ئوق دورىلار ۋە باشقا ئەسلىھەلەر ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا مەلۇم مىقداردا چارۋا مال، ئاشلىق ئۆتكۈزۈپ تۇرغان[52]. ئەمما، بۇ بەربىر چەكلىك بولۇپ، موسكۋانىڭ ھەربىي تېخنىكا، ھەربىي قوماندانلىق ۋە باشقا ماددىي ھەم مەنىۋى تەرەپلەردىكى ياردەملىرى يەنىلا مۇھىم رول ئوينىغان. تارىخىي ئارخىپلاردىن ئاشكارىلىنىشىچە، ھەتتا دۆرىلجىننىڭ ئېلىنىشىغا بىۋاسىتە موسكۋادىكى ئىچكى ئىشلار قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بۇيرۇق قىلغان. دېمەك، موسكۋا گەرچە يالتا كېلىشىمىدە ئۆزى كۆزلىگەن مەنپەئەتلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن بۇ مەسىلىدە ئېنىق كېلىشىم ھاسىل قىلمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ يالتا كېلىشىمىگە ئاسان كۆنمەيدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قوللاشنى داۋاملاشتۇرۇپلا قالماستىن مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەربىي ئۇرۇشىنى جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ يالتا كېلىشىمىدىكى ماددىلارغا تېزرەك ماقۇل بولۇشى ئۈچۈن پايدىلانغان خالاس. ستالىن 1945 - يىلى 9 - ئىيۇل كۈنىدىكى جۇڭگو ۋەكىلى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە ئىلى ئىنقىلابى مەسىلىسىدە توختىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن «شەخسلەرنىڭ قورال ياراق توشۇشىنى توختىتىدىغانلىقى ھەمدە چېگرانى قامال قىلىدىغانلىقى» نى بىلدۈرۈپ[53]، ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىن كۈتىدىغان باشقىچە نىيىتى

يوقلۇقىنى ئىپادە قىلدى. ئەمما بۇ چاغدا، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدا تېخى كېلىشىم تۈزۈلمىگەن بولۇپ، پەقەت ئىككى تەرەپ قول قويغان كېلىشىملا ستالىننى خاتىرجەم قىلالايتتى ھەمدە ئۇنىڭ ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرى كاپالەتكە ئىگە بولغان بولاتتى. شۇڭا، تاكى كېلىشىم تۈزۈلگۈچە بولغان ئارىلىقتىچە ئىلى مىللىي ئارمىيىسى ھۇجۇملىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، جىڭ-شىخۇ لىنىيىلىرىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. شىمالىي فرونتتىكى قىسىملار بولسا، چۆچەك ۋە ئالتاي تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ، جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى ستالىننىڭ شەرتلىرىگە قوشۇلۇشنى ئارقىغا سۈرگەنسېرى ۋە ياكى قارشىلىق بىلدۈرگەنسېرى مىللىي ئارمىيە قوشۇنلىرى شىددەت بىلەن ئىلگىرىلەشنى داۋاملاشتۇرۇپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىدە «پۈتۈن شىنجاڭ قولدىن كېتىدىغان بولدى» دېگەندەك خەۋپسىرەشنى پەيدا قىلىپ، بۇ ئۇلارنىڭ ستالىن ئوتتۇرىغا قويغا تەكلىپلەرنى قوبۇل قىلىش سۈرئىتىنى تېزلىتىش رولىنى ئوينىغانتى. ئەمما، مۇستەقىللىق دەپ جېنىنى پىدا قىلىۋاتقان ئۇيغۇر جەڭچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىسسىق قانلىرىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدىن بەش مىڭ كىلومېتىر يىراقتىكى كرېمىل سارىيىدا ئولتۇرغان ستالىننىڭ ئىستراتېگىيىلىك پىلانى ئۈچۈن تۆكۈلۈۋاتقانلىقىنى ھېچ سەزمىگەن ئىدى. مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ مۇنداق شىددەت بىلەن ئەۋج ئېلىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن ئۇيغۇر ئېلىدە كېڭىيىۋاتقانلىقى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەر قەدەمدە غەلىبە قىلىپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇۋاتقانلىقى ھەمدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئارقىسىدا قۇدرەتلىك دۆلەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەيۋە بىلەن تۇرغانلىقىنى سەزگەن جاڭ جيېشى ستالىننىڭ شەرتلىرىگە كۆنمەي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئاخىرى چۈشىنىپ يەتتى. بۇ يەردە ئۇنى ئەڭ بىئارام قىلغان مەسىلە يالتا كېلىشىمىدىكى «موڭغۇلىيىنىڭ مەۋجۇت ھالىتىنى ساقلاش» بولۇپ، بۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشى دېگەنلىك ئىدى. ستالىن مانا بۇ مەسىلىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قەتئىي يول قويمىدى. 8-ئاينىڭ 8-كۈنلىرىدىن 15-

كۈنىگىچە، باي، ئاقسۇ كونا شەھەر ئازاد بولدى. 8-ئاينىڭ بېشىدا تاشقورغان قوزغىلاڭچىلىرى ئۇ جايدىكى دۈشمەننى يوقىتىپ، تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسىنى قۇردى. ئارقىدىنلا ئالتاي ئازاد بولدى.

نەتىجىدە، جاڭ كەيشى ستالىننىڭ شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇشنى ئارقىغا سوزغانسېرى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزى ئۇچۇن پايدىسىز بولىدىغانلىقى، بەلكى موڭغۇلىيىلا ئەمەس يەنە شىنجاڭدىنمۇ ئايرىلىپ قېلىش ئېھتىماللىقى بارلىقىنى تونۇپ يېتىپ[54]، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا شەرتنامە ئىمزالاشقا رازى بولدى ھەمدە 1945-يىلى 14-ئاۋغۇست كۈنى موسكۋادا «سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» رەسمىي ئىمزالاندى. بۇ شەرتنامىگە ئائىت ئالماشتۇرۇلغان قوشۇمچە ھۆججەتلەردە گومىنداڭ تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بولسا، «شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى دوستلۇق ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسىنىڭ 5-ماددىسىدا ئېيتىلغاندەك جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش نىيىتىمىز يوقلۇقىنى بىلدۈرىمىز» دەپ بىلدۈردى[55].

لېكىن شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ھېچقاچان رەسمىي رەۋىشتە ئۆزىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىنى قوللىغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىدىكى بارلىق پائالىيەتلىرى مەخپىي رەۋىشتە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، بۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە خەلقئارا جەمئىيەتتىن سىر تۇتۇلغان بولغاچقا، ھەر قانداق بىر خەلقئارالىق سورۇندا موسكۋا ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلار بىلەن مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن ئىدى. شۇڭا، ئىلى ئارمىيىسى «سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ بولغاندىن كېيىنمۇ جەڭ ۋە شىددەتلىك قاراتقان ھۇجۇملىرىنى توختاتماي، تاكى مەزكۇر شەرتنامە ئىمزالىنىپ، ئۈچ ھەپتە ئۆتكىچە يەنى مىللىي ئارمىيە 9-ئاينىڭ 6- ۋە 7-كۈنلىرى ئىلگىرى

كېيىن جىڭ ھەم شىخونى ئازاد قىلىپ، ماناس دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگەنگە قەدەر ھۇجۇملىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، پەقەت جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مەيدانغا چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مىللىي ئىنقىلابچىلار بىلەن ياراشتۇرۇپ قويۇشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. 11 - سېنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچىدىكى جۇڭگو دىپلوماتىيە ئەمەلدارى ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلى يېۋسىيېپ بىلەن كۆرۈشۈپ، ياراشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغاندىن كېيىن[56]، موسكۋا رەسمىي تۈردە ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرغۇچى سالاھىيىتى بىلەن ئاشكارا مەيدانغا چۈشتى[57] ئومۇمەن، ئىلى ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئارقىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇرغانلىقىنى ئەينى ۋاقىتتا موسكۋا دائىرىلىرى ئېتىراپ قىلمىغان بىلەن ئەمما، ئامېرىكا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى جۈملىدىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئىشەنمىدى. شۇڭا جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا دىپلوماتىيىلىك مەسىلە نۇقتىسىدىن قارىدى. جۇڭگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ نەزىرىدە سوۋېت ھۆكۈمىتىسىز ئىلى مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولمايتتى. ئىلى ئارمىيىسىنىڭ «سوۋېت - جۇڭگو دوستلۇق ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ بولغاندىن كېيىنمۇ جىڭ ۋە شىخۇغا قاراتقان ھۇجۇملىرىنى توختاتمىغانلىقى شۇنىڭدەك ماناس دەرياسى بويىغا قىستاپ كېلىشى ھەمدە جەنۇبتا ئاقسۇ ئەتراپىدىكى ۋە تاشقورغان ئەتراپىدىكى جەڭلەرنىڭ داۋاملىشىۋېرىشى يەنىلا بىر تەرەپتىن موسكۋانىڭ ئۆزىنىڭ بۇ ئىنقىلاب بىلەن مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئىسپاتلاپ بەرمەكچى بولغىنى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن موسكۋا ئارىسىدا شىنجاڭ مەسىلىسىنىڭ ئۇنچىۋالا ئاسان تۈگىمەيدىغانلىقىنى، بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ جايدا يەنىلا ئۆز تەسىرىنى ساقلايدىغانلىقىنى كۆرسىتىش بولسا كېرەك. ئومۇمەن، يالتا كېلىشىمىدە ئالدىن بەلگىلەنگەن سوۋېت - جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسىنىڭ تۈزۈلۈشىدىن كېيىن موسكۋا شىنجاڭ سىياسىي ئىستراتېگىيىسىنىڭ يېڭى باسقۇچىنى باشلاپ، مىللىي ئارمىيىنى ماناس دەرياسىدا بويىدا توختىتىپ قويۇپ، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى

بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە قىستىدى. يالتا كېلىشىمىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن دوستلۇق شەرتنامىسى ئىمزالاش قارارى ئەمەلىيەتتە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭمۇ ئۇرۇش توختىتىپ، جۇڭگو مەركىزى ھۆكۈمىتى بىلەن بىتىم تۈزۈش ۋەقەسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولدى.

تىنچلىق بىتىم ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تاكى 1949-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ستالىن ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا نىسبەتەن يەنە باشقىچە ئىستراتېگىيە قوللانغان بولۇپ، موسكۋا گەرچە ئەلىخان تۆرىنى ئېلىپ كېتىپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى مەيدانغا چىقارغان ھەمدە ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كېيىنكى رەھبەرلىرىنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دېگەن نامنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلغان. سەيدۇللا سەيفۇللايېۋنىڭ بايان قىلىشىچە، بىتىمدىن كېيىن جۇمھۇرىيەت نامى ئەمەلدىن قېلىپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىلى ۋىلايىتى»، «شەرقىي تۈركىستان تارباغاتاي ۋىلايىتى»، ئالتاي ۋىلايىتى دېگەندەكناملار ئىشلىتىلگەن. موسكۋا بەرىبىر ئازاد ئۈچ ۋىلايەتنىڭ يەنىلا بىر گەۋدە سۈپىتىدە مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى قوللىدى. ئەمما، موسكۋا يەنىلا ئۈچ ۋىلايەتكە بولغان كونتروللۇقنى قولدىن بەرمىگەن بولۇپ، سوۋېت رازۋېدكىسى مەخپىي رەۋىشتە پەقەت گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن ئولجا ئالغان قوراللار بىلەن قوراللانغان مىللىي ئارمىيىنى ۋە ھۆكۈمەتنى داۋاملىق نازارەت قىلىپ تۇردى. ئەلىخان تۆرىگە مەسلىھەتچىلىك قىلغان 2-دوم باشلىقى گېنېرال ئېگناروپ تاكى 1949-يىلىنىڭ كۈز پەسلىگىچە قورغاستىكى سوۋېت رازۋېدكا ئورگىنىدا تۇرۇپ، ئىلىنىڭ ھەربىي-سىياسىي ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىپ تۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى[58]. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىلى ئىنقىلابچىلىرى خۇددى ئەلىخان تۆرە قاتارلىقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ گومىنداڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئارىسىدىكى دىپلوماتىك سورۇنلارنىڭ قۇربانى بولۇۋاتقانلىقىنى پەقەت ئەڭ ئاخىرقى پەيتلەردىلا

سەزگىنىدەك ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرلىرىنىڭ ستالىن بىلەن لىيۇ شاۋچى ئارىسىدىكى 1949-يىلى 7-8-ئايلاردىكى سۆھبەتلەردە بېكىتىلگەنلىكىنى سەزمەي قالغان ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىقنى ئەينى ۋاقىتتىكى دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرى ستالىننىڭ قوللىشىسىز ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ دەپ قارىغان ھەمدە ئۇنىڭغا ئۈمىد باغلىغان كۆپلىگەن سىياسىي ئەربابلار ھەمدە ھەممىلا يەرگە ئېسىلىپ تۇرغان ئاي يۇلتۇزلۇق جۇمھۇرىيەت بايراقلىرى ۋە «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئالغا» دېگەن خەتلەر يېزىلغان ھەربىي بايراقلارنى كۆتۈرگەن مىللىي ئارمىيىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قاراپ، يەنىلا ستالىندىن ئۈمىد كۈتكەن خەلق ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە موسكۋا سېپرگەرلىرى تەرىپىدىن پىچىلىپ بولۇنغانلىقىنى ئوخشاشلا سەزمەي قالغان ئىدى. شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرىنى ئالدىقاچان بېكىتىپ بولغان بولۇپ، ستالىن 1949-يىلى 30-يانۋار كۈنى مىكويياننى مەخپىي تۈردە جۇڭگو كوممۇنىستلىرى بىلەن جۇڭگودا كوممۇنىستلار ھاكىمىيەتكە چىققاندىن كېيىنكى ۋەزىيەت جۈملىدىن سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقا بىر قاتار سىياسىي مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن ماۋزېدۇڭنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى شىبەيپوغا ئەۋەتتى. 8-فېۋرالغىچە بولغان 8 كۈنلۈك سۆھبەت جەريانىدا ئەلۋەتتە، شىنجاڭ مەسىلىسىمۇ مۇزاكىرە قىلىندى. مىكويان ئۆزىنىڭ شىبەيپو زىيارىتى ھەققىدىكى ھېسابات دوكلاتىدا مۇنداق دەپ يازغان:

«ماۋزېدۇڭنىڭ بىزنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان مەقسىتىمىزگە نىسبەتەن گۇمانى بولغان. ئۇ، شىنجاڭنىڭ ئىلى ۋىلايىتىدە ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە بويسۇنمايدىغان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى مەۋجۇت ۋە ئۇ يەردە كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەۋجۇت دېدى. ئۇ يەنە، 1945-يىلى چوڭچىڭدا باي چوڭشى بىلەن ئۇچراشقاندا ئىلى ۋىلايىتىدىكى يەرلىك قوزغىلاڭچىلار سوۋېت

ئـايروپىلانلىرى، تـانكىلىرى ۋە زەمبىرەكلىـرى بىـلەن قوراللانغـانلىقىنى سـۆزلەپ بەرگەن دېـدى، مەن ئۇنىڭغـا بىزنىـڭ شـىنجاڭ خەلقلىرىنىـڭ مۇسـتەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىـڭ ئارقىسـىدا تۇرمايـدىغانلىقىمىزنى، ئۇنىـڭ ئۈسـتىگە يەنە شـىنجاڭ زېمىنىغـا نىسـبەتەن ھېچقانـداق زېمىـن تەلىپىمىـز يوقلۇقىنى، بەلكى شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىـڭ تەركىبىگە كىرىشى لازىـم دەپ ھېسابلايدىغانلىقىمىزنى قەتئىي ھالدا بىلدۈردۈم»[59].

مىكويـان يەنە ئۆزىنىـڭ 1949-يىلـى 4-فېۋرال كـۈنى شـىبەيپودىن ستالىنغا يوللىغان تېلېگراممىسىدا ماۋزېدۇڭغا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگـو كوممۇنىسـتلىرىنىڭ كەلگۈسـىدىكى مىللىـي سىياسـىتى ھەققىـدىكى تەكلىپلىرىنى يەتكۈزۈپ قويغانلىقىنى ئېيتقان. ئۇ، مۇنداق دەپ يازغان.

«مەن ماۋزېـدۇڭغا بىزنىـڭ مەركىزىـي كومىتېتىمىزنىـڭ جۇڭگـو كوممۇنىسـتلىرىغا مىللىـي مەسـىلىدە ئـاز سـانلىق مىللەتـلەرگە ھەددىـدىن زىيـادە مۇسـتەقىللىق بەرمەسـلىكنى شـۇنىڭ بىـلەن بىـرگە جۇڭگـو كوممۇنىسـتلىرىنىڭ ھـاكىمىيەتكە چىقىشـىغا بـاغلىق جۇڭگـو دۆلىتىنىـڭ تېررىتورىيىسـىنىڭ ئـازلاپ كەتمەسـلىكىنى، ئـاز سـانلىق مىللەتـلەرگە مۇستەقىللىق ئەمەس، بەلكى ئاپتونومىيە بېرىشنى تەۋسىيە قىلىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدىم. ماۋزېـدۇڭ بـۇ جاۋابقـا خـوش بولـۇپ كەتتـى. ئەمما، ئۇنىـڭ چىرايىـدىن ئۇنىـڭ ھـېچ كىمـگە مۇسـتەقىللىق بەرمەيـدىغانلىقى كۆرۈنـۈپ تۇراتتى»[60].

مانـا بـۇ يالتـا كېلىشـىمى تـۈزۈلگەن فېـۋرال ئېيىـدىن تـۆت يىـل ئۆتكەنـدىن كېيىنكى فېۋرالـدا ستالىننىڭ غۇلجىـدىكى ئەخمەتجان قاسـىمى قاتارلىق رەھبەرلەردىن ۋە موسـكۋاغا ئىشـەنگەن سـاددا خەلقتىن خۇپىيانە تۇتۇلغان، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقـدىرىگە ئائىـت ئـۈزۈل-كېسـىل قـارار بولـۇپ، ئەخمەتجـان قاسـىمى قاتـارلىقلار ئەنە شـۇ قـارار ماۋزېـدۇڭغا بىلدۈرۈلۈپ، تەخمىنەن سەككىز ئايلار ئۆتكەنـدىن كېيىـن ستالىن باشـلىق كرېمىل رەھبەرلىرى مەخسۇس تەمىنلىگەن ئايروپىلان بىلەن ئۇچۇپ (بەلكى

شۇنداقتۇ؟) سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدىكى چىتا شەھىرى يېنىدا ھادىسىگە ئۇچرىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ جەسىتى ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ ئارىسىدا «سوۋېت- جۇڭگو دوستلۇق، ئۆزئارا ھەمكارلىق شەرتنامىسى» تۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، ئەخمەتجان قاتارلىقلار غۇلجىدىن كېتىپ تەخمىنەن 6 ئايدىن كېيىن ماۋزېدۇڭ بىلەن بىرگە موسكۋادىكى دىپلوماتىيە سورۇنىغا ئىشتىراك قىلغان سەيفىددىن ئەزىز تەرىپىدىن غۇلجىغا ئېلىپ كېلىنىپ، سەيفىددىن، دېڭ لىچۈن ۋە 1944- يىلىدىكى غۇلجا قوزغىلىڭىغا باشتىن ئاخىرى قول تىققان، كېيىن ئەلىخان تۆرىنى ئېلىپ كېتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇلى داباشىن قاتارلىق ئۈچ كىشىلىك ھەيئەتنىڭ رەھبەرلىكىدە دەپنە قىلىندى. مانا بۇ چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى ئاجايىپ قىسمەتلەرنىڭ داۋامى ئىدى.

رۇس مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ يەكۈنلىرى ئاستىدىكى ئىلى ھۆكۈمىتىنىڭ تەقدىرى

بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىردىن ئىلگىرىكى 27-ئاۋغۇست، شەرقى تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قازا تاپقان خاتىرە كۈنىدۇر (بۇ چېسلا باشقىچە بولۇشى مۇمكىن.)

ئېنىق دەلىل ئىسپاتى بولمىغان بۇ ئۆلۈمنىڭ ۋاقتىنىڭ 8-ئاينى 27-كۈنى ئىكەنلىكى ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ۋە ختاي كوممۇنىست ھۆكۈمەتلىرى تەرىپىدىن بىردەك ھالدا دۇنياغا جاكارلانغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ تاسادىپىي ھادىسە دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم سىرلىق ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى ھەمدە موسكۋا ۋە بېيجىڭ كىشىلەرنى قايىل قىلالىغۇدەك پاكىتلىرىنى

تېپىپ بېرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا بۇ تېمىغا قىزىققۇچىلار 50 نەچچە يىلدىن بۇيان مەزكۇر تراگېدىيىگە ئىشەنمەي، ئۆزلىرىنىڭ تۈرلۈك قىياسلىرىنى ۋە پەرەزلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلمەكتە.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى رۇس خىتاي مۇناسىۋەتلىرىگە ئائىت كۆپلىگەن مەخپىي ئارخىپلار ئېچىلىپ، بۇ دەۋردىكى لېنىن ۋە ستالىننىڭ ئۇيغۇر سىياسىتىنىڭ ماھىيەتلىرى ئاشكارىلىنىش بىلەن كرېملىنىڭ ھېچ قاچان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوللىمىغانلىقى، پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىققا تەشنا قەلبىنى ئۆزىنىڭ خىتايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەرقىي ئاسىيا سىياسىي ئىستراتېگىيىسى جۈملىدىن ياپونىيە، ئۇلۇغ برىتانىيە ۋە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان بىر مەيدان دىپلوماتىيىلىك ئويۇنلارنى ۋاستە قىلغان مەنپەئەت ئۈرۈشلىرى ئۈچۈن قورال قىلىپ، ئاخىرىدا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدا كوممۇنىزم ۋە كاپىتالىزم لاگېرىدىن ئىبارەت بىر-بىرى بىلەن تەخمىنەن 50 يىل دۈشمەنلەشكەن ئىككى قۇتۇپ كۈرىشىدە ئىتتىپاقچى قىلىشنى خام خىياللىغان ماۋزېدۇڭ جۇڭگوسىغا سوغا قىلىۋەتكەنلىكى بۈگۈنكى كۈندە ئۆزىنىڭ سىرلىقلىقىنى يوقىتىپ، ئاشكارا خۇلاسىگە ئايلاندى.

ئەڭ قىزىق يېرى شۇكى، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئەربابلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى جۈملىدىن دۇنيا سىياسىي تارىخىدا كەم ئۇچرايدىغان مەزكۇر پاجىئەلىك ئۆلۈمنىڭ قانداقتۇر ئۇلارنىڭ بېشىغا كەلگەن تاسادىپىيلىق بولماستىن بەلكى، سىياسىي ئۆلۈم، سىياسىي پاجىئە يەنى پەقەت بىر قانچە كىشىنىڭلا ئەمەس بەلكى پۈتۈن بىر مىللەتنىڭ پاجىئەسى بولۇپ قالغانلىقى، بۇنىڭ بىۋاستە جاۋابكارلىقىنىڭ ستالىن ئىكەنلىكى ئالدى بىلەن رۇسلارنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن تۇشمۇتۇشتىن ئېقرار قىلىندى ھەم قىلىنماقتا.

ئاندىن ئاقتا رۇسلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋە ئەخمەتجان قاسىمى

قاتارلىقلارنىڭ تەقدىرى ھەققىدە قانداق يەكۈنلەرنى چىقاردى؟

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن بىر قىسىم رۇس ژۇرنالىستلىرى ۋە مۇتەخەسسىسلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار مەسىلىسى ھەمدە سوۋېت خىتاي مۇناسىۋەتلىرىگە ئائىت ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ستالىن تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. مەسىلەن ئاتاقلىق رۇس ژۇرنالىستى ۋە سىياسەتشۇناسى چۇدادىيەۋ 90-يىللارنىڭ بېشىدا موسكۋادا چىقىدىغان «يېڭى ۋاقىت» ژۇرنىلىدا «ئۇيغۇرلار ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭنىڭ قۇربانلىرى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىلغان. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىيونلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشى ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، رۇس سىياسىي ئانالىزچىسى ئاندرېي ئانتونوۋ ئۆز ماقالىسىدە «ستالىن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنى يوقىتىپ، موڭغۇلىيىگە ئوخشاش سالاھىيەتتىكى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ماۋزېدۇڭغا بېرىۋەتتى» دەپ خۇلاسە چىقاردى.

1990-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ رۇس ئانالىزچىلىرى ۋە سىياسەتشۇناسلىرى شەرقىي تۈركىستان جۇملىدىن ئۇيغۇرلار ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشنىڭ يېڭى دولقۇنىنى پەيدا قىلغان بولۇپ، بۇنىڭغا سەۋەب بولغان ئامىللارنىڭ بىرى بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ھەرىكەتلىرىنىڭ جىددىي بىر ھالەتكە كېلىشى شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا مەملىكەتلىرىدە ئۇيغۇر ھەرىكىتىنىڭ جانلىنىشى بىلەن بېيجىڭنىڭ بۇ مەسىلىدە رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمەتلىرىگە مۇراجىئەت قىلىشى ئىدى. ئۇيغۇر مەسىلىسىنىڭ قايتىدىن خىتاي بىلەن موسكۋا دىپلوماتىيە سەھنىسىدە مۇزاكىرە تېمىسىغا ئايلىنىشى، سوۋېتلار ئىتتىپاقى

يىمىرىلگەنـدىن كېيىن بىـر مەزگىـل ئويـۇن قـارتى سۈپىتىدە ئوينىلىـپ، جانلاندۇرۇلغان ئۇيغۇر ھەرىكىتى خىتاينى قايتىدىن موسكۋانىڭ ئالدىغا كېلىشكە مەجبۇر قىلغانلىقىنىڭ ئىسپاتى بولۇپ قالدى. شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشىغىچە بولغان بىـر مەزگىـل ئىچىـدە ئۇيغـۇر قارتى بـورىس يېلتسىـن، نازاربايېۋ، كەرىموپ، ئاقايېۋلار تەرىپىـدىن ئۇنۇملۇك ئويناـلدى. رۇسـىيە ۋە ئوتتـۇرا ئاسـىيادىكى دىپلوماتىيىلىـك ئۆزگىرىشلەر شۇنىڭدەك ئۇيغۇر مەسىلىسىنىڭ موسكۋا بىلەن بېيجىڭ جۇملىدىن ئالمۇتا، بىشكەك، تاشكەنت ھەم دۇشەنبە قاتارلىقلار بىـلەن بېيجىـڭ ئارىسىدىكى كېلىشىملەردىن ئـورۇن ئېلىشـى رۇسـلاردىكى ئۇيغـۇر مەسىلىسـى ھەققىـدە تەھلىل يۈرگۈزۈشنىڭ يەنە يېڭى دولقۇنىنى قوزغىدى.

قىسقىسى، ئۇيغۇر مەسىلىسى ھەققىدە پىكىر يۈرگـۈزگەن ھەر قانـداق بىر رۇس ئالىمى ياكى سىياسىي ئانالىزچىسـى ئۇيغـۇر مەسىلىسـىنىڭ يېڭـى ئەمەس بەلكى، كونا مەسىلە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش بىـلەن ئۇيغۇرلارنىـڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىـدا قۇرغـان ئىككـى شـەرقىي تۈركىستان جۇمھـۇرىيىتى جۇملىـدىن 1944-يىلىـدىكى جۇمھۇرىيەتنىـڭ بىۋاسـىتە موسكۋانىڭ دۆلەت مەنپەئىتى ئۈچۈن قۇربـان قىلىـۋېتىلگەنلىكىنى ئېتىـراپ قىلماي قالمىـدى. بـۇ ھەم ئۇلارنىـڭ نەزىرىـدە مەسـىلىنىڭ تـۈگىنى ئىـدى خالاس.

موسـكۋا ئـارخىپلىرىنى 20 يىـل تەتقىـق قىلغـان رۇس تارىخچىسـى بارمىنىنىڭ «1943—1949-يىللىرىدىكى سوۋېت - خىتاي مۇناسىۋەتلىرى» ناملىق كىتابىدا كۆرسىتىلىشىچە، 1944-يىلى پارتلىغان شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابـى ۋە شـەرقى تۈركىسـتان جۇمھـۇرىيىتى باشـتىن ئـاخىرى سـوۋېت ئىتتىپاقىنىـڭ قوللىشـىغا ئېرىشـكەن بولـۇپ، سـتالىن ئۇيغـۇر خەلقىنىـڭ ئازادلىققا بولغان ئۈمىدىدىن پايدىلىنىپ، شەرقى تۈركىستان ھۆكـۈمىتى ۋە ئارمىيىسـىنى ئـۆز كونتروللۇقىغا ئېلىۋالغـان ئىـدى. ئۇيغـۇرلار سـتالىننىڭ خىتـاي سىياسـىتىدىكى ئويـۇن قـارتى قىلىـنىش بىـلەن ئۇيغـۇر خەلقىگە

تولدۇرغۇسىز كۆڭۈلسىزلىك ئېلىپ كەلدى دېگەندەك يەكۈنلەرنى چىقاردى. ئۇ يەنە، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ تاسادىپىي ئۆز ئەجىلىدە ئەمەس، بەلكى ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى بۇ ماقالىنىڭ مۇئەللىپىگە سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدى.

سىبىرىيىنىڭ بارنائۇل شەھرىدە ئۇيغۇرلار كەلگۈسىدە مۇستەقىل دۆلەت قۇرالامدۇ يوق؟ دېگەن تېمىدا مۇنازىرە ئېلىپ بارغان رۇس ئالىملىرىنىڭ مۇنازىرىسى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن ۋلادىمىر كوزمىنكىن، بىر گۇرۇپپا رۇس ئالىملىرىنىڭ يەكۈنلىرىگە ئاساسەن مۇنداق خۇلاسە چىقاردى.«ئۇيغۇرلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى 1931-يىلى، 1937-يىلى ۋە 1944-يىلى قايتا يۈز بەردى. بىر قانچە يىل شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مەۋجۇت بولدى. بۇ يېڭى دۆلەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبىدىكى بىر ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت بولۇپ قېلىش مۇمكىنچىلىكىمۇ بار ئىدى. كرېمل ماۋزېدۇڭغا يول قويمىغان بولسا، بەلكى بۇ دۆلەت تېخى ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولار ئىدى. (ۋلادىمىر كوزمىنكىن نوۋوسىبىرسك كەچلىك گېزىتى»)

موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئاتاقلىق خىتايشۇناس ھەمدە قاچاندۇر بىر ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر ئېلىدە خىزمەت قىلغان ئالىم ۋىليا گېلبارس ئەپەندى موسكۋادا چىقىدىغان گېزىتلەردىن بىرى «نوۋايا گازەتا»نىڭ مۇخبىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ، موسكۋانىڭ ئۇيغۇر سىياسىتى ھەققىدە بىر جۈملە سۆز بىلەن خۇلاسە چىقىرىپ مۇنداق دېدى: «رۇسىيىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ساتقۇنلارچە پوزىتسىيە، بۇ بىزنىڭ تارىخىمىزدىكى پۈتۈنلەي كۆڭۈلسىز بىر نۇقتا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ستالىن ماۋزېدۇڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ قالماسلىق ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى خىتايغا قوشۇپ بېرىشنى قارار قىلدى ۋە بۇ يەردە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلۇپ، كۆپلىگەن ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن بۇ ھۆكۈمەت مەۋجۇت بولماي قالدى.»

(«نوۋايا گازەتا»نىڭ ئوبزورچىسى ئاننا پولىتكوۋسكايانىڭ گېلبارس بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى).

ئامېرىكىلىق رۇس ئالىمى ۋىكتور سىنىتكوۋسكىي ئۆز ماقالىسىدە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى ھەققىدە مۇنداق كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى: «40-يىللارنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا قوزغىلاڭچى ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باشقا ئەزالىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن مەسلىھەتچىلىرى تەشەببۇس قىلغان كۆرسەتمىلەرگە قارىماي، ئۆز مۇستەقىللىقىنى نامايان قىلىشقا باشلىدى. ستالىننىڭ كېيىنكى ھەرىكىتى گومىنداڭ ۋە خىتاي كوممۇنىستلار ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىشقا تەسىر كۆرسەتتى. 1949 يىلى ئاۋغۇستتا ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۈمىكى موسكۋاغا يېتىپ كەلدى ھەمدە ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئېتىپ تاشلاندى... ئۆلتۈرۈلگەن رەھبەرلەرنىڭ ئورنىغا داھىي ستالىن ۋە ماۋزېدۇڭنىڭ كېلىشىملىرىگە بويسۇنىدىغان كرېمىلنىڭ يېڭى تىكلىگەن ئادەملىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇيغۇرلار نامىدىن سۆزلىشىش ئۈچۈن خىتايغا يېتىپ باردى.» (ۋوكتور سىنىتكوۋسكىينىڭ ماقالىسى «ئافغانىستاننىڭ قوشنىلىرى ــ خىتاي، رۇسىيە ۋە قازاقىستان» غا قاراڭ.)

ئۇيغۇر مەسىلىسى ھەققىدە كۆپ ماقالە يازغان رۇس سىياسىي ئانالىزچىسى ئىگور روتتار موسكۋادىكى ئابرۇيلۇق گېزىتلەردىن بىرى «خەۋەرلەر» دە يۇقىرىدىكى يەكۈنلەرنى كۈچكە ئىگە قىلىدىغان خۇلاسىنى تەكىتلىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بىراق، ماۋزېدۇڭ ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن كرېمل يېڭى ئىتتىپاقچىسىنى خاپا قىلىشنى خالىمىدى. شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ئۆزىنىڭ تولۇق تەركىبى بىلەن ئالمۇتاغا چاقىردى. ۋەكىللەر ئۆمىكى بۇ جايدىن بېيجىڭغا سۆھبەتكە بېرىشى كېرەك ئىدى. بىراق، خىتاينىڭ پايتەختىگە كېتىۋاتقان يول

ئۈستىدە يۇقىرى سالاھىيەتتىكى باشلىقلار بار بۇ ئايروپىلان ھادىسىگە ئۇچرىدى. دېمەك، ‹ئەپسۇسلىنارلىق تاسادىپىيلىق تۈپەيلىدىن› پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان رەھبەرلىكى قازا قىلدى» (ئىگور روتتار، «شەرقىي تۈركىستاندىكى رۇسلار»، خەۋەرلەر گېزىتى).

ئىگور روتتار موسكۋانىڭ ئاتالمىش ئايروپىلان ۋەقەسىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارغا ئېيتقان «ئەپسۇسلىنارلىق ۋەقە» دېگەن سۆزىنى ھال سوراش ئىبارىسىنى بۇ يەردە تەكرارلاش ئارقىلىق، بۇ ئايروپىلان ۋەقەسىنى كىنايە قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇنىڭغا ئىشەنمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى بەرپا قىلىشقا قاتنىشىپ، نىلقا تاغلىرىدا بىرىنچى پاي ئوقنى ئاتقان فاتىخ باتۇرنىڭ ئوغلى فەرىت مۇسلىموپ ئۆزىنىڭ تاتارىستاندا دادىسى ھەققىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە قىزىقارلىق مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، ئەمما، فەرىت مۇسلىموپ دادىسى فاتىخ مۇسلىموپنىڭ ك گ ب خادىمى ئىكەنلىكىنى، 50-يىللاردا قازاقىستانغا چىققاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق ك گ ب نىڭ ئۇنىڭغا تۆھپىكار سۈپىتىدە تۇرمۇش پۇلى بەرگەنلىكىنى يوشۇرماي ئېيتىش بىلەن ئۆزىنىڭ دادىسىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرى ھەققىدە تولۇق ئاساسىي بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: 1949-يىلى ئاۋغۇستتا بارلىق بىرىنچى قول رەھبەرلەر ئالمۇتا شەھىرىگە سۆھبەتكە چاقىرتىلدى ھەممە ئۇ جايدا ئۇلارغا مۇستەقىللىقتىن ۋاز كېچىپ، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەركىبىگە كىرىش تەكلىپى بېرىلدى. بىراق، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋەكىللىرى بۇنىڭغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۆيلىرىگە قايتىشقا يول قويۇلمىدى. رەسمىي مەلۇماتلارغا تايانغاندا، ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىنى ئېلىپ ماڭغان ئايروپىلان تاغدا ۋەيران بولغانمىش. 1950-يىلى 14-فېۋرالدا موسكۋادا ستالىن بىلەن ماۋ مەخپىي كېلىشىم تۈزدى. بۇ كېلىشىمنىڭ بىر ماددىسىغا ئاساسەن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دۇنيا سىياسىي خەرىتىسىدىن يوقاپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئاپتونوم رايون سۈپىتىدە

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى تەركىبىگە كىردى. جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىنىڭ جىسمانىي يوقىتىلىشىدىن كېيىن ۋاڭ ئېنماۋ قوماندانلىقىدىكى خىتاي ئارمىيىسى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، ھەر قانداق قارشىلىقلارنى قانغا پاتۇردى» (فارىت مۇسلىموپ، يىراق ۋە يېقىنلار — شەرقىي تۈركىستاندا)

قىرغىزىستاننىڭ ئوش شەھىرىدىكى بىر كوچىغا گېنېرال ئىسھاق بەگ مونۇنوپ نامىنىڭ بېرىلگەنلىكىنى ھەمدە ئىسھاق بەگنىڭ يۇرتداشلىرىنىڭ مەخسۇس ئۇنىڭ ھەققىدە كىتاب تەييارلىغانلىقىنى خەۋەر قىلغان مەركىزىي ئاسىيا ئاگېنتلىقىدىكى ماقالىدە مۇنداق دېيىلگەن: «1946 — 1946-يىللىرى ئۇيغۇرلار (غېنى باتۇر)، قازاقلار (ئوسمان باتۇر) ۋە قىرغىزلار (مونىيپۇ) ۋە باشقىلارنىڭ قوزغىلىڭى يۈز بەردى ھەمدە مۇستەقىل دۆلەت شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. خىتايدا ماۋ كوممۇنىستلىرى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، سىياسەت قايتىدىن قاراپ چىقىلدى، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ‹ئۆزلۈكىدىن تارقالدى› مۇستەقىلچىلەرنىڭ بىر قىسىم رەھبەرلىرى ن ك ۋ د (سوۋېت ئىچكى ئىشلار كومىتېتى) تەرىپىدىن ‹ھادىسە› ۋە ‹قايغۇلۇق ۋەقە› دېگەندەك ناملار بىلەن جىسمانىي جەھەتتىن يوقىتىلدى»

بارمىن فېدور ئىسىملىك رۇس مۇتەخەسسىسى مۇنداق يازدى: «1944-يىلى، ئۇيغۇرلار قورال كۈچى بىلەن خىتاينىڭ زۇلۇمىدىن ئازاد بولغاندا، مۇستەقىل دۆلەتچىلىك كە ئېرىشىش پۇرسىتى يەنە بىر قېتىم پەيدا بولدى. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. بىراق بۇ دۆلەتكە پۈت دەسسەپ تۇرۇش نېسىپ بولماي قالدى، جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا سەپەرگە ماڭغاندا ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلدى. بۇ ھادىسە خىتاينىڭ كوممۇنىستلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئاستىدا بىرلىككە كېلىشىنى قوللايدىغان كرېمل تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان دەپ ھېسابلانماقتا. (فېدور بارمىن، رۇسىيە ئالاھىدە قىسىملىرى ژۇرنىلى،

2001-يىلى، نويابىر 11-سانى)

ئۇيغۇر مەسىلىسى ھەققىدە ئەتراپلىق ۋە خېلى سىستېمىلىق پىكىر قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى «پارتلاش ئالدىدىكى بومبا» دەپ ئاتىغان رۇس تارىخچىسى بورىس مايناپىۋ ئەپەندى ئۇيغۇر مەسىلىسىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەندە يەنىلا شۇ ئاچچىق تارىخقا مۇراجىئەت قىلماي ئۆتمەي قالمايدۇ. پروفېسسور مايناپىۋ ئەپەندى مۇنداق يازىدۇ: «مىسال شۇكى، شاھتلارنىڭ بىلدۈرۈشىچە، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى سوۋېت قوراللىرى بىلەن قوراللانغان ھەمدە موسكۋالىق تەربىيىلىگۈچىلەر تەرپىدىن تەربىيىلەنگەن ئارمىيىگە ئىگە بولغان. بۇ دۆلەت ھاكىمىيەت ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان بارلىق سىستېمىلار يەنى بايراق، تامغا، پۇل ۋە دۆلەت ئورگانلىرى قاتارلىقلارنى بەرپا قىلىشقا مۇۋەپپەق بولغان. قارىماققا ستالىن خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ كۈچىگە ئۈمىد باغلىمىغانلىقتىنمۇ ياكى، ئۇنىڭغا ئىشەنمىگەنلىكىدىنمۇ ئەتمالىم، ئۆز ئالدىغا جاڭ كەيشىگە قارشى بازا قۇرغان ئىدى. بىراق گېنېرال لىسىموس مەغلۇپ بولۇپ تەيۋەنگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئۆزىنىڭ ‹پۈتۈن خەلقنىڭ ئاتىسى› لىق مەنسىنى ئۆزگەرتتى. ماۋ بېيجىڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى باشلىغاندا، موسكۋا ئۈچۈن مۇستەقىل غۇلجا (جۇمھۇرىيەت) كېرەك بولماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن ياش ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمىتىگە قىيىنچىلىقلار تۇغۇلدى. ئۇنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز ئىختىيارى بويىچە ھاكىمىيەتنى ۋە مەملىكەتنى خىتاي ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇنى مىنىستىرلار كابىنېتىنىڭ ئەزالىرى بىلەن بىرگە بېيجىڭغا سۆھبەتكە تەكلىپ قىلدى. ساددا ئەخمەتجان ئالمۇتا ئارقىلىق خىتاي پايتەختىگە بېرىشكە قوشۇلدى. ئەسلىدە ئۇ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ زۆرۈرىيىتىگە ماقۇل كەلتۈرۈشنى ئۈمىد قىلغان، ياكى بولمىسا، سۆھبەتنى كېچىكتۈرۈش ئارقىلىق ۋاقىت جەھەتتىن ئۇتماقچى

بولغان ئىدى. ھازىر بۇ ھەققىدە ھېچ كىم ھېچنەرسە بىلمەيدۇ، بىلگەن كىشى بولسا، ھەقىقەتنى دۇنياغا ئاشكارىلاشقا ئالدىرىمايدۇ. ھەممىگە مەلۇم بولغىنى پەقەت شۇكى، ئۇيغۇر ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرى ئالمۇتاغا كېلىپ بىر قانچە ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يەنى 1949-يىلى، 27-ئاۋغۇست كۈنى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ كابىنېتى ئايروپىلان ھادىسىسىدە قازا قىلغانلىقى ئېلان قىلىندى.»

قازاقىستان — خىتاي مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئۇيغۇرلار مەسىلىسىنىڭ ئىككى دۆلەت مۇناسىۋەتلىرىدىكى مۇھىم ھالقا ئىكەنلىكى، قازاقىستاننىڭ ئۇيغۇر مەسىلىسىدە خىتايغا يول قويماسلىقىنى تەۋسىيە قىلغان رۇس ئالىمى خلىيۇپىن ئەپەندى مۇنداق دەپ توختالغان ئىدى: «ماۋ نىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن ستالىن ئۆزىنىڭ تۇنۇگۈنكى ئىتتىپاقداشلىرىنى، يەنى ئۆزى تىكلىگەنلەرنىڭ بىر قىسمىنى ‹بېرىۋېتىشنى› قارار قىلدى. قازاقىستاندا ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇش پىلانى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلدى. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىرى ئەخمەتجان قاسىمى ھەم گېنېراللار ئىسھاق بەگ ۋە دەلىلقان ‹ئايروپىلان ھادىسىسى› دە قازا قىلدى (ئېھتىمال ئۇلار لۇبيانكىدا ئۆلتۈرۈلگەن). شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ‹ئۆزلۈكىدىن تارقالدى› ئۇنىڭ ھەربىي قىسىملىرى قايتىدىن تەرتىپكە، سېلىندى، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھايات قالغان ئاكتىپلىرى ۋە دۆلەت ئەربابلىرى ماۋچىلارنىڭ كونسى لاگېرلىرىدا ‹ئۆزگىرىشكە› ۋە ‹قايتا تەربىيىلىنىشكە› سېلىندى» (خلىيۇپىن ۋ. ن. قازاقىستاننىڭ جۇغراپىيىۋى سىياسىي ئوچېركى. ئالمۇتا)

دېمەك، يۇقىرىدىكى ئۆزۈندىلەر پەقەت رۇس ئاپتورلىرىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنىڭلا بايانلىرى ۋە كۆز قاراشلىرى بولۇپ، شۇنى تەكىتلەش لازىمكى، ئۇلارنىڭ يۇقىرىدىكى يەكۈنلىرىنى ھەرگىز بىر تەرەپلىمە،

پاكىتسىز كۆز قاراشلار دېيىشكە بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىنتايىن نازۇكلۇق تەلەپ قىلىدىغان بۇ تارىخىي ھەم يېڭى مەسىلىنى تەكىتلىشى ئۇچۇن مەلۇم ئارخىپلار ۋە ئىشەنچلىك يىپ ئۇچلىرىغا تايانغان بولۇشى ئېھتىماللىققا يېقىن. ئەخمەتجان قاسىمى ۋە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى (خىتايدا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى دەپ ئاتىلىدۇ) نىڭ ئاخىرقى تەقدىرى ھەققىدىكى رۇس مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ يەكۈنلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1. رۇس مۇتەخەسسىسلىرى تاكى 1949-يىلىغىچە مەۋجۇت بولغان بۇ ھۆكۈمەتنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى، ياكى ئۇيغۇر ھۆكۈمىتى دەپ ئاتىغان. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى دەپ ئاتىمىغان.

2. رۇس مۇتەخەسسىسلىرى بۇ ھۆكۈمەتنى مۇستەقىل ھۆكۈمەت دەپ قارىغان.

3. رۇس ئالىملىرىنىڭ يەكۈنلىرىچە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى بىۋاسىتە ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭنىڭ ئىش بىرلىكى ئاساسىدا يوقالغان.

4. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ستالىن ماۋزېدۇڭ بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى دەپ شەرقىي تۈركىستاننى خىتايغا بېرىۋەتكەن.

5. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئەخمەتجان قاسىمى مۇستەقىللىق يولىدىن يانمىغان ئەرباب.

6. ئۇلارنىڭ چۈشىنىشىچە، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار سىياسىي سۆھبەت ئۈچۈن ئالمۇتاغا ۋە موسكۋا بارغان بولۇپ، ئۇيغۇر مەسىلىسىنى ئالدى بىلەن موسكۋا بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق ھەل قىلماقچى بولغان.

7. ئەخمەتجان قاتارلىقلار سۆھبەت ئارقىلىق موسكۋانى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل گەۋدە بولۇپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۇنىڭ ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىكى بىلەن قايىل قىلماقچى بولغان.

8. رۇس ئالىملىرىنىڭ چۈشىنىشىچە، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار موسكۋانىڭ تەكلىپلىرى قوبۇل قىلمىغانلىقى ئۈچۈن ستالىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئايروپىلان ھادىسىسى ئىشەنچلىك ئەمەس.

3 ـ بۆلۈم

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ئاپتونومىيە سىياسىي تاكتىكىسى

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇر ئاپتونومىيىسى ۋە كۆزلىگەن مەقستى

يېقىندا قازاقىستان پرېزىدېنت ئارخىپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇشقا ئائىت موسكۋا غا يوللانغان بىر پارچە لايىھە دوكلاتى ئاشكارىلاندى.

بۇ دوكلات 1947-يىلى 2-ئايدا تەييارلانغان بولۇپ، قايسى كۈن ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، مەزكۇر دوكلات قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى كوم پارتىيىسىنىڭ بىرىنچى سېكرېتارى شايەخمەتوۋ تەرىپىدىن ئىمزالانغان بولۇپ، بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىدىكى مەسئۇل خادىم ن. س. پاتولىچېۋقا يوللانغان. [1] دوكلاتنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا قازاقىستان تەۋەسىدە ئۇيغۇر ئاپتونوم

ئوبلاستىنى قۇرۇشنى ئالدى بىلەن قازاقىستان كومپارتىيىسى قارار قىلغان ھەمدە ئۇنىڭ لايىھىسىنى تۈزگەن بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىدىن بۇ مەسلىنى ھەل قىلىش تەلەپ قىلىنغان.

دوكلاتتا كۆرسىتىلىشىچە، قۇرۇلماقچى بولغان ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىغا قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ تالدى قورغان ئوبلاستىنىڭ پانفىلوۋ، ئۆكتەبىر رايونلىرى، ئالمۇتا ئوبلاستىنىڭ چېلەك، ئەمگەكچى قازاق، ئۇيغۇر، نارىنقول، كېگەن رايونلىرى كىرگۈزۈلۈشى، پانفىلوۋ شەھىرىنى (يەركەن شەھىرىنى) ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى قىلىش بېكىتىلگەن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن جايلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ 23 مىڭ ئەتراپىدا ھەمدە شۇ جايدىكى پۈتۈن ئاھالىنىڭ 20% نى تەشكىل قىلىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن.[2]

مانا بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆز تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئاپتونومىيىلىك ھوقۇق بېرىش مەسلىسى ھەققىدىكى ھازىرغىچە ئاشكارا بولغان تۇنجى رەسمىي ھۆججىتى بولۇپ، مەزكۇر لايىھە دوكلاتتىغا قازاقىستان كومپارتىيىسىنىڭ بىرىنچى سېكرېتارىنىڭ ئىمزا قويۇشى، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاپتونومىيە مەسلىسىنىڭ ئالدى بىلەن موسكۋادىكى كومپارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، كېيىن ئۇنى ئۇيغۇرلار زىچ ئولتۇراقلاشقان قازاقىستانغا چۈشۈرۈپ بېرىلگەنلىكى، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن قازاقىستان كومپارتىيىسىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە مەزكۇر ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇش لايىھىسىنى تۈزۈپ چىققانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

قازاقىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى مەسلىسىدە توختىلىپ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى سىياسىتى بىلەن باغلاپ شەرھلەيدۇ.

بىرىنچى نۇقتا سۆپىتىدە قازاقىستان جۇملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى

ھەم ئۇنىڭ سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان ھۆرمىتىنى ئاشۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئوبرازىنى تىكلەش ئارقىلىق سوۋېت تېررىتورىيىسىنىڭ ئىچكى-تاشقى قىسمىدىكى ئۇيغۇر مىللەتچىلىكى ھەمدە سوۋېتقا قارشى كەيپىياتلارغا زەربە بېرىشتىن چەكلەش قىلىنغان بولۇپ، بۇ نۇقتا مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن: «قازاقىستاندا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مىللىي بىرلىك ۋە مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا بولغان ئىنتىلىش ناھايىتى كۈچلۈك تەرەققىي قىلغان. قازاقىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ئاشۇ ئىسمى ئاتالغان جايلاردا ئۆز مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلىغان ھالدا نىسبەتەن توپلىشىپ ياشايدۇ، ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇش، شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ گۈللىنىشىنى قوزغايدۇ. ئۇيغۇر مىللىي كادىرلىرىنىڭ پارتىيە ۋە سوۋېت ئورگانلىرىغا كىرىشىنى، ئۇيغۇر كادىرلىرى ئارىسىدىكى سىياسىي خىزمەتلەرنى ياخشىلايدۇ ھەمدە بىزدە ۋە چەت ئەلدىكى سوۋېتقا قارشى تەشۋىقاتلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەڭ باراۋەرلىك ھوقۇقلىرىنىڭ كېچىكلىتىلگەنلىكىگە تايىنىلغان ۋە ئۇيغۇرچە گېزىتلەرنىڭ چىقىشتىن توختىتىلىشى، ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ يېپىلىشى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىلگەن، ئۇيغۇر مىللەتچىلىك ئېلېمېنتلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىدۇ»[4]

دوكلاتتا سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئاپتونوم ئوبلاست قۇرۇپ بېرىشنىڭ 1944-يىلى باشلانغان ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى ھەم باشقا رايونلاردىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى، جۇملىدىن قۇرۇلماقچى بولغان ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ مەركىزى ئىلى بىلەن بىۋاستە چېگرىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق، مەزكۇر قۇرۇلماقچى بولغان ئوبلاستىنىڭ موسكۋانىڭ «شىنجاڭ سىياسىتى» ھەم جۇڭگو

سىياسىتىدە مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقى تەكىتلەنگەن.

قازاقىستان كومپارتىيىسىنىڭ بىرىنچى سېكرېتارى شايەخمەتوۋ ئىمزا قويغان مەزكۇر لايىھە دوكلاتىنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى نۇقتىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئاسىيا سىياسىي ئىستراتېگىيىسىنى روشەن كۆرسىتىپ بەرگەن بولۇپ، مەزكۇر نۇقتىدا مۇنداق ئىپادە قىلىنغان: «مەزكۇر ئوبلاست قۇرۇلماقچى بولغان رايوننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۈنۈملۈك بولىدۇ ۋە ئۇنى تېزلىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇنىڭ مۇھىملىقى شۇ يەردىكى، ئۇيغۇر ئوبلاستى خىتايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدىغان شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇر ئوبلاستىنىڭ قۇرۇلۇشى شىنجاڭدىكى ئۈچ مىليون ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ ياخشى ئىنكاسىنى قوزغىشى شۈبھىسىز ھەم ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تېخىمۇ زور دەرىجىدە مايىل بولغان ھالدا ئاكتىپلاشتۇرىدۇ».

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى نۇقتىدا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نىمە ئۈچۈن ئىلى ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، موسكۋانىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى قوللىشى ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشى تۈپ جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتىدىن ئەمەس بەلكى، موسكۋانىڭ ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي دۆلەت مەنپەئەتىدىن چىقىش قىلىنغانلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي چېگرالىرىدا يۈز بېرىۋاتقان خەلق ئىنقىلابلىرى قانداق خاراكتېرنى ئېلىشتىن قەتئىي نەزەر ئەگەردە سوۋېت ئىتتىپاقىغا دۈشمەنلىك ئىدىيىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى مايىللىق ئىدىيىسى بىلەن پەيدا بولسا ۋە راۋاجلانسا ئۇنى قوللايدىغانلىقى ھەتتا ئۇنى موسكۋانىڭ سىياسىي ئىستراتېگىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئۇمىد قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۇرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 30-يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىنقىلابى جەريانىدا ئېزىلگەن خەلق

ئۇيغۇرلارنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتتىكى شەخسلەردىن تەركىب تاپقان شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنى ئەمەس، بەلكى ئەزگۈچى مىلىتارىست شېڭ شىسەينى قوللىشى، مەنچىڭ سۇلالىسىدىن مۇستەقىللىق جاكارلىغان، ئەمما كېيىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن يارىشىشنى خالىغان، سوۋېتقا قارشى موڭغۇل روھانىي، كىنەزلىرىنى ئەمەس، ئەكسىچە، سوۋېت رۇسىيىسىگە ئۆزىنىڭ سادىقلىقىنى جاكارلىغان كوممۇنىستىك ئىدىيىدىكى سۇخباتورنى قوللىغانلىقى ۋە باشقا كۆپلىگەن مىساللار پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

ھەقىقەتەن، ئىلى ئىنقىلابى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىكى خىتايغا قاراتقان تاشقى سىياسىي سىياسىي ئىستراتېگىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، موسكۋا ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىشىدىن تارتىپ تاكى ئاخىرلىشىپ، ئۆلكىدە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشىگە قەدەر ئالتە يىل جەرياندا مۇھىم رول ئويناش بىلەن مەزكۇر جەرياندا مەۋجۇت بولغان سىياسىي كۈچلەر يەنى ئىلى ھۆكۈمىتى ۋە گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى ھەمدە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئۆلكىدە ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىشىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى. 20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر دىيارىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي-مائارىپ تەرەققىيات جەريانلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولۇشتىن ئايرىپ چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرىنى قامال قىلغان

تارىخىي پاكىتلار بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردا ئاشكارىلانغان نەق ئارخىپ ماتېرىياللىرى كۆرسەتتىكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئىلى ئىنقىلابى باشلىنىشتىن ئىلگىرىلا ئىنقىلابقا ھەمدە قۇرۇلغان ھۆكۈمەتكە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى سىڭدۈرۈش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ

رايونىدىكى ئوبرازىنى تىكلەپ، خەلقتە سوۋېتقا بولغان مايىللىقنى ئاشۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن ئىدى. موسكۋا قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىلىرىدە ھەربىي سىياسىي تەشكىللەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىپ ئالمۇتا، تاشكەنت ۋە ئالمۇتا شەھەرلىرىدە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى ئىشقا سېلىپ «شەرق ھەقىقىتى» ۋە «قازاق ئېلى» قاتارلىق ژۇرناللارنى نەشر قىلىپ، ئۇنىڭ ئىلى، تارباغاتاي ۋە باشقا رايونلارغا كىرگۈزگەن[5]. بۇ ژۇرناللاردا ئۇيغۇرلارنى مۇستەقىللىققا ئۈندەيدىغان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت ھالىتى ھەمدە تارىخىي ئۆتمۈشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى، ئۇيغۇرلار بىلەن قېرىنداش ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىگە جۇمھۇرىيەتلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان تەرەققىيات مەنزىرىسىنى تەشۋىق قىلىدىغان ماقالىلەر كۆپلەپ ئېلان قىلىنغان بولۇپ، 1944-1943-يىللىرىدا مەزكۇر ژۇرناللار ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىغا تارقالغان. مەزكۇر ژۇرناللارنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىلىرى ۋە تەھرىرلىرى ھەم ئاپتورلىرى ئاتاقلىق سوۋېت ئۇيغۇر رەھبىرى ئابدۇللا رۇزىباقىيېفنىڭ ئىنىسى ئابدۇمېجىت رۇزىباقىيېف، سىياسىي ئەرباب تۇرسۇن رەھىموف، ۋە ئاتاقلىق شائىر قادىر ھەسەنوپ ھەمدە ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەرشىدىن ھىدايەتوف ۋە باشقىلار ئىدى [6]. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مەخپىي كىرگەن مەزكۇر ژۇرناللاردىكى ماقالىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەتچىلىك ئىدىيىلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، مىللىي ئىنقىلاب قاتناشقۇچىلىرىدىن مەسۇمجان زۇلپىقاروف ۋە تۇرسۇن قاھارى قاتارلىق ئەينى ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ بۇ ژۇرناللارنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن بىلىم ئالغانلىقى ۋە گومىنداڭغا قارشى ھېسسىياتلىرىنىڭ تېخىمۇ ئاشقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالمۇتا ئەتراپىدا ۋە

قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆل بويىدا ۋە باشقا جايلاردا ئىلگىرى كېيىن فاتىخ باتۇر، سەيفۇللايېۋ ھەمدە ئىسساقبەگ مۇنونوپ قاتارلىقلارنىڭ باشلامچىلىقى ھەم قاتنىششى ئاستىدا مەخپىي قوراللىق ئەترەتلەر قۇرۇلۇپ، ھەربىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، مەزكۇر قوراللىق گۇرۇپپىلارنى ئىنقىلابنىڭ تايانچ قوراللىق كۈچلىرى قىلىشنى بەلگىلىگەن[7].

سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە 1943-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ستالىن، بېرىيا، مولوتوۋ قاتارلىقلار ئىشتىراك قىلغان مەخسۇس شىنجاڭ مەسىلىسىگە ئائىت يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجا، چۆچەك قاتارلىق جايلىرىدىكى كونسۇللىرىغا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭغا قارشى كەيپىياتلارنى كۆزىتىش ھەم تەشكىللەش ۋەزىپىسى بېرىلگەن ئىدى.

«ئازادلىق» تەشكىلاتىنى قۇرۇش تەكلىپى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلى داباشىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن مەيدانغا چىققان بولۇپ، ئەلىخان تۆرە، ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم، سالىھجان باي، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، رەھىمجان سابىرھاجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئازادلىق تەشكىلاتىنى ئۇيۇشتۇرۇشىدا غۇلجىدىكى سوۋېت دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېدكا خادىمى ھاكىم جاپپار يارۇللابېكوۋ ۋە يەنە بىر نەپەر پولات ئىسىملىك ئۆزبېك كىشى ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان [8].

ئىلى ۋە تارباغاتايدا باشلىنىش ئالدىدىكى ئىنقىلابنى كونترول قىلىش ھەمدە ئۇنى تەشكىللەش ۋە ئۇلغايتىش ئۈچۈن نىلقا ۋە غۇلجا قوزغىلاڭلىرىدىن ئىلگىرىلا سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى(ن ك ۋ د، كېيىنكى ك گ ب) تەرىپىدىن ئالمۇتا شەھىرى ۋە قورغاستا ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان. ن ك ۋ د نىڭ مەزكۇر گۇرۇپپىسىنىڭ خادىملىرى شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئۇيغۇر دىيارىدا پائالىيەت

ئېلىپ بارغان بولۇپ، لېكىن مەزكۇر گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىگە تارقالغان ئىدى [9]. ئۇيغۇر دىيارىدىكى سوۋېت ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ئېگناروۋ بولۇپ [10]، بۇ ئادەم كېيىن ئەلىخان تۆرىگە مەسلىھەتچىلىك قىلىپلا قالماستىن بەلكى بىر تەرەپتىن غۇلجىدىكى 1-ۋە 2-نومۇرلۇق ئۆيىنىڭ باش رەھبىرى بولغان. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردىن مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان 1-ۋە 2-نومۇرلۇق ئۆيلەرنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى جۇمھۇرىيەتنى رازۋېدكا قىلىش بولۇپ، گېنېرال ئېگناروۋ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە قارىتىلغان پۈتۈن رازۋېدكا ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىغا ئۆزلىرىنى تاتار دەپ تونۇشتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن زىچ ئارىلىشىپ كەتكەن پودپولكوۋنىك ئۇنۋانىدىكى سوۋېت رازۋېدچىكلىرى (جاسۇسلىرى) باشقۇرت مىللىتىدىن بولغان ئېلى مەمەدوف (ئەسلى ئىسمى گابىت مۇزىپوۋ)، قىرغىزىستاندا تۇغۇلۇپ يەرلىك ئۇيغۇر، قىرغىز تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن رۇسلاردىن ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوۋ (ئۇيغۇرچە ئىسمى ئىسكەندەر) ۋە پېتر ئىۋانوۋىچ ساۋىن (ئۇيغۇرچە ئىسمى زاكىر تۆرە) قاتارلىق ئۈچ كىشى ئەڭ داڭلىق رازۋېدچىكلار 1937-1933-يىللاردا جەنۇبىي ۋىلايەتلەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىدى. [11]

ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىر تەرەپتىن مىللىي ئىنقىلابنى قوللىغان بىلەن ئۇنى تولۇق قامال قىلىش ئۈچۈن بارلىق چارىلەرنى قوللانغان بولۇپ، بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېدكىسى ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلغان.

ئەنە شۇ سوۋېت رازۋېدكىسىنىڭ نەتىجىسى سۆپىتىدە 1945-يىلى 9-ئايدا گومىنداڭ گەنسۇدىكى تۇڭگان گېنېرال ما بۇفاڭنىڭ قول ئاستىدىكى تۇڭگان، سالا قاتارلىق مۇسۇلمانلاردىن تەشكىللەنگەن 5-ئاتلىق كورپۇسنى مىللىي ئارمىيىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن شىنجاڭغا يۆتكەپ كەلگەندە،

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى رەئىسى ئەلىخان تۆرە گېنېرال مابۇفاڭغا «مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇش قىلماسلىقى، ئەكسىچە بىرلىشىشى كېرەكلىكى ھەمدە ما بۇفاڭنى مۇسۇلمانلارنىڭ بۈزرۈكۋارى قىلىش» تەكلىپى ھەققىدە يېزىلغان خېتى سوۋېت رازۋېدكىسىنىڭ قولىغا چۈشكەن ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەلىخان تۆرىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى تۈركچىلىك پىكىر ئېقىمىغا مەنسۇپ، د ر. مەسئۇد سەبىرى بايقوزى، ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ۋە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قاتارلىق «ئۈچ ئەپەندى» گە يازغان «بىرلىشىش» ھەققىدىكى خېتىمۇ [12] شۇنىڭدەك يەنە ئەلىخان تۆرىنىڭ ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن قوشۇنلارنىڭ باشلىقى سوپاخۇنغا ئاقسۇدىن قايتماي، جەنۇبقا كېڭىيىش ھەققىدىكى مەخپىي خېتىمۇ«2-دوم» دەپ ئاتالغان سوۋېت رازۋېدكا ئورگىنىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، موسكۋاغا يوللاپ بېرىلگەن ئىدى [13].

تارىخىي پاكىتلار بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردا ئاشكارىلانغان نەق ئارخىپ ماتېرىياللىرى كۆرسەتتىكى، موسكۋا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باشقا ھەر قانداق دۆلەت بىلەن ئالاقە قىلىشىنى ھەمدە جۇمھۇرىيەت دائىرىسىگە باشقا دۆلەت كۈچلىرىنىڭ كىرىشىنى قاتتىق چەكلىگەن بولۇپ، ھەتتا جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىنىڭ باشقا دۆلەتلەر ھەمدە كۈچلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئارزۇسىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇنى قامال قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس رازۋېدكا خادىملىرىنى ئىشقا سالغان.

غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان 1-ۋە 2-نومۇرلۇق ئۆيلەر شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ھەربىي سىياسىي جەھەتتىن مەسلىھەتچىلىك قىلىپلا قالماستىن بەلكى، مەزكۇر ھاكىمىيەتنىڭ ئىچكى-تاشقى ئەھۋالىنى، سوۋېتقا قارشى كەيپىياتلارنى ھەمدە خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىقلىرى شۇنىڭدەك ئۇرۇمچىدىكى ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر كونسۇلخانىلىرىنىڭ ئازاد ئۈچ ۋىلايەتكە سىڭىپ

كىرىپ، ئۇچۇر توپلىشنىڭ ئال دىنى ئېلىش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. بۇنىڭغا ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىسى، سىياسىي باشقارما باشلىقى ئېلى مەمەدوۋ مەسئۇل بولغان بولۇپ، سوۋېتتا ۋە ئىلى ئىنقىلابىغا قارشى ۋە نارازىلىق كەيپىياتتىكى يەرلىك كىشىلەرلا تەكشۈرۈلۈپ جازالانغان بولماستىن ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن ھەربىي سىياسىي ئەربابلارنىڭ ئەھۋالىمۇ رازۋېدكا قىلىنىپ، ئۇلار ئۈستىدىن دېلو تۇرغۇزۇلغان ھەمدە موسكۋا يوللانغان. مەسىلەن: 2-دوم باشلىقى گېنېرال ئېگناروۋ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى 2-دومنىڭ يەنە بىر مەسئۇلى، گېنېرال لاگىفاننىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىقى ھەققىدە موسكۋاغا دوكلات يوللىغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن ئۇيغۇر ھەربىي ئوفىتسېرلاردىن مىرزىگۇل ناسىرووۋ، سەيدەخمەت ئۆمەرووۋ قاتارلىقلارنىڭ ئۆز مىللىتىگە سادىق بولغانلىقى مەخپىي تەكشۈرۈلگەن [14].

ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەرب دۆلەتلىرى ۋە ياكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن ئالاقە قىلىشى، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا سوۋېت ئىتتىپاقى خالىمىغان ھەر قانداق بىر كۈچنىڭ ئارىلىششىنى ھەرگىز خالىمايتتى ھەمدە ئۆزى بىلەن چېگرا شىنجاڭ ئۆلكىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتلار ۋە ئېلېمېنتلارنىڭ ئەۋجى ئېلىشى ھەم مەۋجۇت بولۇشىنى خالىمايتتى.

جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتىنىڭ ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە بىلەن بىرلىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ بوسۇغىسى يېنىدا ئامېرىكا ئەنگلىيە تەسىرىنى پەيدا قىلىشىنى موسكۋا ئۆزىگە نىسبەتەن تەھدىت دەپ چۈشەنگەن ئىدى. شۇڭا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىنى قوزغاش ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشىمۇ بىر تەرەپتىن شىڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئورۇپ، ئۆلكىنى بىۋاسىتە خىتاي مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە بويسۇندۇرۇشى ھەمدە ئۆلكە ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىگەن گومىنداڭنىڭ

سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن 1943-يىلى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈرۈمچىدە ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە كونسۇلخانىلىرى قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىشى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ سوۋېتقا قارشى تۇرۇپ، ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ رايوندا ھەربىي-سىياسىي تەسىرىنى تىكلەشكە يول قويۇشى مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى. جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى شىڭ شىسەينىڭ سوۋېتتىن يۈز ئۆرۈشىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ رايونغا يەنە سىڭىپ كىرىپ، ئۆز تەسىرىنى قايتىدىن تىكلىۋېلىشىنى توسۇش مەقسىتىدە «ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنى رايونغا باشلاپ كىرگۈزۈش تاكتىكىسى قوللانغان» ، خىتاي ھۆكۈمىتى «ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ پوزىتسىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى توسۇشتا ئاچقۇچلۇق رول ئويناياتتى» دەپ قارىغان بولغاچقا 1944-يىلى 3-ئايدا ئالتاي رايوندا سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلانلىرى قازاق قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا كەلگەن خىتاي قوشۇنلىرىنى بومباردىمان قىلغاندا جاڭ كەيشى ستالىن ئۈستىدىن ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلتقا ئەرز قىلغان ھەمدە «بۇنىڭ يەرلىك كىچىك ۋەقە بولماستىن بەلكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نۆۋەتتىكى يىراق شەرققە قاراتقان سىياسىتىنىڭ مۇھىم قىسمى ئىكەنلىكى»نى چۈشەندۈرگەن [15] ھەتتا، 1945-يىلى 9-ئايدا جىڭ ۋە شىخۇ جەڭ مەيدانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلانلىرى شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇملىرىغا ماسلىشىپ، گومىنداڭ مۇداپىئە لىنىيىلىرىنى بومباردىمان قىلىپ، مىللىي ئارمىيە پۈتۈن سەپلەر بويىچە خىتاي قوشۇنلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئالغا ئىلگىرىلىگەندىمۇ، جاڭ كەيشى ئامېرىكىنىڭ خىتايدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى خەرلى ۋە ئامېرىكا ئارمىيىسىنىڭ خىتايدا تۇرۇشلۇق باش قوماندانى ۋەدمەن بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلاردىن مەخسۇس ۋەكىل ئەۋەتىپ، جىڭ ۋە شىخۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇشقا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قاتناشقانلىقىنى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان [16]. ھەتتا، 1947-يىلى بەيتىك تېغىدا تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن خىتاي ئارمىيىسى ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە

خىتاي تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلانلىرىنىڭ بومباردىمان قىلغانلىق ھەققىدە ئامېرىكىغا مەلۇمات بېرىپ، بەيتىك ۋەقەسىگە ئائىت ماتېرىياللارنى ئامېرىكىغا يوللىغان شۇنىڭدەك ئامېرىكا مۇخبىرلىرى ۋە دىپلوماتىيە خادىملىرىنى بەيتىك تېغىغا بېرىپ تەكشۈرۈشكە شارائىت يارىتىپ بەرگەن [17]. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئامېرىكا ئارقىلىق خەلقئارادا سوۋېت ئىتتىپاقىغا نىسبەتەن بېسىم پەيدا قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. شۇ سەۋەبتىن ئۈرۈمچىدىكى ئامېرىكا كونسۇلى پاكىستون 1946-يىلى ئىلىنى زىيارەت قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئەمەلىي ئەھۋال بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىغا كۆرسەتكەن تەسىرى جۈملىدىن پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ زادى قانچىلىك رول ئوينىغانلىقىنى كۆزەتكەن ئىدى. «گومىنداڭ بىلەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئىش بىرلىكى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقا سېپىغا بىر قېتىملىق خەنجەر سېلىشىدىن ئىبارەت ئىدى» [18].

جاڭ كەيشىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشىدىكى ئىتتىپاقدىشى ھەم رەقىبى ھېسابلىنىدىغان ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنى ئۇيغۇر دىيارىغا ئېلىپ كىرىش تاكتىكىسى ھەقىقەتەن نەتىجىدە قازانغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىغا ياردەم بەرگەنلىكىنى خەلقئارا جەمئىيەتتىن يوشۇرغان ستالىن مىللىي ئارمىيىنى ئۈرۈمچى بوسۇغىسىدا توختىتىپ قويىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى ستالىن خىتاينى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شەرتنامە تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىپ، يالتا يىغىنىدا بەلگىلەنگەن مەقسىتىگە يېتىش بىلەن ئىلى ئارمىيىسىنى ئۈرۈمچىگە كىرگۈزمەسلىك بىلەن ئۇ يەردىكى ئامېرىكا ۋە ئەنگلىز كونسۇللىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي ئارمىيىگە كۆرسەتكەن ھەربىي ياردەملىرىنى بىلىۋېلىپ، نەق پاكىتقا ئىگە بولۇۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. قىسقىسى، ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ رايوندا دىپلوماتىك جەھەتتىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەرىكەتلىرىگە چوڭ توسالغۇ بولۇش

رولىنى ئوينىدى.

20-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا شەرقىي تۈركىستان سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ۋە ئۇلۇغ برىتانىيە ھەم خىتايدىن ئىبارەت چوڭ دۆلەتلەرنىڭ «چوڭ ئويۇن» ئوينايدىغان شاھمات تاختىسىغا ئايلانغان بولۇپ، بۇ يەردە مەزكۇر تۆت چوڭ دۆلەتنىڭ مەنپەئەتلىرى ئۇچراشتى ۋە توقۇنۇشۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى باشتىن ئاخىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلدى.

ئەمەلىيەتتە، ئىلى ئىنقىلابىمۇ ئاشۇ «چوڭ ئويۇن» نىڭ بىر مەيدان كۆرۈنۈشى بولۇپ، بۇ بىۋاستە ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتايغا قاراتقان تاشقى سىياسىي ئىستراتېگىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن بەلكى بۇ ئامېرىكا، ئۇلۇغ برىتانىيىنىڭ ئاسىيا ئىستراتېگىيىسىگە تاقابىل تۇرۇش ھەم مەزكۇر غەرب كۈچلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاجىز ئارقا سېپى ھېسابلىنىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا، سىبىرىيە رايونلىرى ھەمدە موڭغۇلىيىگە سىڭىپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى قوغلاپ چىقىرىشنى مەقسەت قىلاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قارىشىچە، خىتاي ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ، خىتاينىڭ سوۋېتقا قارشى پوزىتسىيىسى ئامېرىكىنىڭ مەيدانى بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى. شۇڭا، ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنى باشتىن ئاخىرى ئۆز تەسىر دائىرىسى ئاستىدا تۇتۇپ، بۇ رايونغا ئۈچىنچى دۆلەتنىڭ كىرىشىنى توستى ھەمدە رۇسىيە مەيلى چار پادىشاھ دەۋرى بولسۇن ۋە ياكى20-ئەسىرنىڭ 20-30-يىللاردىكى ياڭ-جىن-شىڭ قاتارلىق خىتاي مىلىتارىستلىرى دەۋرى بولسۇن، باشتىن ئاخىرى بۇ رايوندىكى ئەڭ ئۈستۈن تەسىر كۈچكە ئىگە دۆلەتلىك سالاھىيىتىنى ساقلاپ كەلدى. 40-يىللار دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، موسكۋا ئىلى ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىشىدىن تارتىپ تاكى ئاخىرلىشىپ، ئۆلكىدە خىتاي كومپارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشىگە قەدەر ئالتە يىل جەريانىدا مۇھىم رول ئوينىدى [19].

قىسقىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ غەربنىڭ بولۇپمۇ ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشىنى خالىمىغان بولۇپ، مەسۇد سەبرى، ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ۋە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قاتارلىق ئۈچ ئەپەندىنىڭ ئۈرۈمچىدە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ سوۋېتقا قارشى تەشۋىقاتلىرى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ يەنە دىپلوماتىيىلىك جەھەتتە ئۈرۈمچىدىكى ئامېرىكا كونسۇللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئامېرىكا كونسۇللىرىنىڭ ئوسمان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنى قاتتىق بىئارام قىلدى. مەسئۇد سەبرىنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلىنىشىمۇ ئەمەلىيەتتە جاڭ كەيشىنىڭ بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتتىكى ئۇيغۇر رەھبەرلىرىنى قوللاش ئارقىلىق، ئېلى تەرەپدارلىرىغا زەربە بېرىش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا زەربە بېرىش تاكتىكىسىدىن ئىبارەت ئىدى[20]. بۇ بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ بۇزۇلۇپ، قايتىدىن ماناس دەرياسى بويىدا شەرقىي تۈركىستان قوراللىق كۈچلىرى بىلەن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى.

شۇڭا، قازاقىستان كومپارتىيىسى مەزكۇر جۇمھۇرىيەتتە ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇشنى پىلانلىشى ئەنە شۇ رايون خاراكتېرلىك دىپلوماتىك كۈرەش بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشلىق بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ ئامېرىكا قاتارلىق غەرب دۆلەتلىرىنىڭ مەنپەئەت دائىرىسى بويىچە ئەمەس، بەلكى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل ھەمدە ئۇنىڭ ھەربىي سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىگە پايدىلىق ھالدا راۋاجلاندۇرۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشتەك ئىستراتېگىيىلىك مەقسەتتىن چىقىش قىلىنغان ئىدى. دوكلاتتا ئېيتىلغان سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئەيىبلىگەن «مىللەتچىلىك ئېلېمېنتلىرى» ئۈرۈمچىنى ئاساس قىلغان مەسئۇد ئەپەندى باشلىق «ئۈچ ئەپەندى» ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئېلى ئىنقىلابىنى باشتا قوللاپ، كېيىن توختىتىپ قويغانلىقىدەك

قىلمىشلىرىنى تونۇپ يېتىش بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتقا ئىگە بولغان ئۈچ ۋىلايەت ھەم باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇر مىللەتپەرۋەرلىرى كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك.

موسكۋا قازاقىستاندا ئۇيغۇر ئاپتونومىيىسىنى قۇرۇش ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈپ ماھىيىتىگە قارشى كەيپىياتلارنى پەسەيتىش ھەمدە سوۋېتقا قارشى كۈچلەر بىلەن قوللىغۇچىلار ئارىسىدىكى زىددىيەتنى ئۇلغايتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاخىرقى كۆزلىگەن مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇر قىسمەتلىرى بىلەن ئويناشقان سوۋېت جاسۇسلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ 19-ۋە 20-ئەسىرلەردىكى سىياسىي تارىخى ئۇيغۇر دىيارى بىلەن ئۇزۇن چېگراغا ئىگە سابىق چار رۇسىيە ۋە كېيىنكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرق سىياسىتى جۈملىدىن جۇڭگو سىياسىتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىقتۇر.

سابىق چار رۇسىيە ئىمپېرىيىسى 19-ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق قوزغىلاڭلىرى ۋە بۇ قوزغىلاڭلار نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئىلى سۇلتانلىقى، قەشقەرىيە دۆلىتىنىڭ يوقىتىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى 20-ئەسىردىكى ئىككى جۇمھۇرىيەتنىڭ ئاخىرلىشىشىغا بىۋاسىتە ھەم ۋاسىتىلىك ھالدا باغلىنىشلىقتۇر. سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن رازۋېدكا ئورگانلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان ئىدى. موسكۋانىڭ ئاتىشى بويىچە ئالغاندا «رازۋېدچىكلار»، ئۇيغۇرلار ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رەقىبلىرىنىڭ ئاتىشى بويىچە «سوۋېت جاسۇسلىرى»

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 20-ئەسىر سىياسىي تەقدىرى بىلەن بىۋاسىتە ئويناشقان بولۇپ، كرېمىل رەھبەرلىرى باشتىن ئاخىرى ئاشۇ ئۆزلىرىنىڭ سادىق ئالاھىدە خىزمەتچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتىنى ھەققىدە توپلىغان تۈرلۈك ھەم قىممەتلىك ماتېرىياللىرى شۇنىڭدەك تەكلىپ-پىكىرلىرى ئاساسىدا ئۇيغۇر سىياسىي تەقدىرىنى يەشكەن ئىدى.

قولۇمدا موسكۋانىڭ يېنىدىكى مەلۇم بىر كىچىك يېزىدا ئولتۇرۇشلۇق باشقىرت مىللىتىدىن بولغان بىر پېشقەدەم ئوقۇتقۇچىنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ قىزىل تاشلىق رۇسچە كىتاب تۇرۇپتۇ. مەزكۇر كىتابنىڭ ئەسلى ئاپتورى 30-يىللاردا ئالدى بىلەن قەشقەرگە، كېيىنرەك بولسا ئاقسۇغا تاشلىنىپ، «ئىستانبۇللۇق تىجارەتچى ئىبلى ئەپەندى» دېگەن نام بىلەن سودا ماگىزىنى قۇرۇپ، مەخسۇس جاسۇسلۇق قىلغان باشقىرت مىللىتىدىن كېلىپ چىققان غابىت مۇزىپوفتۇر. ئۇ، 1937-40-يىللىرىدا ئاقسۇ شەھىرىدىكى يەرلىك ئۇيغۇر سودىگەرلىرى، دىنىي زاتلار ۋە زىيالىيلار ھەم باشقىلار ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان ئىدى. ئىسلام دىنىدىن تولۇق خەۋىرى بار، كىچىكىدىن دىنىي تەربىيە كۆرگەن ئىبلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ ھەر تەرەپلىمە قابىلىيىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ، ئاقسۇنىڭ ئەھۋالى، بولۇپمۇ، گېنېرال ماھمۇت مۇھىتى ھىندىستانغا كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچاغىچە بولغان جايلارنى ئازاد قىلغان ئابدۇنىياز بەگنىڭ ئاقسۇ ئەتراپىدىكى پائالىيەتلىرى، ئۇنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقا تۈرلۈك ئەھۋاللارنى ئىگىلەشتە خىزمەت كۆرسەتكەن ئىدى.

ئەسلىدە، باشقىرتىستاندا باي دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى مەزگىلىدە دادىسى ۋە باشقا ئۇرۇق-تۇغقانلىرى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، كومسوموللار تەركىبىگە قېتىلىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيە جەڭچىسى سۈپىتىدە قىرغىزىستاندا «باسمىچىلار»

دەپ ئاتالغان «مۇستەقىلچىلەر» نى تازىلاشقا قاتناشقان ھەمدە تاكى 1937 - يىلىغىچە قىرغىزىستاننىڭ ئۇيغۇر ئىلى بىلەن چېگرىلىنىدىغان قاراقول شەھىرىدىكى چېگرا قوغداش پونكىتىدا خىزمەت قىلىپ، مەخسۇس ئىچكى رازۋېدكا ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان غابىت مۇزىپوف 1937 - يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇر دىيارىغا كېلىپ، ئىسمىنى ئىلى ئەپەندىگە ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، بىراق كىشىلەر تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇنى «ئىلى ئەپەندى» دەپ چاقىرىشقا ئادەتلەنگەن. ئىلى ئەپەندى 1944 - يىلى ئىلى ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، غۇلجىغا ئەۋەتىلىپ، تېكەس ئاتلىق پولكىنى قۇرغان، ئارقىدىنلا ئىلى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىدە مەسلىھەتچى بولۇپ، جۇمھۇرىيەتنىڭ پۈتۈن رازۋېدكا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرىگە مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەنگەن ھەم ئۇنى ئوغرىلاپ كېتىش ئوپېراتسىيىسىگە ئىشتىراك قىلغان. ئۇ، 1946 - يىلىدىن تاكى 1949 - يىلىغىچە ئالتايدا رازۋېدكا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن 1949 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇپ كېتىلىپ، ئۆمرىنى ئوش شەھىرىدە ئۆتكۈزگەن شۇنىڭدەك 80 - يىللاردا تۇيۇقسىز قوزغالغان يۈرەك كېسىلى بىلەن ئۆلگەن. قىزىق يېرى شۇكى، جۇمھۇرىيەت ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ ھەم ئەلىخان تۆرىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان ئىلى مەمەتوپ دېگەن نام بىلەن تونۇلغان مەزكۇر ئەرباب 1946 - يىلى ئەلىخان تۆرىنىڭ ئىمزاسى بىلەن مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىغا قوشقان زور تۆھپىسى ئۈچۈن تەقدىرنامە ھەم بىر ئالتۇن ياللىتىلغان ماۋزېر بىلەن مۇكاپاتلانغان بولۇپ، ئىلى مەمەتوپ پۈتۈن ئۆمۈر بويى ئەلىخان تۆرە بەرگەن مەزكۇر جۇمھۇرىيەتنىڭ ئالىي ئوردېنلىرىنى مەيدىسىگە تاقاپ يۈرگەن ئىكەن. ھېچكىم بىلەن پاراڭلاشمايدىغان، كەم سۆز، ئويچان بۇ كىشى كېيىنكى 30 يىللىق ھاياتىنى ئوش شەھىرىدىكى كىچىك ئۆيىدە يېگانە ھالدا، كىتابلار دۇنياسى ئىچىدە ئۆتكۈزگەن بولۇپ، ئۇيغۇر ئىلىنىڭ 30 - 40 - يىللاردىكى تارىخى، سىرلىق ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك تولۇق

ماتېرىياللارنى توپلاپ، بۇ ھەقتە مەخسۇس خاتىرىلەرنى تۈرغۈزغان ھەم كىتابلار يازغان. لېكىن، ئۇ ك گ ب نىڭ قاتتىق قاماللىقىدا بولۇپ، ك گ ب دائىرىلىرى ئۇنىڭ ك گ ب نىڭ پولكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن پېنسىيىگە چىققانلىقىغا قارىماي، ئۇنىڭ مەخپىي سىرلارنى پاش قىلىۋېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، بىر كۈنمۇ نازارەت قىلماي قالمىغان ئىكەن. ئىلى ئەپەندىنىڭ ئوش شەھرىدىكى ئەڭ يېقىن دوستى 1937 - يىلى قەشقەر تۈرمىسىگە ئوت قويۇپ، مەملىكەت تەۋپىق قاتارلىق ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، جاللاتلىقتا داڭ چىقارغان، 1944 - يىلى ئىلىغا كېلىپ، ھەرەمباغ ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان شۇنىڭدەك تېكەس ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرى بولغان راززاق ماۋلانوپ ئىدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بەش ۋاق ناماز ئوقۇپ، قىلغان ئىشلىرىغا تووا قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن شۇنىڭدەك ئوش شەھرىدىكى مەسچىتتە ئىماملىق قىلغان ماۋلانوپ، تېخىمۇ كەم سۆز بولۇپ، ئۇ كونا سەپدېشى ئىلى ئەپەندى بىلەنلا پاراڭلىشىدىكەن. سابىق سوۋېت جاسۇسى ماۋلانوپ ئىلى ئەپەندىنىڭ دەپنە مۇراسىمىدا خەتمەقۇرئان قىلغان شۇنىڭدەك ئارىلىقتا بىر يىل ئۆتمەي تۇيۇقسىز قوزغالغان يۈرەك كېسىلى بىلەن بۇ دۇنيادىن خوشلاشقان.

دېمەكچى بولغىنىم شۇكى، قولۇمدىكى قىزىل تاشلىق كىتاب ئۇيغۇرلارنىڭ 30 - 40 - يىللار پاجىئەسىنىڭ شاھىتى بولغان كەسىپىي «رازۋېدچىك» ئىلى ئەپەندىنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى پۈتۈن ماتېرىياللارغا ئىگە بولۇپ، دادىسىنىڭ كىتابىنى يېزىشنى داۋاملاشتۇرغان ھەمدە ئاخىرى ئۇنى بەش توم قىلىپ چىقىرىشنى باشلىغان. كونا جاسۇسنىڭ توپلىغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان مەزكۇر كىتاب موسكۋانىڭ 30 - 40 - يىللاردىكى سىياسىي ئويۇنلىرىنى، بولۇپمۇ سوۋېت ن ك ۋ د (كېيىنكى نامى ك گ ب) ئورگىنىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى شۇنىڭدەك كىملەرنىڭ سوۋېت رازۋېدكىسىغا تەۋە ۋە باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى بىلىشتە مۇھىم ۋە

ئىشەنچلىك يىپ-ئۇچى تەمىنلەيدۇ

ھۆكۈمەت ئارخىپلىرىمۇ جاۋاب بەرمەكتە

سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بىر قىسىم رۇسىيە مۇتەخەسسىسلىرى 70 يىللىق ئىدېئولوگىيىلىك بويۇنتۇرۇقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز تارىخىغىلا ئەمەس بەلكى، باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىغىمۇ قايتىدىن باھا بېرىشكە، سوۋېت تۈزۈمىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي مەنپەئەتلىرى ۋە غەرەزلىرى ئۈچۈن ئۆز ئەتراپىدىكى ۋە ئىچىدىكى مىللەتلەرگە ھەم دۆلەتلەرگە نىسبەتەن قانداق رەزىل ۋاسىتىلەرنى قوللانغانلىقلىرىنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇشقا باشلىدى. بۇنىڭغا ئاساس بولغان ماتېرىيال مەنبەلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلگىرى تولۇق مەخپىي دەپ بېكىتىۋېتىلگەن ئارخىپلىرى بولۇپ، 1992-يىلىدىن ئېتىبارەن موسكۋا ھۆكۈمىتى كۆپلىگەن ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى سىرتقا ئاچقان ئىدى. بىر قىسىم رۇسىيە ئالىملىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 20-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇيغۇر ئېلىغا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىگە قاراتقان سىياسىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەخپىي ئارخىپلارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق بەزى يېڭى ئۇچۇرلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، كىشىلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مەسىلىلەرگە باشقىدىن باھا بېرىشىنى ھەم چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. رۇسىيە ئالىملىرى دىققەت قىلغان بىر نۇقتا 20-ئەسىردە سوۋېت ئىتتىپاقى ك گ ب دائىرىلىرىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدا ئېلىپ بارغان ئالاھىدە ھەرىكەتلىرىدىن ئىبارەت.

ئارخىپلارنىڭ سىرى ـــ موسكۋا مۇستەقىل دۆلەتكە يول قويمىغان

پېشقەدەم رازۋېدكا خادىملىرىنىڭ يازمىلىرىدىن باشقا يەنە رۇس مۇتەخەسسىسى ۋ. ف. نىكىس يېقىندا «ن ك ۋ د نىڭ شىنجاڭدىكى ئالاھىدە

ھەرىكەتلىرى» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلغان بولۇپ، ئۇ ئۆز ماقالىسىدە 20-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىن تاكى 1949-يىلىغىچە ئۇيغۇر دىيارىنىڭ سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئورۇن بولغانلىقى، ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى توسۇق رايونىغا ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتورنىڭ تەكىتلىشىچە، ئۇيغۇر دىيارىنىڭ سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرىدىكى مۇنداق ئالاھىدە توسۇق رايونلۇق ئالاھىدىلىككە ئايلىنىشىدا بىر قانچە سەۋەبلەر مەۋجۇت.

«بىرىنچىدىن» دەپ يازىدۇ رۇس مۇتەخەسسىسى ۋ. ف. نېكىس «بۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى بولۇپ، بۇ جاي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن 2000 كىلومېتىردىن ئارتۇق چېگرا لىنىيىسىگە ئىگە، شىنجاڭ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستان، غەربىي سىبىرىيە ۋە ئۇرال بويلىرىغىچە بولغان ئەڭ ئىچكى رايونلىرىغا قىسقا يول بىلەن بارغىلى بولىدۇ. ئەگەردە غەربىي جۇڭگودا دۈشمەن ئارمىيىسى ئورۇنلاشسا، ئۇلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىخەتەر نۇقتىلارنى قويماسلىقى مۇمكىن.» ئىككىنچىدىن، شىنجاڭنىڭ مىللىي تەركىبى مۇرەككەپ بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ نىسبىتى%60 تىن يۇقىرى ئىدى. بۇ جايدا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە قازاق، قىرغىز، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بولۇشى.

ئاپتور بۇ سەۋەبلەرنىڭ مۇھىملىرىنىڭ بىرىنىڭ بۇ ئۆلكىنىڭ ئىشلىرىغا ياپونىيە ۋە ئەنگلىيىنىڭ ئاكتىپ ئارىلاشقانلىقى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. «ئەنە شۇنداق تەرەپلەرنى نەزەرگە ئالغان سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى 20-ئەسىرنىڭ 30-40-يىللىرىدا بۇ جايدا ئۇيغۇرلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئوتتۇرىدىكى بىر دۆلەتنى قۇرۇشىغا ۋە سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى ئاقلارنىڭ ھەم باسمىچىلارنىڭ ھۇجۇم قوزغاپ، چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت ئېلىپ كېلىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر دىيارىغا سىياسىي جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىشىگە يول قويماسلىقنى قارار

قىلدى.»

رۇس ئالىمىنىڭ ئاشكارىلىشىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىك قاتلىمىدا ئۇيغۇر دىيارىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك كۆز قاراشلار ئارىسىدا ئۇزۇن مەزگىل مۇنازىرە بولغان. بۇ مۇنازىرىلەر نەتىجىسىدە ئاخىرى، ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق يەرلىك خەلقلەرنىڭ مۇستەقىللىق ئىدىيىلىرىنى، ھەتتا ئۇلار كوممۇنىزم بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىشىدىن قەتئىي نەزەر قوللىماسلىق، ئۇنىڭ ئەكسىچە جۇڭگو ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ ئۆلكىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشىغا قىزىل ئارمىيە ۋە چېگرا قوغدىغۇچى قوشۇنلارنى ئەۋەتىپ بولسىمۇ ياردەم قىلىش قارار قىلىندى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيە ۋە رازۋېدكا خادىملىرىنى ئىشقا سالدى

ئاپتورنىڭ يېزىشىچە، ئۆزلىرىنى ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ نىجات يۇلتۇزى دەپ جار سېلىپ، كوممۇنىستىك پارتىيە ھەم كوممۇنىزمنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنى بۇ ئىدىيە ئۈچۈن جان پىدا قىلىشقا دەۋەت قىلغان لېنىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت رۇسىيىسى تۇنجى قېتىم 1921-يىلى مەزكۇر قارار بويىچە ئۇيغۇر ئېلىگە ھەربىي قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر دىيارىغا 50 مىڭدىن ئارتۇق چار پادىشاھ جەڭچى-ئوفىتسېرلىرى، قاچاقلار قېچىپ كېلىۋالغان ئىدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئاقلارنىڭ دۇتوپ، ئاننېنكوپ، باكىچ، نوۋىكوپ ۋە شىشكىنا قاتارلىقلارنىڭ قوشۇنلىرى گېنېرال باكىچنىڭ قوماندانلىقىدا جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە بوي سۇنمىدى.

ئاقلارنىڭ بۇ قوشۇنى ئۇيغۇر ئېلىنى بازا قىلىپ سوۋېت رۇسىيىسىگە قايتۇرما زەربە بەرمەكچى بولدى. ئۆز ھاكىمىيىتىدىن ئەنسىرىگەن ئۆلكىدىكى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بېشى ھېسابلىنىدىغان ياڭ زېڭشىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتىدىن ياردەم سورىدى. نەتىجىدە، 1921-يىلى 17- مايدا

«تۈركىستان فرونتى قوماندانلىق شتابى بىلەن شىنجاڭ ھۆكۈمىتى ئارىسىدا باكىچ ۋە نوۋىكوپ قوماندانلىقىدىكى ئاقلارنىڭ قاچاق ئارمىيىسىنى بىرلىكتە يوقىتىش ئۈچۈن جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە قىزىل ئارمىيىنى كىرگۈزۈش ھەققىدىكى كېلىشىم» دەپ ئاتالغان بىر توختام تۈزۈلدى. ئەنە شۇ كېلىشىمگە ئاساسەن 1921-يىلى 5-6-ئايلار ۋە كۈز مەزگىلىدە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئۇيغۇر دىيارىدا ئىككى قېتىم ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ باردى ھەمدە گېنېرال باكىچنى يوقاتتى.

تۇنجى سوۋېت ئۇيغۇر رازۋېدچىكىنىڭ پاجىئەسى

رۇس مۇتەخەسسىسلىرىدىن بارمىن ۋە باشقىلارنىڭ قارىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر دىيارىغا قېچىپ كەلگەن سوۋېت رۇسىيىسىگە، كوممۇنىزمغا قارشى تۇرغان ئاقلار سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتە سۇدىكى ھەمدە غەربىي سىبىرىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا نىسبەتەن ئېغىر تەھدىت سالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ پىلانى ۋاقتى كەلسە، ئۇيغۇر دىيارىدا كۈچ توپلاپ ۋە ھەربىي تەييارلىق ئېلىپ بېرىپ، قايتىدىن يەتتە سۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە غەربىي سىبىرىيىگە بېسىپ كىرىپ، مۇستەقىللىق جاكارلاش ئىدى. ئۇلار بۇ پىلانى ئۈچۈن يەرلىك ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە ئۆزبېك قاتارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشكە كۆپ ھەرىكەت قىلغان. بۇ ئەھۋال ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ رازۋېدكا ئورگانلىرى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ تۇرغان بولۇپ، سوۋېت رۇسىيىسى رازۋېدكا ئورگانلىرى ئاق ئارمىيە قوماندانلىرىدىن دۇتوپىنى يوقىتىش ئۈچۈن يەرلىك ئۇيغۇر، قازاق، تاتارلاردىن پايدىلانغان. يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىدىن چىققان ماخمۇت غوجامياروپ سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ رازۋېدكا ئورگانلىرى تەرىپىدىن مەخپىي ھالدا غۇلجىغا ئەۋەتىلىپ، كوممۇنىستلارغا قارشى ئارمىيىنىڭ قوماندانى دۇتوپىنىڭ يېنىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئادەم ئاتامان دۇتوپىنى ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا داڭ چىقارغان ھەتتا سوۋېت

رۇسىيىسى «ك گ ب سىنىڭ ئاتىسى» دەپ ھېسابلانغان درجىنسكىينىڭ سائەت ۋە تاپانچا بىلەن مۇكاپاتلىنىشىغا ئېرىشكەن.

ماخمۇت غوجامياروپ، سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن چىققان تۇنجى رازۋېدكا خادىملىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ سوۋېت بولشېۋىكلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تىكلىنىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىگە قوشقان تۆھپىسى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، گراژدانلار ئۇرۇشى دەۋرىنىڭ قەھرىمانلىرى قاتارىدا سانالغان ئىدى. ئەگەردە، دۇتوپ ئۇيغۇر جاسۇسىنىڭ قولى ئارقىلىق ئۆلتۈرۈلمىگەن بولسا، ئۇ ئىلى، ئالتاي ۋە موڭغۇلىيە ئەتراپىغا قېچىپ كەلگەن كوممۇنىستلارغا قارشى قوشۇنلارنى بىرلەشتۈرۈپ، يەتتە سۇغا ھەم ئورتا ئاسىياغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، قىزىللارنى قوغلاپ چىقىرىش ۋە ياكى بولمىسا، سىبىرىيە رايونىدىن قىزىللارنى تازىلاپ، قايتىدىن رۇسىيىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان بولار ئىدى. ئاتامان دۇتوپ قاتارلىق «ئاقلار» سوۋېت ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى يەرلىك مۇسۇلمان خەلقلەرنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكەتچىللىرى، قوراللىق كۈچلىرى بىلەن ھەمكارلىشىش سىياسىتى يۈرگۈزگەن بولۇپ، ھەتتا ئۇ يەتتە سۇدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭمۇ قوللىشىغا سازاۋەر بولغان. ماخمۇت غوجامياروپنىڭ دۇتوپنىڭ ئىشەنچىگە ئىگە بولۇۋېلىشى ئۇنىڭ ئۆزىنى سوۋېت تۈزۈمىگە قارشى ئۇيغۇر دەپ كۆرسەتكەنلىكى شۇنىڭدەك يەنە دۇتوپ بىلەن ماسلىشىپ ئىش ئېلىپ بېرىش قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان تاتار بايلىرىدىن چانىشېپنىڭ مەخسۇس ئالاقىچىسى دەپ كۆرسەتكەنلىكىدۇر. ماخمۇت غوجامياروپ، ئاتامان دۇتوپقا چانىشېپنىڭ «بىز تەييارلىنىپ بولدۇق، ئەمدى سىزنىڭ ھەرىكەت قىلىشىڭىزنى كۈتىۋاتىمىز» دېگەن يالغان مەزمۇنلار يېزىلغان خېتىنى تاپشۇرۇپ، ئۇ خەتنى ئوقۇۋاتقاندا ئۇنى تىرىك تۇتۇپ كەتمەكچى بولغان. بىراق، دەل شۇ پەيتتە دۇتوپنىڭ قوغدىغۇچىسى ئۆيگە كىرىپ قالغان، ئامالسىز قالغان ماخمۇت دۇتوپنى ۋە قوغدىغۇچىنى ئېتىپ

تاشلىغان.

30 - يىللاردا ئاتامان دۇتوپىنىڭ ئادەملىرى ماخمۇت غوجامىياروپتىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن، بىر كېچىدە ئۇنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇنىڭ ئايالى ۋە پەرزەنتلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئىدى. ئەڭ پاجىئەلىك يېرى شۇكى، سوۋېت رۇسىيىسى ئۈچۈن بارلىقىنى ۋە ئائىلىسىنى قۇربان قىلغان بۇ ئۇيغۇر رازۋېدچىكى 1937 - يىلى ئۆزى خىزمەت قىلغان سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «خەلق دۈشمىنى» دەپ قولغا ئېلىنىپ، يەنە شۇ سوۋېت ن ك ۋ د دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سوۋېت - گېرمان ئۇرۇش مەيدانى ئۆلگەن. شۇنداق قىلىپ، لېنىن ۋە دىرجىنېسكىيلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان تۇنجى سوۋېت ئۇيغۇر جاسۇسى ماخمۇت غوجامىياروپ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى ھەم پەرزەنتلىرى ئىنسانىيەتنى ئىككى لاگېرغا ئايرىپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشقا باشلاپ كەلگەن ئاشۇ 70 يىللىق سوۋېت تۈزۈمىنىڭ قۇربانىغا ئايلانغان. بۈگۈنكى كۈندە رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئاتامان دۇتوپىنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنى رۇسىيىنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئىنتىلگەن مىللەتپەرۋەرلەر تەرىقىسىدە مەدھىيىلىگىنىدە، ئۇنى ئۆلتۈرگەن ئۇيغۇر ماخمۇت غوجامىياروپقا نەپرەتلىنىشى تەبىئىي ئەھۋالدۇر. مانا بۇ تارىخنىڭ ئاچچىق قىسمىتى، چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئەلىك قىسمەتلىرىنىڭ ئادديي بىر پارچىسى خالاس!

سوۋېت كونسۇلخانىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 - 30 - يىللىرىدا ئۇيغۇر دىيارىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە جىددىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ياڭ زېڭشىڭ ۋە جىن شۇرېن قاتارلىق مىلىتارىستلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان «نادان قالدۇرۇش» «تاشقى دۇنيادىن قامال قىلىش» سىياسىي تاكتىكىلىرى ئاخىرى بازار تاپالماي قالدى.

يەتتە مىڭغا يەتمەيدىغان ئەپيۇنكەش، مايماق-سويماق ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنى 17 يىل مىدىرلاتماي ئىدارە قىلغان ياڭ زېڭشىنىڭ رۇسچە سىياسىي قانۇن مەكتىپىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىدا پەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن مەيداندا ئورۇمچىدىكى سوۋېت كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ ئايالىمۇ بار بولۇپ، بۇ قانلىق ۋەقەدە ھېچقانداق خېيىم-خەتەرگە يولۇقمىغان سوۋېت كونسۇلى خاتىرجەم ھالدا ئورۇمچى ھاكىمىيىتىنىڭ پەن ياۋنەن ئەمەس بەلكى، جىن شۇرېننىڭ قولىغا ئۆتۈشىنى كۆزىتىپ تۇرغان ئىدى. سوۋېت كونسۇلى مىلىتارىست جىن ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن دەرھال ئۇنى قوللاپ، موسكۋانىڭ جىن شۇرېن بىلەن بىر قاتار ھەربىي قورال-ياراق ۋە سودا-ئىقتىسادىي كېلىشىملەرنىڭ ئىمزالىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، 17 يىلدىن بېرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىغا سىڭىپ كىرىشىنى، بۇ يەردە كوممۇنىستىك ئىدىيىلەرنىڭ تارقىلىشىنى ئەپچىللىك بىلەن توسۇپ كەلگەن ياڭ زېڭشىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلاشماي، مەركىزىي ئۆلكىنى قولدا مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن جىن شۇرېن دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆپ سودا-ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بارا-بارا نەنجىڭ ھۆكۈمىتى تەرەپكە مايىل بولۇش بىلەن ئۆلكىدىكى سوۋېت تەسىرىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىشكە شۇنىڭدەك تار مىللەتچىلىكنى ئەۋجى ئالدۇرۇپ، رۇسلارنىڭ مەنپەئەتىگە تەتۈر تاناسىپ پەيدا قىلىشقا باشلىدى. سوۋېت رۇسىيىسى 20-يىللارنىڭ بېشىدىلا ئۇيغۇر ئېلىدە مۇستەقىل بىر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا يول قويماسلىق، ئۇنىڭ ئەكسىچە مىلىتارىست خىتايلارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوللاش ئارقىلىق بۇ رايوننى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا-ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان ئالاھىدە جايغا ئايلاندۇرۇش پىلانىنى بېكىتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۈزلۈكسىز تۈردە مەخسۇس ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ، رايوننىڭ سىياسىي-ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ۋەزىيىتىنى بولۇپمۇ ئۇنىڭ تاشقى كۈچلەر يەنى ئەنگلىيە، ياپونىيە

ھەم ئېچكىرىدىكى جۇڭگو ھۆكۈمەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى كۆزىتىپ تۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى، موسكۋانى ئەڭ ئەندىشىگە سالىدىغىنى، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ ئەنگلىيە تەۋەسىدىكى ھىندىستان بىلەن چېگرىلىنىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، موسكۋا بۇ رايوندا ئىنگلىز تەسىرىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا تەھدىت پەيدا بولۇشىنى خالىمايتتى.

20-يىللاردا ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ملىتارىستلارنىڭ بىرلىكتە قۇرغان سوۋېت-شىنجاڭ سودا شىركىتى يەنى «سوۋ-سىن تورگ» شىركىتى پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، مەزكۇر شىركەتنىڭ ئاساسلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ بىرى ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى ۋە رايوندىكى چەت ئەل تەسىرىنى رازۋېدكا قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. «سوۋ-سىن تورگ» شىركىتىنىڭ سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋالغان جاسۇسلىرى مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بىۋاستە موسكۋاغا دوكلات يوللايتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شىنجاڭدا ئىنقىلاب قوزغاپ، مۇستەقىل سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش موسكۋا ئۈچۈن پايدىلىق دېگەن تەكلىپنى بەرسە، بەزىلىرى بۇنىڭغا قارشى تەكلىپلەرنى بەرگەن. نەتىجىدە موسكۋا دائىرىلىرى دائىم ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى مەسىلىسىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغان بولۇپ، مۇستەقىل دۆلەت قۇرماي، ئەكسىچە خىتاي ملىتارىستلىرىنى قوللاش تەرەپدارلىرى ھامان ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى. ئەينى ۋاقىتتا، ئۇيغۇر دىيارىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەش كونسۇلخانىسى مەۋجۇت بولۇپ، رازۋېدكا كەسپى بۇ كونسۇلخانىلارنىڭ مۇھىم پائالىيەتلىرىدىن ھېسابلىناتتى.

تارىخىي سىرلار پاش قىلىدىكى، 30-40-يىللاردىكى ئۇيغۇر ئېلىدىكى سىياسىي بوران-چاپقۇنلارغا قەشقەر، غۇلجا، چۆچەك، ئالتاي ۋە ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىلىرى ئاكتىپ ئارىلاشقان بولۇپ، 1933-يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ئىسلام

جۇمھۇرىيىتى بىلەن 1944 ـ يىلى غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان جۇمھۇرىيەتنىڭ تەقدىرىنى مەزكۇر كونسۇلخانىنىڭ ھەرىكەتلىرىدىن ئايرىپ قاراش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

دېمەك، سوۋېت رازۋېدچىكلىرى جىن شۇرېننىڭ موسكۋا ئۈچۈن پايدىسىز ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، ئۇنى يوقىتىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەۋاتقاندا 1931 ـ يىلى قۇمۇل تاغلىرىدا خوجا نىياز ھاجىم باشچىلىقىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. قۇمۇل تاغلىرىدا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ زوراۋانلىققا قارشى قوزغىلاڭلىرىنى باشلاش بىلەن مەزكۇر قوزغىلاڭنىڭ تەسىرى ئاستىدا پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىدا كەڭ كۆلەملىك مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى ئەۋج ئېلىپ، پەقەت ئۈرۈمچىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتتى. مانا مۇشۇنداق زور ئۆزگىرىش ئۇيغۇر دىيارىغا قوشنا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايتتى. بۇ نۇقتىنى چۈشەنگەن موسكۋا دائىرىلىرى قايتىدىن ئۇيغۇر دىيارىنىڭ سىياسىي تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چارە ـ تەدبىرلەرنى ئېلىپ، بۇنىڭ ئۈچۈن رازۋېدكا ئورگانلىرىنى ئىشقا سالدى.

قەشقەردە قۇرۇلغان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى موسكۋانى ئەندىشىگە سالدى

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا كۆتۈرۈلگەن كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭلار نەتىجىسىدە ئۈرۈمچىدىكى مىلىتارىستلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلاردىن باشقا پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارى قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتتى. 30 ـ يىللاردا ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ھەربىي سىياسىي ۋەزىيىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ئاساسلىق ئۈچ خىل كۈچ مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار خوجا نىياز ھاجىمنى بايراق ۋە قوماندان دەپ تونۇغان قۇمۇل ـ تۇرپان ھەم تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىنى كونترول قىلغان ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرى، ما جۇڭيىڭنىڭ باشلامچىلىقىدىكى تۇڭگان قوراللىق كۈچلىرى ۋە جاڭ پېييۈەن باشچىلىقىدىكى ئىلى ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى شېڭ شىسەيگە قارشى

ھەربىي كۈچلەر بولۇپ، بۇ ئۈچ خىل كۈچ جىن شۇرېننى ئاغدۇرۇپ ئۆلكە ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىۋالغان شېڭ شىسەيگە قاتتىق تەھدىت سالغان ئىدى.

مەزكۇر ئۈچ كۈچنىڭ كۆزلىگەن مەقسەتلىرى ئايرىم بولۇپ، جاڭ پېيۈەن باشچىلىقىدىكى جۇڭگو ھەربىيلىرى پەقەت ئۆلكە ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەپ، ئۆلكىنى جۇڭگو مەركىزى ھۆكۈمىتىگە بويسۇندۇرۇشنى ئارزۇ قىلسا، تۇڭگان ما جۇڭيىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ ئىسلام دۆلىتى قۇرىمەن دەپ جار سالسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆز قوشۇنلىرى جۇڭگو گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە تەۋە 36-دېۋىزىيە دەپ ئاتىغان ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇشىغا قارشى تۇرغان ئىدى. ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن قىسمەن قىرغىز قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بىرلىشىشى ئاستىدا 1933-يىلى 12-نويابىر كۈنى قەشقەردە سابىت داموللا رەھبەرلىكىدە ئىسلام جۇمھۇرىيىتى رەسمىي قۇرۇلغانلىقى جاكارلىنىپ، ئىنقىلابقا ئىشتىراك قىلغان ئابدۇقادىر ھاجىمنىڭ ئەسلىمىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، جەنۇبتىكى قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق ۋىلايەتلەردە ئۇيغۇر ئېلى جۇمھۇرىيىتىنىڭ بايرىقى چىقىرىلدى.

ئۇيغۇر سىياسىي تەقدىرىنى ۋوروشىلوۋ پىچقان

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قوشنا بولغان ئۇيغۇر ئېلىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ تۇرغان كرېمىل رەھبەرلىرى 1933-يىلى 6-ئاينىڭ 27-كۈنى سوۋېت رۇسىيىسى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋوروشىلوۋنىڭ رەھبەرلىكىدە «مەخسۇس سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ سىياسىتىنى تەتقىق قىلىش كومىسسىيىسى» قۇردى. شۇ يىلى 7-ئايدا سوۋېت تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدا مەركىزىي كومىتېتنىڭ مەزكۇر كومىسسىيىسىنىڭ ئۇيغۇر دىيارى ھەققىدىكى تەكلىپلىرى مۇزاكىرە قىلىندى. 1933-يىلى، 8-ئاينىڭ 3-كۈنى سوۋېت بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئۇيغۇر

ئېلىنىڭ سىياسىي تەقدىرى ھەققىدە رەسمىي قارار ماقۇللاپ، خىزمەت يۈنىلىشىنى بەلگىلەپ بەردى. بۇ قاراردا موسكۋانىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى يوقىتىپ، ئۆلكىدە جۇڭگو ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقانداق مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە قەتئىي يول قويماسلىق، ئۇنىڭ ئەكسىچە شېڭ شىسەيگە ياردەم بېرىش بەلگىلەنگەن ئىدى. يېقىندا ئېلان قىلىنغان رۇسىيە مۇتەخەسسىسى ۋ. ف. نىكىسىنىڭ «سوۋېت ن ك ۋ د سىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەرىكەتلىرى» ناملىق ماقالىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، 1931-1934-يىللىرىدىكى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭلار نەتىجىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللاش بىلەن خىتاينىڭ بۇ ئۆلكىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش مەسىلىسىنى بالانس قىلدى. نەتىجىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋورشىلوۋ باشچىلىقىدىكى ئالاھىدە كومىسسىيىسى ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىنى قوللاپ، ئۆلكىنى جۇڭگو تەركىبىدە قالدۇرۇشنى قارار قىلدى. 1933-يىلى نويابىردا ئۆلكىگە سوۋېت قوشۇنلىرى كىرگۈزۈلدى، سوۋېت قوشۇنلىرى ئۆلكە ئارمىيىسى تەرىپىدە تۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئەنە شۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياستى تۈپەيلىدىن قوزغىلاڭچىلار مەغلۇپ بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پوزىتسىيىسى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ يېڭى سىياستى قوزغىلاڭچىلارنى پارچىلاپ، خوجا نىياز ھاجىم قاتارلىق بىر قىسىم رەھبەرلەر ھۆكۈمەت تەرىپىگە ئۆتتى.

ئاپتورنىڭ بايان قىلىشىچە، 1933-يىلى ئۇيغۇر دىيارىغا كىرگۈزۈلگەن «تارباغاتايسكىي» ۋە «ئالتايسكىي» نامىدىكى ھەمدە 1937-يىلى كىرگۈزۈلگەن سوۋېت قوشۇنلىرى مۇنتىزىم قىزىل ئارمىيە قوشۇنلىرىدىن باشقا يەنە سوۋېت بىخەتەرلىك كومىتېتىغا بىۋاستە قارايدىغان چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى ھەم ن ك ۋ د ئەترەتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ مەزگىللەردە سوۋېت رازۋېدكىسىغا مۇناسىۋەتلىك ھەربىي

ۋە ئاخبارات خادىملىرى ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۇنۇملۇك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان.

موسكۋانىڭ قارارىدا سوۋېت جاسۇسلىرىنىڭ تەكلىپى ئاساس بولغان

رۇسىيە تارىخچىسى بورىس ئانوتولىيېۋىچ بارمىننىڭ «1918-1941-يىللىرىدىكى سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋىتىدە شىنجاڭ» ناملىق كىتابىدىكى مەلۇماتلارغا تايانغاندا، 1931-يىلى قۇمۇل قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن ئىلگىرى ۋە كېيىن سوۋېت بىخەتەرلىك ئورگانلىرى ئۆز خادىملىرىنى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئەۋەتىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شۇ جايدىكى ۋەزىيەتنى تەتقىق قىلغان. ھەتتا، 1921-يىلى 4-ئىيۇن كۈنى، قەشقەرىيە قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈلگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا ئۈچىنچى ئىنتېرناتسىئونال تەرىپىدىن تەييارلانغان «قەشقەرىيە-جۇڭغارىيە جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇش لايىھىسى سوۋېت رۇسىيىسى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن مۇزاكىرە قىلىنغان. رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىنىڭ باشلىقى ھەم ئۈچىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ رەھبەرلىرىدىن رۇدزۇكتاك ئىنقىلاب قوزغاپ، قەشقەرىيە-جۇڭغارىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، ئەمما لېنىن، چىچېرىن قاتارلىق سوۋېت كومپارتىيە رەھبەرلىرى بۇنىڭغا قەتئىي قارشى چىققاندىن كېيىن بۇ مەسىلە يېپىلغان.

لېكىن، 1931-يىلى قۇمۇل قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن بىر قىسىم سوۋېت رەھبەرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا ئىنقىلاب قوزغاشنىڭ ۋاقتى يېتىپ كەلدى دەپ ھېسابلاپ قايتىدىن موسكۋاغا تەكلىپ بەرگەن. مەسىلەن، رۇس ئالىمى بارمىننىڭ يېزىشىچە، رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىنىڭ باشلىقى ئۇيغۇرلار دىيارىدا ئومۇمىي يۈزلۈك مىللىي ئازادلىق ھەرىكەت قوزغاشنى تەشەببۇس قىلغان. ئەمما، ئۇيغۇر دىيارىغا رازۋېدكىغا ئەۋەتىلگەن بىر قىسىم ئاخباراتچىلار بۇنىڭغا

قارشى چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كەلگەن سوۋېتقا قارشى ئادەملەرنىڭ قەشقەرگە توپلانغانلىقى، ئۇلارنىڭ قەشقەرنى بازا قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىش خەۋپى بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبتىكى ئىشلارغا ئارىلىشىپ، ئۇلاردىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى پايدىلىنىشى مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. سوۋېت رازۋېدكا خادىملىرى يەنە قەشقەرىيىدە ئىسلام دىنى ئېتىقادىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكى، گەرچە ھازىر ئىنقىلابنى قوللىغان بىلەن كېيىن بەلكى ئومۇمىي يۈزلۈك سوۋېتقا قارشى كەيپىياتلارنىڭ كۈچىيىپ كېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا پايدىسىز ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، ئۇنى كونترول قىلىشنىڭ تەسكە چۈشىدىغانلىقىنى ئىپادە قىلغان.

ئۇيغۇر دىيارىدا مىللىي ئازادلىق ھەرىكەت ئارقىلىق مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇلۇشىنى قوللاش تەرەپدارلىرى ئاساسلىقى ئۈچىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ مەخپىي ئادەملىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ بولغان ئىكەن. بۇ ئۇيغۇرلار موسكۋاغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنقىلابىنى قوللاش تەكلىپلىرىنى بەرگەن. ئەمما، ستالىن ئاخىرقى ھېسابتا ئۆز جاسۇسلىرىنىڭ تەكلىپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەت بولۇشىنى قوللىماي، ئۇنىڭ ئەكسىچە شېڭ شىسەيگە ياردەم بېرىپ، ئۇيغۇر ئېلى ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى 1937 - يىلىدىكى ئابدۇنىيازبەگ ھەم ما خۇسەن باشچىلىقىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭنى باستۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ ۋەقەلەردە سوۋېت رازۋېدكا ئورگانلىرىنىڭ خادىملىرى ۋە بىخەتەرلىك قىسىملىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن رۇسلاردىن رىبالكىن، ئوبۇخوپ، پالىنوپ، ئۇيغۇر ۋە قىرغىزلاردىن قادىر ھاجى، مەنسۇر ئەپەندى، مەۋلانوپ ۋە باشقا ئۇنلىغان ئادەملەر مۇھىم رول ئوينىدى. شېڭ شىسەينىڭ چېگرا باشقۇرۇش ئىدارىسى، ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىك ئورگانلىرىنىڭ خادىملىرىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشى ۋە ئارىلىششى

ئاساسىدا قۇرۇلغان ھەم ئىش ئېلىپ بارغاندىن سىرت يەنە موسكۋا ئۆزىنىڭ نۇرغۇنلىغان مەخپىي رازۋېدكا خادىملىرىنىڭ ھەر خىل سالاھىيەتتە ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان.

(بۇ ئەسەر تېخى ئاياغلاشمىغان بولۇشى مۇمكىن)

ئاسىم باقى ئوغلى

خۇنرىزلىك

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى

نەشرىياتتىن

قولىڭىزدىكى «خۇنرىزلىك ـ قانخورلۇق» ناملىق بۇ ئەسەر مەرھۇم ئالىم ئاسىم باقىنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرلىرىدا يېزىپ قالدۇرغان تارىخي ئەسلىمىسى بولۇپ، بۇ ئەسەر ئالمۇتادا نەشر قىلىنىدىغان «يېڭى ھايات» گېزىتىنىڭ 1992 - يىلى 3 - 5 - 7 - 10 - نۇيابىر سانلىرىدا (ئومۇمي 3630 - 3631 - 3632 -- 3633 - سانلىرى) «پىنھان تۇتۇلغان قاتىللىق» دېگەن تېمىدا (ئازراق قىسقارتىلىپ) ئېلان قىلىنغان. بىز بۇۋقېتىم شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 60 يىللىقى، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي رەھبەرلەرنىڭ قۇربان بولغانلىقىنىڭ 55 يىللىق خاتىرە كۈنى مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ تارىخى ئەسەرنى قايتا ئەينەن نەشر قىلدۇق.

ئەسەردە ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي رەھبەرلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشكە مۇناسىۋەتلىك بۈگۈنگىچە سىر بولۇپ كەلگەن ۋەقەلەر جانلىق، دەلىل - پاكىتلىق بايان قىلىنىپ، مەرھۇم رەھبەرلەرگە قىسقىچە باھا بېرىلگەن بولۇپ، مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

خۇنرىزلىك

بۇ ناھايىتى پىنھان تۇتۇلغان قانخورلۇق يىقىن ئۆتمۈشتە، - بىز تېخى بەكمۇ ئۇزاقلىشىپ كەتمىگەن، ئەسرىمىزنىڭ 1949 - يىلى باش كۈز ئېيىدا سادىر بولدى.

ئۇيغۇرىستان خەلقلىرىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى، مىللى ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق باش قوماندان گېنېرال لېتىنات ئىسھاقبەگ مونۇنوۋ، باش قوماندان ئورۇنباسارى گېنېرال مايۇر دەلىلقان سۇغۇربايوۋ، ھۆكۈمەت ئەزاسى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئىش باشقۇرغۇچىلار غېنى كېرىموۋ، ئابدۇرشىت ئىمىنوۋ، مەدەنىيەت ئۇيۇشما خادىمى لوجىز ھەمدە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ مەخسۇس مۇھاپىزەتچىسى ئوسمانجان ناسىرلار ستالىن ۋە ئۇنىڭ گۇماشتىلىرى تەرىپىدىن ماۋزېدوڭ بىلەن كېلىشلگەن ھالدا ئۆستىلىق بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان تېررورلۇقنىڭ قوربانى بولۇشتى.

40 يىلدىن ئاشتىكى، بۇ قاتىللىق پاجىئەنىڭ سىرى ئېچىلمىدى. نادامەتلەر بولسۇنكى شۇ دەۋىر ۋەزىيىتىنىڭ قاباھىتى ۋە ھاكىمىيىتىنىڭ بىيوگراتىك دىكتاتۇرىسى --- ئىجتىمائى ئاڭنىڭ تەقىپ قىلىنىشى ۋە ئىككى قارا كۈچ ---

سوۋېت، ختاي غايىۋى بىرلىكى مانا شۇ ئادالەتسىزلىكنىڭ نىقابىنى يىرتىپ تاشلاشقا ئىمكان بەرمىدى.

خرىستىئان ئىلاھىياتچىسى ئاۋگوستىننىڭ « غەپلەتتە ياتقان خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ تارىخىنى ئويغات! » دېگىنى مىڭ كەررە ھەقىقەت ئىدى. ناھايىتى ئېغىر تەقىپتە، غەپلەتتە قالغانلىقىمىزدىن ھەسرەت، نادامەتلىرىمىز، جەبرى -- ئەلەملىرىمىز قەلبىمىزدىن تاشقىرىغا چىقماي بۇرۇختۇم بولۇپ قالغان ئىدۇق.

ئاشكارىلىقنىڭ شاراپىتى بىلەن، ئۇيغۇرلار ئېلىنىڭ ئاددى پۇقراسى، شۇ تۇپراقنىڭ بىر پەرزەنتى بولۇش سۈپىتىم بىلەن يۈرەكتىكى دەرتلەرنى تۆكۈش، ئىچكى تۇيغۇلارنى ئۇچۇق - ئاشكارا بايان قىلىشنى مانا 42 يىلنى ئۆتكۈزۈپ جەزىم ئەتتىم.

* * * * *

قانخورلۇقنىڭ باشلىنىشىنى ۋەقەگە بىۋاستە ئىشتىراك ئەتكەن ئېتىبارلىق شەخستىن ئاڭلايمىز.

سوۋېت رازۋېتچىكى غۇلجا شەھرىدىكى چوڭ شپاخانىنىڭ يېتەكچى ۋىراچى (1945 - 1948) ھەممىگە تونۇلغان ھاكىم جاپپار 1976 - يىلى كۈزدە تاشكەنتتىكە تەشرىپ قىلغاندا ماڭا تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى:

--- موللا ئاسىم ساڭا بىر مەخپىيەتلىكنى ئېيتىشنى

قارار قىلدىم. بىلىسەنكى، يېشىم ئانچىگە بېرىپ قالدى. ساقلىقىمۇ جايىدا ئەمەس. تەسادىپلار بىلەنمۇ، ياكى بەندىلىك قىلىپمۇ بۇ مەخپىيەتلىك مەن بىلەن كىتىپ قالمىسۇن، ئۇچاغدا روھىم تىنىچ بولمايدۇ. شۇ مۇددىئادا بار ھەقىقەتنى ئېيتىپ ئىچىمنى بوشىتىۋالاي، شۇنچىلىك ئىچىمدىن كۆيۈپ كۆل بولغىنىم يېتەر....

1949 - يىلى 24 - ئاۋغۇست كۈنى ئەتىگەندە ئۆيۈمگە (فىرونزى شەھەرى ئا. ب)پولكوۋنىك دەرىجىلىك بىر ئۇرۇس (ھەربى ۋە پۇقراچە كىينگەن) كىرىپ كەلدى. سالاملاشقاندىن كېيىن، تەكەللۇپ بىلەن: «سىزنى ئالماتوغا چاقىرۋاتىدۇ، ماشىنا تەييار» دېدى. ئۇرۇس مىللىتىگە مەنسۇپ پولكوۋنىكنىڭ تۇرقى تومباتى بەكمۇ جىددى، پۇقرا كىيىمىدىكى شەخسىنىڭ قىياپىتىدىن رازۋېت خادىمى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. بىز ھەربىيلەرنىڭ كىچىك ۋىللىس ماشىنىسىدا ئالمۇتا شەھرىگە قاراپ يولغا چىقتۇق. بەش سائەتكە سوزۇلغان سەپىرىمىز جەريانىدا تۇرمۇشتىكى ئاددى ۋەقەلەر ماۋزۇسىدا قىسقا سۆھبەتلەر بولغىنىنى ئىستىسنا قىلساق مېنى كىم؟ نېمە زۆرۈرىيەت بىلەن چاقىرغانلىقى ھەققىدە بىرەر ئىشارەت بولغىنى يوق. بەرىبىر ئېنكۋېدي(دۆلەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئا. ب) چاقىرغانلىقىنى ھېس قىلاتتىم. راستىنلا شۇنداق بولدى. ماڭا ياخشى تونۇش ئېنكۋېدي مەھكىمىسىنىڭ ھويلىسىغا كىرگىنىمدە، غېنى كېرىمۇپقا كۆزۈم چۈشتى. ئۇ ياش بىر

يىگىتكە ئىپلەرنىدۇ تاپىلىۋاتقاندەك كۆرۈندى. ماشىنىدىن چۈشۈپلا غېنى كېرىمۇپتىن: «ئەپەندىم كەلدىمۇ؟» دەپ سورىدىم. ئۇ، «ھە! ئەپەندىم شۇ يەردە» دەپ قىسقىچىلا جاۋاب بەردى ۋە مەن بىلەن سەممىي كۆرۈشتى. خوشاللىق تۇيغۇغا چۆمۈلدۈم. ئىچكىرىگە، ھەشەمەتلىك ئىمارەتنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىگە كۆتۈرۈلدىكەنمەن. رەھبەر خانىسىدا ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبەگ ۋە دەلىلقانلارغا كۆزۈم چۈشتى. ئۇلار ئۇزۇن ئۈستەلنىڭ ئۇڭ قانىتىدا جاي ئېلىشىپتۇ. سول قانىتىدا ئىككى ناتونۇش پۇقرا كىيىمدىكى كىشىلەر ۋە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا بىر خىتاي كىشى (ئۇنى ھېچ كۆرمىگەنمەن)، ئىشىكتىن كىرگەن ئوڭ تەرەپتە ئابدۇرشىت ئىمىنوپ ئورۇن ئاپتۇ. مەن سەممىي سالام بىلەن ئۇلارنىڭ ھال - ئەھۋالىنى سوراۋاتقىنىمدا غېنى كېرىمۇپ كىچىك بىر پاپكىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ كەلدى - دە، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئىگەللىدى. مەن غۇلجىدىكى تونۇش - بىلىشلەر، بولۇپمۇ ماڭا كۆپ راپاۋەتلەر كۆرسەتكەن غېنى باتۇرنىڭ سالامەتلىكىنى (ئۇ 1945 - يىلى ئارشاڭدا يارىدار بولغان ئىدى) سوراۋاتقىنىمدا، يۇقىرىدا ئولتۇرغان ئۇرۇس مىللىتىگە مەنسۇپ باشلىق سۆزۈمنىڭ بېلىگە تەپتى:

-- يولداش ھاكىم جاپپارىۋىچ، خىتاپ قىلدى ماڭا تىكىلىپ جىددى قىياپەتتە، -- غۇلجىدىن كەلگەن ۋەكىللەرنى سىز ياخشى تونۇيسىز. بىز بىر قانچە مەسىلە بويىچە سۆھبەتلەشمەكچىمىز. سىز خالىسانە خىزمەت -- تەرجىمانلىق

قىلىپ بەرسىڭىز خۇرسەن بولار ئىدۇق.

- بىجانىدىل - دەپ جاۋاب بەردىم مەن.

مەن موسكۋادىن كېچىلا ئۇچۇپ كەلدىم. ئىسىم... فامىلەم... (ئىسمىدىن چېقىپتۇ) يېڭى خىتاي رەھبەرلىكى بىلەن كېلىشىمگە ئاساسەن بۇ ۋەكىللەر پېكىنگە (بېيجىڭغا) بېرىپ 1 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە قاتنىشىشى كېرەك. بۇ كېڭەش كۈن تەرتىۋىگە قويىلىدىغان مەسىلىلەر ۋە شۇ مەسىلىلەرگە بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز قانداق بولىشى ھەققىدە بىر پىكىرگە كېلىشىۋېلىشىمىز كېرەك. مەن ئۇلۇق داھىمىز يولداش ستالىننىڭ كۆرسەتمىلىرىنى بىجىرىش ۋاكالىتىگە ئىگىمەن. شۇ نەرسە بىزگە مەلۇمكى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدە خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ۋە خىتاي ھۆدۈدىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ئاساسىي مەسىلە بولىدۇ. ۋەكىللىرىمىز بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى، مۇناسىۋەتلىرىنى بايان قىلىشى ۋە نىھايەت موسكۋانىڭ پوزۇتسىيىسىنى ئاساسىي دەستۇر قىلىشىمىز شەرت ۋە لازىم.

مەن بۇ سۆزلەرنى بىرمۇ بىر تەرجىمە قىلىپ بەردىم. ئەخمەتجان قاسىمى ۋە غېنى كېرىمۇپلار تەرجىمىگە ئېھتىياج سەزمىگەن ھالدا دىققەت ئېتىبارى بىلەن بىر نەرسىلەرنى خاتىرلەپ ئولتۇراتتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ مېنىڭ تەرجىمەمنى خىتاي كىشىگە خىتاي تىلىدا يەتكۈزەتتى.

قېنى، يولداش ئەخمەتجان قاسىموۋ، -

سۆزىنى داۋاملاشتۇردى موسكۋادىن كەلگەن ۋاكالەتلىك رەھبەر، ئېيتىڭچۇ، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدە «شىنجاڭ خىتاينىڭ ئايرىلماس ئۆلكىسى» دېگەن تىزىس ئوتتۇرىغا قويۇلسا، قانداق ئىپادە بىلدۈرىسىز؟

ئەخمەتجان قاسىمى ھۆر، مۇستەقىل، مۇزەپپەر ئۇيغۇرىستان دەۋاگىرى سۈپىتىدە ئىچكى تۇيغۇلىرىنى ئېنىق، ئۇچۇق ئىزھار قىلدى:

ئۇيغۇرىستانغا مۇستەقىل، ئۆز ئۆزىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى بېرىلىشى، بۇ ھوقۇقنى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئېتىراپ قىلىشى شەرت.

رەھبەرگە ئەخمەتجان قاسىمنىڭ سۆزلىرىنىڭ مۇتلەقا ماقۇل چۈشمىگەنلىكىنى ئۇنىڭ قىياپىتىدىن، قولىدىكى قەلەمنى ئۈستەلگە ئۇرۇپ تۇرىشىدىن بىلگىلى بولاتتى. ئۇ ئۆزىنى مەغرۇر تۇتقان ھالدا سۆز باشلىدى:

ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشىدا گېتلىر پاشىزمىنى يەنجىپ تاشلىدۇق. ئەينى ۋاقىتتا خىتايغا قارشى ئۇرۇش قىلغان ۋە بىزگە جىددى خەۋىپ تۇغدۇرغان ياپون مىللىتارىزمىنى تەسلىم قىلدۇردۇق.

يېڭى خىتاينىڭ ئازاتلىقى ۋە بىر پۈتۈنلۈكى ھازىرقى دەۋرىنىڭ ئەڭ زۆرۈر تەلىۋىدۇر. خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئېلان قىلىنىشى، دۆلەت بايرىقى ۋە گېربىنىڭ نامايىش ئېتىلىشى چوڭ تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. تارىختا «شىنجاڭ غەربىي ئۆلكە، خىتاينىڭ غەربىي ئۆلكىسى» دەپ

قەيت قىلىنغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ بولمايدۇ. بىز: «شىنجاڭ خىتاينىڭ ئايرىلماس ئۆلكىسى» دەپ ھېساپلايمىز. بۇ ئۆلكىدە گومىنداڭ ئىستىبداتى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، مەھەللى خەلقلەرنى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئېزىپ، خورلاپ كەلگەنلىكىدىن ئىنقىلاب پارتلىدى. بۇ مىللى ئازاتلىق ئىنقىلابىقا ئاساسلىق ياردەمنى بىز كۆرسەتتۇق. بىز قورال - ياراق بەرمىسەك، ھەربىي يۆنىلىشلەرگە رەھبەرلىك قىلمىساق، ھەربىي قىسىملارنى، سىياسىي رەھبەرلەرنى ياردەمگە كىرگۈزمىسەك بۇ ئىنقىلاپ غەلىبە قىلالمايتتى. شىنجاڭدا ئۈچ ۋىلايەت ئازات بولدى. 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالاندى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە بىزنىڭ ياردىمىمىز، مەدىتىمىز ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇرلار نېمىنى تەلەپ قىلىشقان بولسا، بىز شۇ تەلەپلەرنى تولۇق قاندۇردۇق. كۆپ قان تۆكۈلدى. شۇنداق ئىكەن، «شىنجاڭ خىتاينىڭ ئايرىلماس ئۆلكىسى» دېگەن مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلسا، ئېتىراز بىلدۈرۈش ھېچ قانداق پايدا بەرمەيدۇ. يېڭى خىتاي شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ بەختىيار كېلىچىكى ئۈچۈن رەھنامە بولغۇسىدۇر.

مەن بۇ سۆزلەرنى جۈملىمۇ جۈملە، ئەينەن تەرجىمە قىلىپ بەردىم.

موسكۋا رەھبىرىنىڭ سۆزىگە قوشۇمچە قىلدى پۇقراچە كىيىنگەن قازاق رەھبەر:

ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى تەمىن

ئەتكەن سوۋېت خەلقى تىنچ ئىجادى هاياتقا، دۆلەتنى قايتىدىن تىكلەشكە ئۆتتى. خىتاي ئازاتلىق ئۇرۇشىمۇ ئۇزاق داۋام قىلىپ، ئاخىرى غالىبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى. گومىنداڭ ۋە گوڭشەنداڭ تەرەپتىن مىليونلىغان كىشىلەر قۇربان بولدى. ئەمدىلىكتە خىتاي خەلق دېموكراتىك هاكىمىيىتىنى تىكلەش، ئەركىن نەپەس ئېلىش دەۋرى باشلاندى. خىتاي خەلق دېموكراتىك هۆكۈمىتى «شىنجاڭ» خەلقىنىڭ ئارزۇ ئارمانلىرىنى قاندۇرىدىغانلىقىغا ئىشىنىش كېرەك. بۇ دېمەك، «شىنجاڭ خىتاينىڭ ئايرىلماس غەربىي ئۆلكىسى» دېگەن تۇيغۇنى ئاڭغا سىڭدۇرۇپ، دوستلۇق، قېرىنداشلىقنى كۈچەيتىش زۆرۈر. خىتاي ئۇلۇغ مىللەت، ئەينى ۋاقىتتا ئاكا مىللەتتۇر.

قازاق رەهبىرىنىڭ سۆزى ئاياقلىششى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىنى ئۇيغۇرىستان خەلقلىرىنىڭ پاك نىيەتلىك پەرزەندىسى سۈپىتىدە تونۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ شانلىق تارىخى، مەدەنىيىتى، تىل - يېزىقى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى ئىككى ئەسىردىن بۇيان بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، تەقىپ ئېتىلگەنلىكى، مەهەللى خەلقىنىڭ ئېتىقادى بوغۇپ تاشلانغانلىقى هەققىدە پاكىتلار بىلەن سۆزلەپ كەتتى. ئەخمەتجان قاسىمى تەرىپ ئەتكەن مۆدهش ۋەقەلەرنىڭ قەلبلەرنى ئۆرتىگەنلىكى، دۆلەت بايلىقىنىڭ تالان - تاراج قىلىنغانلىقى، گۇناهسىز دىللارغا تىغ سانجىلغانلىقى، بىرەهىم، بىشەپقەت، شەيتان لەئىن قىياپىتىدىكى باسقۇنچىلار

ئۇيغۇرىستاننى «شىنجاڭ» (يېڭى تېپىلغان يەر، يېڭى ئۆلكە) دەپ ئاتىغانلىقى ۋە ئاقىۋەت مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى قانۇنلاشتۇرغانلىقى هەققىدە قايناپ - تېشىپ سۆزلەپ كەتتى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئىزتىراپقا تولغان قەلبىدە ئۆتكەنكى شەخسلەرگە نېسىپ بولمىغان ئېتىقاد، ۋەتەن ئازاتلىقى ئۈچۈن مەردانە كۈرەش قىلىش غايە يۈكسەكلىكى مۇستەهكەم ئىدى. بۇ يۈكسەكلىككە زامانىنى توغرا باهالاش كەلگۈسىگە ئۈمىدۋارلىق قاراش ئۈچۈن جۈرئەت - جاسارەت قوشۇلۇپ بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان ئىدى.

مۇستەبىتلىكنىڭ ئىجتىمائىيلاشقانلىقى، دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى ئەخمەتجان قاسىمى، ئىنسان پىكىر - زىكرىنى ندا تۇيغۇلىرىنى بوغۇشتىن، ئېتىقادنى تەقىپ ئاستىغا ئېلىشتىن، تىلنى ئىستېمالدىن چىقىرىشتىن، ئەركىنى بوغۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئەشەددى قانخورلۇقتا كۆرۈلدى. ئۇيغۇرىستان خەلقلىرىنىڭ ئەسىرى، سىياسىي رىقابىتى هەربىي توقۇنۇشنى تەقەززا ئەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئەنە شۇنداق ۋەزىيەتتە پارتلىدى. لېكىن ئىنقىلابنىڭ تىزگىنىنى خەلقنىڭ قولىدىن باشقىلار تارتىپ ئالدى.

- سىز «شىنجاڭ» ئاتالمىسىنى ئىستېمالغا كىرگۈزگەن ئىدىڭىزغۇ؟ - كەسكىن سوئال بىلەن ئەخمەتجان ئەپەندى سۆزىنى بۆلۈپ تاشلىدى. موسكۋا رەهبىرى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى هىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نى سىز قۇرغان ئىدىڭىزغۇ؟

- ھە! مەن غۇلجىدىكى سوۋېت پاسونېستىرا باشلىقى دوباشىنىنىڭ قەتئىي تەلۋى ۋە بۇيرىقى بىلەن شۇنداق نام قوللىنىشقا مەجبۇر بولغانمەن. ئەگەر بۇيرۇقنى بىجا كەلتۈرمىسەم ھاياتىم خەۋىپ ئاستىدا قالاتتى. بۇنى مەن چۈشىنىپ يەتكەنمەن. « شىنجاڭ» بولسا بولسۇن، لېكىن ۋەتەننىڭ ئازاتلىق يولىدىكى غايىۋى نىيەتلىرىم بەربات بولمىسۇن، دېگەن مەخسەتتە « ئىتتىپاق» نى تەشكىل قىلدىم. شەكىلدە ئەمەس، ئاساسىي مەزمۇندا چوڭ ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتىم.

شۇ دەقىقىدە گېنېرال لېتنات ئىسھاقبەگ مونۇنوپ قايناپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى:

ئۇيغۇرىستاننىڭ ھەر بىر پۇقراسى غايە، پىكىر ۋە قاراشلىرى ئۆز ئارا مۇشتەرەك بولغان. ئەنە شۇ «ئىتتىپاق» قا ئۇيۇشقان سولداتلاردۇر. كەلگۈسىدە ئىتتىپاق خەلق ئازاتلىق پارتىيىسىگە ئايلانغۇسىدۇر. شۇ چاغدا مىللىتارىست قوماندان زوزوڭتاڭ تەرەنىنۇم ئەتكەن «شىنجاڭ » ئۆز - ئۆزىدىن، تارىختىن ئۆچىدۇ.

بەس! - دېدى موسكۋا رەھبىرىنىڭ جەھلى چىقىپ، سەپسەتىۋازلىقنى يىغىشتۇرۇڭلار! شىنجاڭدا مىللىي ئىنقىلابنى بىز باشلاپ بەرگەنمىز. ئۇنىڭ نەتىجىسىنىمۇ بىز چىقىرىمىز. بىزنىڭ پىكرىمىزگە قارشى چىقىش يوقىلىش دېمەكتۇر. سىز ئەخمەتجان قاسىماۋ سوۋېت ئىتتىپاقى تەربىيىسىنى كۆرگەن، موسكۋادا مەخسۇس كورسىنى

تاماملىغان، ئۇلۇغۋار مەقسەتلەرگە خىزمەت قىلىشنى شەرەپ دەپ ئانت ئىچكەنلىكىڭىزنى ئەستىن چىقىرىۋاتىسىز. ھازىرقى ۋەزىيەت سىز ئۈچۈن ھەقىقى ئىمتىھان سىناقتۇر.

- ئىنسان قېتىپ قالىدىغان، بىر مۇقامدا ئىش كۆرىدىغان ماشىنا ئەمەس، قەتئىي دادىل جاۋاب بەردى ئەخمەتجان قاسىمى - سوۋېت تەربىيىسىنى كۆرگىنىم راست. سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئۇنىڭ تاشقى سىياسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى جەزم ئەتكىنىممۇ راست. بۇنى ھاياتىم تارىخىدىن ئۆچۈرەلمەيمەن. ۋاقىتلاردا خاراپ بولغان مەملىكەت ئۇيغۇرىستاننىڭ ئاۋازى ئىچىگە چۆككەن ئىدى. پۈتۈن ئەتراپىنى قورقۇتۇش، ئىزتىراپ، تەشۋىش، ئۈمىدسىزلىك چولغاپ ئالغان ئىدى. ئەمەلدارلاردىن قورقۇش، جاسۇس جاللاتلاردىن قورقۇش، ھاكىمىيەت ۋە تۈزۈمدىن قورقۇش، چەتئەل ئادەملىرىدىن قورقۇش دەھشەت سالاتتى. ئۇيغۇرىستان خەلقلىرىنىڭ كۆزلىرىدىكى نۇر، قەددىدىكى قۇدرەت، تىلىدىكى ئەركىنلىك، دىلىدىكى جۈرئەت، ئېتىقادىدىكى ئىشەنچ سۇنغان ئىدى. مەملىكەت خەلقى ئاللاھتىن باشقا ھېچ نەرسىگە ئىشەنمەس ئىدى. مەن ئۇيغۇرىستانغا قەدەم قويغىنىمدا تارىختا ھېچ كۆرۈلمىگەن پاجىئەلەرگە گۇۋاھ بولدۇم. گوروھ - گوروھ قاماش، قاتىللىق، سۈرگۈن ئەۋج ئالغان ئىدى. قەلبىم ئۆرتەندى، غەزەپ - نەپرىتىم قايناپ تاشتى. خەلققە پەقەت ئازاتلىق، مۇستەقىللىق كېرەك ئىدىكى، بۇ ئۈچۈن جاننى ئالقانغا ئېلىپ مەردانە كۈرەش قىلىشتىن باشقا ھېچ بىر يول يوق

ئىدى. شۇنداق كۈرەش ـ مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاب ئىلقا رايونىدىن پارتلىدى. گومىنداڭچىلار كۆپ قوراللىق كۈچكە ئىگە بولسىمۇ خەلقنىڭ غەزىۋىگە قارشى تۇرالمىدى. مانا شۇ ئىنقىلاب مېنى تەربىيىلىدى، ئۆزگەرتىپ تاشلىدى. 1947 - يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ قىشلاق، ۋىلايەت، شەھەرلىرىنى ئارىلاپ چىقتىم. خەلقنىڭ قەلبىگە قۇلاق سالدىم. ئەسىرى زۇلۇمنىڭ پاجىئەلىرى مېنىڭ ئېتىقادىمنىمۇ، چۈشەنچەمنىمۇ تۈپتىن ئۆزگەرتىپ تاشلىدى، ھاياتقا پۈتۈنلەي باشقىچىلا قاراشقا مەجبۇر بولدۇم. ئۆتمۈشتىكى قاراشلىرىمنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇيغۇرىستاننىڭ پەرزەنتى بولۇشتەك ئۇلۇغۋار غايىگە ئىگە قىلدى. ئەمدىلىكتە بۇ غايىدىن قايتىش خائىنلىقتۇر. ئۇلۇغ گىروزىن شائىرى تاراس شىۋچىنكو «كىمنىڭ ئۆز ئانا يۇرتىغا مۇھەببىتى بولمىسا، ئۇنىڭ قەلبى مېيىپ، مېيىپتىنمۇ قاششاقتۇر» دېگىنىنى ئەسلەش جائىز دۇر.

بەس! خىتاب قىلدى موسكۋا رەھبىرى. ـ ئىسھاقبەگ ئىككىڭلار بىلەن ئالاھىدە سۆزلىشىمىز. قېنى، سىز گېنېرال مايور يولداش دەلىلقان ئېيتىڭچۇ، «شىنجاڭ خىتاينىڭ ئايرىلماس ئۆلكىسى» دېگەن مەسىلە قويۇلسا، قانداق پىكىردە بولىسىز؟

مەن ئەخمەتجان قاسىمنى قوللايمەن. بىزنىڭ غايىۋى نىيەتلىرىمىز بىر ۋە ئۆزگەرمەستۇر.

ھىم ـ كۆزلىرى چاقناپ كەتكەندەك بولدى موسكۋا

رەھبىرىنىڭ، ھەممىڭلا بىر قازاندا قايىنغان ئىكەنسىزلەر، دە

ـ قېنى كۆرىمىز.

يولداش ئاباسوپ سىزّ نېمە دەيسىز؟

ـ يېڭى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى بىر پۈتۈن دۆلەتنى دېموكراتىك ئاساستا قايتا قۇرىدىكەن، شىنجاڭ خىتاينىڭ بىر ئۆلكىسى بولغان ھالدا مۇختارىيات تەمىن ئېتىلسە ئەينى مۇددىئا بولاتتى.

ئاباسوپىنىڭ جاۋابىدىن موسكۋا رەھبىرىنىڭ يۈزىگە تەبەسسۇم يۈگۈردى.

سىز يولداش لوجىڭ پىكىرىڭىزنى بايان قىلىسىڭىز؟

مەن يولداش ئاباسوپىنى قۇۋۋەتلەيمەن. شىنجاڭدىكى خىتاي كوممۇنىستلار پارتىيىسى تەشكىلاتىنىڭ ئاساسىي مەقسىتىمۇ شۇ.

ماقۇل پىكىر دېدى، موسكۋا رەھبىرى ۋە ئەخمەتجان قاسىمنىڭ يېنىدا نېمىنىدۇ بىر نەرسىلەرنى پاپىكىدىن ئېلىۋاتقان غېنى كېرىمۇپقا كۆزى چۈشۈپ، تەكەببۇرانە:

سىزنىڭ پىكىرىڭىزنىمۇ بىلەيلىچۇ؟ دېدى.

بۇ نەجىپ پەزىلەتلىك كەمسۇقۇم يىگىتنىڭ نامىنى موسكۋا رەھبىرى تىلغا ئالماستىن كۆزىگە تىكىلىپ تۇرىۋالدى. ئۇقۇمۇشلۇق غېنى كېرىمۇپ سالماقلىق بىلەن دانە

ـ دانە سۆزلەپ جاۋاب بەردى:

ـ ئۇيغۇرىستان بەشەرىيەت ئەقىل چەشمىسى كۆز ئاچقان، بۈيۈك ئەللامىلار، مۇتەپەككۇرلار، شائىر - يازغۇچىلار،

دانىشلەر، باخشىلار، سەنئەتكارلار شان - شۆھرەت تاپقان ئەۋلىيالار مەملىكىتىدۇر. دۇنيا مەدەنىيىتى تارىخىدا ئۇنىڭ ئورنى ئالاھىدە دۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىشى، ئۆزىگە ئۆزى ھاكىم بولىشى كېرەك. چەتكە بېقىنىپ ياشاش ئەمدى مۇمكىن ئەمەس، ئىجتىمائىي ئاڭ ئويغاندى. ئازات بولىشى كېرەك. مەن ھۆرمەتلىك ئەخمەتجان قاسىمنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيمەن.

موسكۋا رەھبىرى «بۇ شۇمتەكنى ئەخمەتجان قاسىمى بىھۇدە ئەگەشتۇرۇپ يۈرمىگەن ئىكەن، دە» دېگەن خىيالغا كېلىپ قالدى. ۋەقەنىڭ ئەھۋالىدىن بىر خۇلاسىگە كەلگەن رەھبەر ئابدۇرشىت ئىمىنۇپتىن پىكىر سوراشنى مۇۋدىئا ئەتمىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوپنىڭ جاۋابىدىن كېيىن، ئەخمەتجان قاسىمنى (شۇ قاتاردا ئىسھاقبەگ ۋە دەلىلقانىمۇ)ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ راۋاجىدىن ئارقىدا قالغان، ئۇزاق كەلگۈسىگە قاراپ توغرا خۇلاسە چىقىرالمايدىغان كالتە پەم شەخسلەر سۈپىتىدە ئەيىبلەشكە، ھەتتا ھاقارەتلەشكە ئۆتتى:

- ئاش بەرگەن قازانغا تۈكۈرمەسلىك كېرەك. سوۋېت ئىتتىپاقى جاھاندا بىرىنچى سوتسىيالىستىك قۇدرەتلىك دۆلەت. پۈتكۈل دۇنيا پورولتارياتلىرىنىڭ داھىلىرى لېنىن، ستالىن، جاھان خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ يول باشلىغۇچىلىرىدۇر. ئۇلۇغ داھىمىز ستالىن دەۋرىمىزنىڭ لېنىنىدۇر. سونماس قۇياشىمىزدۇر. بىز بۇ قۇياشىمىزنىڭ پارلاق نۇرىدىن بەھرە ئېلىپ پارلاق كەلگۈسىگە قەدەم تاشلىدۇق. خىتاي

ھۆكۈمىتىمۇ ستالىن قۇياشىدىن بەھرىمەندۇر. ئۇنىڭ مېھرى - مۇھەببىتىگە، رەھنەمالىقىگە مۇھتاجدۇر. سىلەر كىم سىلەر؟ بىتايىن ئەخمەتجان قاسىمنىڭ قۇرۇق سەپسەتىلىرىگە ئۇسۇل ئوينىغانلار سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ، ئۇلۇغ داھىمىز ستالىننىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايسىلەر. بۇ گۇناھنى بىز ھېچ قاچان كۆچۈرەلمەيمىز. «شىنجاڭ» خەلقى ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىرى يېڭى خىتاي ھۆكۈمىتىنى تەن ئېلىپ، ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە بەختىيار ياشىمىقى، ئۆز بەختىنى تاپمىقى كېرەك. بۈيۈك خىتايسىز بەختىيار كېلىچەك بولمايدۇ. سوۋېت خىتاي دوستلىقى مانا شۇ مەقسەتلەردە تىكلەنگەن.

موسكۋا رەھبىرىنىڭ سۆزى تۈگە تۈگمەيلا ئەخمەتجان قاسىمى سۆزلەپ كەتتى:

ئۇيغۇرىستاننىڭ جاھان مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئورنىنى ساقلاپ قېلىش، مۇستەقىل تەرەققى قىلىشنى تەمىنلەش، شانۇ شۆھرىتىنى تىكلەش ئەينى ۋاقىتتا سوتسىيالىزم قۇرۇش بىزنىڭ ئەينى مۇددىئايىمىزدۇر. بۈيۈك خىتايسىز بەختىيار كېلىچەك بولمايدۇ ياكى ئۇيغۇرىستان خىتايسىز نەپەس ئالالمايدۇ، دېيىش لېنىنىزمگە زىت قاراشتۇر. لېنىن ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش شوئارىنى ئونتۇرىغا قويغان ئىدىغۇ؟

موسكۋا رەھبىرىنىڭ جەھلى چىقىپ ئۈستەلنى ئۇرۇشقا باشلىدى.

بۈيۈك داھىمىز ۋ. ئى لېنىن «شەرقتە بۈيۈك خىتاي

بىلەن دوست بولماي تۇرۇپ جاھان سوتسىيالىزمىنى قۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن. سەنلەر لېنىنىزمنى چالا پۇلا ئۆگىنىۋېلىپلا چۇقان كۆتۈرۈشسەن، لېنىنىزم - رىئالىزم دېمەكتۇر. ۋەقەلىك بىلەن ھېساپلاشماسلىق لېنىنىزمگە مۇتلەقا زىت مەپكۇرە، گەپ تامام.

موسكۋا رەھبىرى ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇياق بۇياقتا مېڭىشقا باشلىدى ۋە موسكۋانىڭ سۆزىدىن چىقماسلىقتا، موسكۋا بىلەن نەپەس ئېلىشقا دەۋەت قىلدى. دەۋەت قىلدىلا ئەمەس، مەجبۇرلىدى. ئەتىگەن سائەت 10 دا باشلانغان سۆھبەت كەچ سائەت 22 گىچە قاتتىق كايىشلار، سۆكۈشلەر، دوق قىلىشلار، قورقۇتۇشلار بىلەن داۋام قىلدى. بەربىر ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز پىكرىدىن، غايىسىدىن قايتمىدى. كەسكىن مۇنازىرىلەر، تالاش - تارتىشلار، ھوقۇق ئىشلىتىشلەر، كەمستىشلەر ئەخمەتجان قاسىمىنى ئۆزگەرتەلمىدى. بۇ غەيرىي قانۇنى سوراقتا ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبەگ، دەلىلقان، غېنى كېرىمۇپ، ئابدۇرشىت ئىمىنۇپ (ئۇ پىكىر ئېيتمىغان بولسىمۇ لوقما تاشلاپ تۇرغان ئىدى)لارنىڭ پەلسەپەۋى قاراشلىرى ۋە ئۇيغۇرىستان خەلقلىرى ئۆز ئەركىگە ئۆزى ئىگە بولۇش، مۇستەقىل مەملىكەتكە ئۆزى ھاكىم بولۇش شەرت ۋە قانۇنىدۇر، دېگەندىن ئىبارەت بولدى. ئۇلار ئۆز تەقدىرلىرىگە قانچىلىك مالامەت، قانچىلىك ھاقارەت ۋە قانچىلىك قىناقلار بولسىدىن قىلچىمۇ چۆچۈپ كەتمىدى، دادىل تۇرۇشتى.

مەن (ھاكىم جاپپار - ئا. ب) تەرجىمانلىق ۋەزىپىنى بىجىردىم. ئۆزەمدىن بىرەر پىكىر، بىرەر ئېغىز قوشۇمچە سۆز - ئىبارە قوشمۇدۇم. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سوئال - جاۋابلىرىنى ئەينەن بايان قىلدىم. ئاقىۋەت سۆھبەت بىر خۇلاسىگە كېلىنمەي توختىدى. ئەتە - ئۆگۈن نېمە بولىشنى بىلمىدىم. مېنىڭ پىرونزىغا قايتىشىمغا ئىجازەت بىرىشتى. ئېيتىش كېرەككى، بۇ سۆھبەتنىڭ مۇتلەق مەخپىلىكى، ھەر قانداق شارائىتتا ئاشكارىلانماسلىقى، ئەگەر بىرەر تىۋىش چىقىپ قالغۇدەك بولسا، بېشىم كېتىدىغانلىقى ھەققىدە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇلۇپ تىل خەت ئېلىشتى. مېنى يەنە شۇ پولكوۋنىك پرونزىغا ئېلىپ قايتىدىكەن. 290 كېلومىتىرلىق مۇساپىنى قىزىل قىيامەت بىلەن باستىم. «قەيەردە مېنى ئېتىپ تاشلايدىكىن!» دېگەن مۆدھىش خىيال بىلەن مىڭ ئۆلۈپ مىڭ تىرىلىپ نەپەس ئالدىم. مانا شۇ «ئۇھ» 27 يىلدۇركى، يۈرۈكۈمدە پىنھانە ھالدا داۋام قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ھېچ كىمگە تىنمىدىم. ئەمما ئۆزەمدىن ئۆزەم يېنىپ، كۆيۈپ كۈل بولۇپ، «ئۇھ» تارتىپ كېلىۋاتىمەن. ئەمدى چىدامىم تۈگىدى. سەن مېنى توغرا چۈشەنگىن، دە - مەن بەندىلىك قىلىپ قالسام ئەڭ بولمىغاندا قەبرىمگە بىرىپ بۇ دەھشەتلەرنى ئاشكارا قىلساڭ، روھىم تىنىچ بولىدۇ. باشقا ئىلاج يوق. مەن ساڭا ئىشىنىمەن.

ھاكىم جاپپار 10 يىل ئېغىر كېسەل بولۇپ، بۇ كېسەللىك ئۇنىڭ قەددىنى پۈكتى، تىلىنى كەمتۈكلىدى.

لېكىن ئۇ بۇ ناھايىتى پىنھان تۇتۇلغان قانخورلۇقنى تالانتلىق شائىر ۋە ژورنالىست ئابدۇغۇپۇر قۇتلۇقنا (ئۇ خىزمەت بىلەن پىرونزىغا بارغىنىدا) ئازدور كۆپتۇر سۆزلەپ بەرگەنلىكىنى ئاڭلىدىم. 1990 - يىلى كۈزدە ھاشىر ۋاھىدى ھاكىم جاپپارنى سوراقلاپ بارغىنىدا بۇ قانلىق پاجىئەنى مادارى كېلىشىچە سۆزلەپ بەرگەنلىكىنى ۋە ئۈچ كىشىلىك گۇۋاھلار ئىشتىراكىدا كاستقا يېزىپ ئالغانلىقىدىن خەۋەردار بولدۇم. ھاشىر ۋاھىدىنىڭ ئېيتىشىچە، ئالمۇتادىكى سوراق سۆھبىتىگە «شەرقىي تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى مارشال ئېلىخان تۆرىگە مەسلىھەتچى بولغان مۇخسىن ئابدۇللىنمۇ قاتناشقان ئىكەن. ھاكىم جاپپار بىلەن مۇخسىن ئابدۇللىن قەدىناس دوست، غايىۋى مەسلەكداش بولغىنى ئۈچۈنمۇ ياكى ناجىيە ۋەقە سادىر بولۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلغانمۇ، ماڭا مۇخسىن ئابدۇللىن ئىشتىراكىنى ئېيتمىغان ئىدى. كېيىنكى سۈرۈشتۈرۈشلەردە ھاشىر ۋاھىدىنىڭ مەلۇماتىنىڭ توغرىلىقى ھەتتا ئەڭ كونا رازۋېتچىك مەنسۇر ئەپەندى (مەنسۇر رۇزىيۇۋ) مۇ قاتناشقانلىقى مەلۇم بولدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئىككى شەخسى بۇ پىنھانە قانخورلۇقنى پاش قىلماي، ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىشتى.

* * * * *

بىز بۇ سۆھبەتنى ھەرگىزمۇ بىھۇدە قەلەمگە ئالمىدۇق. كېيىنكى دەۋردىكى ئۆزىنى ئۆزى پاش قىلىپ ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللار، خەلق ئىچىدىكى گەپ - سۆزلەر ۋە شۈبھىلەر بۇ سۆھبەت قانلىق تېررورلۇقنىڭ باشلىنىش بولغانلىقىنى كۆرسەتتى.

ستالىنىزم - چەتئەل كىشىلىرىنىڭ مىللىي ئىدراكىغا، ۋەتەننى سۆيۈش ئەخلاقىغا، تارىخ، كېلىچەك ئالدىدىكى مەسئۇلىيەتنىڭ يىلتىزىغا پالتا ئۇرىدىغان سىياسەت ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىق ۋە پاكلىنىش دەۋرى ئىسپاتلاپ بەردى. ستالىنىزمنىڭ دەھشىتى قورقۇنچى تىرىك ۋىژدانىنى ئاسارەتكە سالغان ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق مىللىي رەھبەرلىرىمىزنى ئالمۇتاغا چاقىرىۋېلىپ تەھقىرلىگەن، ھاقارەتلىگەن، «شىنجاڭ خىتاينىڭ ئۆلكىسى» دەپ مەجبۇرلىغان رەھبەرلىكنىڭ نېمىنى مەقسەت قىلغانلىقىنى بىز ئەمدىلەتىن چۈشىنىۋاتىمىز. ھايات قانۇنى شۇنداقكى، ھەرقانداق پاجىئەنىڭ ئىپتىدائى سەۋەبى بولغىنىدەك، ئىنتىھاسى - ئاقىۋېتىمۇ بولىدۇ. مەلۇمكى تارىخنىڭ نىگاھى روشەن.

بۇ قانۇنسىزلىقنىڭ يۈز بەرگىنىگە يېرىم ئەسىرگە يېقىن بولسىمۇ، بەزىبىر ئىمانسىز رەھبەرلەر تا بۈگۈنگىچە بىرەر ئېغىز سۆز ئاچماي ئىچىدە ساقلاپ كەلدى. بەزىلىرى بولسا ساقلىغىنىچە بۇ دۇنيادىن كەتتى.

ئەھلى مۆمىنلەرنىڭ ئاغزىدا «ئەخمەتجان قاسىمى

باشلىق مىللىي رەھبەرلىرىمىزنى ستالىننىڭ گۇماشتىلىرى ئۆلتۈرۈپ، قىيناپ ئۆلتۈرگەنمىش» دېگەن سۆزلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا ۋە مىللىي چېگرالاردىن ھالقىپ كۆچۈپ يۈردى.

1949 - يىلى مارت ئېيىدا غۇلجا شەھىرىدىكى ئۈ ق ق (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز) كۇلۇبىدا سەيپىدىن ئەزىزى زىيالىلار جامائەتچىلىكىگە: «ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلىرىمىز ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ ھالاك بولدى» دېگەن شۇم خەۋەرنى ئېلان قىلغىنىدا پۈتۈن ئەھلى زىيالىلار قان يىغلاپ ماتەم تۇتتى. شائىر ئابدۇرەھىم يۈسۈپى: «يالغان، ئۇرۇسلار ئۆلتۈرگەن!» دەپ قاتتىق ئېتىراز بىلدۈردى. بۇ پىكىر قانچىلىغان زىيالىلار، شائىر ۋە يازغۇچىلارنى قاتتىق شۈبھىلەندۈردى. كۆپچىلىك زىيالىلار، رەھبىرى خادىملار ۋەقەنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئاڭلاپ يەتمىگەنلىكتىن بىرەر ئارتۇقچە كەلىمە ئېيتىپ قويۇشتىن ئېھتىيات قىلىشتى. ئۆتمۈشتىكى پاجىئەلەردىن خەۋەردار بولغان ئايرىم شەخسلەر خوجىنىياز ھاجى، ئېلىخان تۆرە سوۋېت رازۋېتچىكلىرى تەرىپىدىن تەقىپ ئېتىلگەنلىكىنى، خوجىنىياز ھاجىنى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى ئەجىلىدىن بۇرۇن ئۇجۇقتۇرغانلىقىنى، ئېلىخان تۆرىنى بىر كېچىدىلا ئوغۇرلاپ كېتىپ تاشكەنتتە نەزەربەنت قىلغانلىقىنى ئەسلەشتى. بەرىبىر ئايروپىلان پاجىئەسى ئەمەس، قانداقتۇر سىرلىق قاتىللىق يۈز بەرگەنلىكىنى ھېس ئېتىشەتتى.

رازۋېت مەلۇماتلىرىغا ئېتىبار قىلىدىكەنمىز، شۇ

ۋاقىتلاردا (1948 - يىلى) بايقال كۆلى ئېتىكىدە خىتايغا كىرگۈزۈلىدىغان سوۋېت رازۋېت بۆلۈمى (ئۇنىڭ رەھبىرى پولكوۋنىك م. كاگانوۋىچ) جىددى پائالىيەت كۆرسىتىۋاتقان بولۇپ، مەلۇم سۇيىقەستلەر شۇ يەردە ئەمەلگە ئاشۇرۇلاتتى. شۇ قاتاردا «ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق مىللىي رەھبەرلەر شۇ يەردە قەتلى ئېتىلگەن» دېگەن گەپ - سۆزلەرمۇ قۇلاققا چېلىناتتى.

ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاب دەۋرىدە ئىلىم - پەن ۋە مەرىپەتنىڭ كۆپلىگەن ساھەلىرى يېتىشىپ چىققان، مەسئۇل ۋەزىپىلەرنى بېجىرىۋاتقان ئىدىكى، ئۆتكۈر دىد، زېھىن بىلەن ۋەقەلىكنى كۆزۈتىشەتتى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئەخمەتجان قاسىمىگە بولغان مېھرى - مۇھەببەتلىرى چەكسىز ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ھەربىر ھەرىكەتلىرىدىن، سۆز ۋە ئېيتىلىشلىرىدىن زوقلىنىپ ئۇنىڭ ساغلىقى ئۈچۈن كۆيۈنەتتى. پاجىئە ئۇلارنىڭ قەلبلىرىنى ئۆرتەپ تاشلىدى. ئەسلىدە ئەخمەتجان قاسىمى باش بولغان ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى رويىختىنى غۇلجىدىكى سوۋېت پاسولستىۋاسى تۈزگەن بولۇپ، ئۇلارنى بېيجىڭدىن - ماۋزېدۇڭدىن؟ تېلېگراممىا كېلىشى بىلەنلا ئالموتاغا ئەۋەتىدۇ. بۇ ۋەقەلىكتىن «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» ۋە ئۇنىڭ رىياستى غاپىل قالىدۇ. ئەگەر بېيجىڭغا ۋەكىل ئەۋەتىش زۆرۈر ئىكەن، ئۇنى ھۆكۈمەت رىياستى يىغىنىدا بار مەسلىھەت سايلىشى، ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىشى ۋە

قارار قوبۇل قىلىشى شەرت ۋە زۆرۈر ئىدىكى، بۇ ئىشلار مۇتلەق ئېتىباردىن چەتتە قالدۇ.

ئەسلىنى ئالغاندا بۇ پۈتۈنلەي قانۇنسىزلىقتۇر.

ماۋزېدۇڭ نامى بىلەن ئەۋەتىلگەن ئۈچ سەھىپىلىك تېلېگراممىنىڭ ئەسلى «چولپان» مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلىنغانكى، ئۇنىڭدا ماۋزېدۇڭنىڭ قولى ياكى مۆھۈرى يوق. خىتاي يېزىقىدىكى قۇرۇق يازما تېلېگراما ھاشىيىسىدە سەيپىدىننىڭ تۆۋەندىكىچە دەستى خېتى بار.

«بۇ تەلەپكە بىنائەن، ئەخمەتجان تۆۋەنجاڭ، ئىسھاقبەگ، ئاباسوپ، دەلىلقان، لوجىزلاردىن ئىبارەت ۋەكىللەر ئۈمىكى 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى سوۋېت ئارقىلىق يولغا چىقتى. 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بايقال ئۈستى تاغلىرىدا ئايروپىلان ۋەقەسى بىلەن قۇربان بولدى. 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مەن توجى، ئالىمجان، جانىلار يولغا چىقىپ، 15 - كۈنى بېيجىڭگە كەلدىم. سەيپىدىن.»

سەيپىدىننىڭ بۇ دەستخېتى ناھايىتى كۆپ شۈبھىلەرنى تۇغدۇرىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇ ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەنلىكىنى، پاجىئەگە يولۇققانلىقىنى ئۆز ۋاقتىدا بىلگەن. لېكىن ناھايىتى پىنھان تۇتقان. خەلققە ئالتە ئايدىن كېيىن ئېلان قىلغان. ئىككىنچىدىن، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ھۆكۈمىتى» نىڭ قارارىسىز ئۆزى باشلىق تۆت كىشى بېيجىڭغا ۋەكىل بولۇپ بارغان.

ئېتىباردىن ساقىت قىلمايلىكى، ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىن ماۋزېدۇڭغا يېزىلغان ئۇيغۇرچە تېلېگراممىدىمۇ سەيپىدىننىڭ دەستخېتىدە مۇنۇلار يېزىلغان.

«پۈتۈن مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ يېڭى سىياسىي كېڭەشى تەييارلىق ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى سۆيۈملۈك ماۋزېدۇڭ ئەپەندىگە. ئەۋەتكەن ئالاقىڭىزنى تاپشۇرۇپ ئالدۇق. جانابىڭىز بىزگە قويغان مەسىلىلەر پۈتۈن ئۆلكە خەلقىمىزنىڭ ئۇزۇندىن بېرى كۈتكەن ئارزۇ تىلىكىدۇر. بىز خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇلۇغ ئۇتۇقلىرىنى پۈتۈن جۇڭگو، پۈتۈن دۇنيا ۋە پۈتۈن ئۆلكە ئازاتلىقىنىڭ غەلىبىسى دەپ تونۇيمىز. شۇڭلاشقا بىز جانابىڭىزنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىڭىزگە چەكسىز تەشەككۈر ۋە خۇرسەنلىكىمىزنى بايان قىلىشىمىز بىلەن ئۆز ۋەكىلىمىزنى يىغىنغا ئەۋەتىشنى بىلدۈرىمىز.» ھۆرمەت بىلەن مەخسۇس رايون خەلق ۋەكىلى ئەخمەتجان قاسىمى

1949 - 20 - ئاۋغۇست شەھىرى غۇلجا

بۇ تېلېگراممىدىمۇ ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ قولى ياكى مۆھۈرى يوق.

ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەرنى بىر كېچىدىلا قەيەرگىدۇ ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بايقىغان بەزى مەسئۇل خادىملار، خەلق مۆتىۋەرلىرى سوراقلىغاندا سەيپىدىن مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ: «ئەخمەت ئەپەندىملەر ئالتايغا خىزمەت تەكشۈرگىلى كەتتى.» سەيپىدىن ئەزىزى: («ئۇمۇر داستانى

ئەسلىمە 2» بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىل 962 - بەت) يەنە يازىدۇ:

« ئەخمەت ئەپەندىملەر ماشىنا بىلەن ئالموتاغا بېرىپ ئۇيەردىن ئايرۇپىلانغا چۈشكەن.» (شۇ ئەسەر، شۇ سەھىپە)

ئېتىبار قىلىڭ. ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەر ماشىنا بىلەن ئالموتاغا بارغانلىقىنى بىلگەن سەيپىدىن نېمىشقا مەسئۇل خادىملار ۋە مۆتىۋەر زاتلارغا « ئالتايغا كەتتى» دەپ يالغان سۆزلەيدۇ؟ ئالدايدۇ؟ بۇ ساختىپەزلىكنىڭ زەمىرىدە (ئىچىدە) ناھايىتى چوڭ خەۋپ - سىر يوشۇرۇنغاندۇر.

تېلېگىراممىلارغا ئىمزا چېكىلمىگەنلىكى جاۋاب تېلېگىراممىنى سەيپىدىن يازغانلىقى ۋە ھاشىيەسىگە دەستىخەت قالدۇرغانلىقى ۋە نىھايەت ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەرنىڭ ئالمۇتاغا كەتكەنلىكىنى سىر تۇتقانلىقى قانداقتۇر مۇدھىش بىر ۋەقەنىڭ (پاجىئەنىڭ) ناھايىتى پۇختا بىر يوشۇرۇن سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرغانلىقىنى ئاڭلىتىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەقلىق شۇبھە ئويغىتىدۇ.

سەيپىدىن يازىدۇ:

« 1949 -- يىلى 3 - سىنتەبىر كۈنى سوۋېت كونسۇلخانىسى مېنى چاقىردى. بىز موسكۋادىن بىر جىددى تېلېگىراما ئالدۇق. ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكى ئولتۇرغان ئايرۇپىلان ئىركۇتىسكى شەھرىدىن ئۆتۈپ ئەزا بايكال تېغىنىڭ يېنىغا كەلگەندە ھاۋا

بۇزۇلغانلىقى ئۈچۈن بەختكە قارشى تاغقا سوقۇلۇپ كىتىپ، ئايرۇپىلاندىكى 17 كىشىنىڭ ھەممىسى قازاغا ئۇچرىدى.» (شۇ ئەسەر، 422 - 423 - بەتلەر) يەنە داۋام قىلدى:

«مەن دىڭلىچۇنگە (شۇ ۋاقىتلاردا ھاكىمىيەتنى باشقۇرىۋاتقان خىتاي ئەمەلدارى ئا. ب) بۇ شۇم خەۋەرنى يەتكۈزدۇم. ئۇ بۇ خەۋەرنى مەركەزگە ئۇختۇرماقچى بولدى. ... بۇ خەۋەرنى مۇتلەق مەخپى تۇتۇشنى، ئەسئەد ئىسھاقوف، سەيپىللايوپ، لىسكىن ۋە نەبىجان قاتارلىق يولداشلاردىن باشقا ھېچ كىمگە ئۇختۇرماسلىقنى قارار قىلدۇق. » (شۇ ئەسەر، 424 - بەت)

خوش بۇ پاجىئەنى نېمىشقا خەلق ئاممىسىدىن، ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىدىن يوشۇرۇپ، مۇتلەق مەخپى تۇتىدۇ؟ سەيپىدىن دېڭلىچۇنگە ئۇچراپ ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش كۆرگەنلىكىنىڭ تېگىدە نېمە مەقسەتلەر يوشۇرۇنغان؟ ئەسئەت، سەيپۇللايوپ، لىسكىن، نەبىجان قاتارلىق ئالتە كىشىلا بىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىدە پاجىئەنىڭ بولىشىدىن ئالدىنئالا خەۋەردارلىقى ئاڭلىشىلمامدۇ؟

سەيپىدىن داۋام قىلىدۇ:

«9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى لىسكىننىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ ئايرۇدۇرۇمغا چىقتۇق. ماڭا تەرجىمان ۋە كاتىپ بولۇپ بارىدىغان دېلىن بىلەن خوجا ئەھمەد ئابدۇللايىۋنى سورىدىم. سۈرۈشتۈرسەم ئۇلارنى لىسكىن ھويلىسىدىكى بىر ئىسكالاتقا ئولتۇرغۇزۇپ، سىرتىدىن قۇلۇپلاپ قويۇپتۇ. .. مەن

ئاچچىقلىنىپ لىسكىنگە كايىپ، بۇ نېمە قىلغىنىڭ دىسەم، «بۇقەتئى مەخپى» دەپ جاۋاب بەردى.» (شۇ ئەسەر، 463 - بەت)

خوش، لىسكىنىڭ ئىككى خادىمنى سولاپ قويغىنىنى «بۇ قەتئى مەخپى» دەپ جاۋاب بەرگەنلىكىنى قانداق چۈشەنمەك كېرەك؟ لىسكىن نېمىنى سىر تۇتتى؟ لىسكىنىڭ جاۋابىدىن سەيپىدىنىڭ تېخىرقاپ قالغانلىقىنىڭ ۋەجى نېمە؟ يەنە داۋام قىلىدۇ:

«مەن 1950 - يىلى (فېۋرال) ماۋجۇشى باشچىلىقىدىكى خىتاي ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن موسكۋاغا بارغىنىمدا سوۋېت تەرەپ ئەخمەت ئەپەندىملەرنىڭ جەسىدى تېپىلغانلىقىنى، خالىسا ئېلىپ كېتىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. ئالموتاغا كېلىپ جەسەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ ئالدۇق. شۇ كۈنى باشقا ئايرۇپىلاندا غۇلجىغا ئېلىپ كېلىندى. جەسەتلەر ئەينەك يەشىكلەرگە خىمىيەلىك دورىلار بىلەن قاتۇرۇلۇپ قاچىلانغان ئىكەن. ئېچىپ كۆرسەك، باشقىلارنىڭ تېنى پارچىلىنىپ كېتىپتۇ. ياخشى تونىغىلى بولمايدۇ. ئاباسوۋنىڭ تېنى پۈتۈن، بېشى يېرىلغان. ئاباسوۋ ئايرۇپىلاندىن چۈشۈپ كەتكەن يەردىن 20 مېترچە يىراقتا تاش ئۈستىدە ياتقانمىش... ئېيتىشلىرىچە، ئايرۇپىلان نەرسە - كېرەك، كىيىم - كېچەك ھەممىسى كۆيۈپ تۈگەپتۇ. كەڭ بىر پارچە ئورمانمۇ كۆيۈپ تۈگەپتۇ» (شۇ ئەسەر، 467 - بەت)

ئېتىبار قىلىڭ، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەرنىڭ جەسەتلىرى ئالتە ئايدىن كېيىن (كۆز ۋە قاش ئۆتۈپ) تېپىلغانلىقى، ئاباسوۋنىڭ تېنى (جەسىدى) نىڭ پۈتۈنلىكى ھاڭۋاقتىنمۇ ئىشەندۈرەلەمدۇ؟ «ھەممە نەرسە كۆيۈپ تۈگەپتۇ» دەپ تۇرۇپتۇ، - يۇ ئاباسوۋنىڭ تاش ئۈستىدە پۈتۈن قېلىشى قانداق تەسادىپ؟ ئاخىر ئايرۇپىلان تاغقا ئۇرۇلغانمۇ؟ ئېنىق قىلىپ ئېيتماقچىمىزكى، «جەسەتلەر 1950 - يىلى 15 - مارت كۈنى سوۋېت تېررىتورىيىسىدىن غۇلجا شەھىرىگە ئېغىر مۇسىبەت ۋە ئېچىنىش ئىچىدە ئېلىپ كېلىندى» (ئادىلجان قاسىمى، «دادام ئەخمەتجان» (تارىخى ئەسلىمە) «چولپان» مەجمۇئەسى 85 - بەت) 1987 - يىل ئۈرۈمچى)

بىز يەنە شۇنى ھەم ئۇقۇغۇچىمىز ئېتىبارىغا ھاۋالە قىلىمىزكى، 1950 - يىلى 16 - مارت كۈنى بىر سوۋېت ھەربىي كىشىسى ئاباسوۋنىڭ ئىنىسى خەمىت ئاباسوۋنىڭ ئۆيىگە «تەشرىپ» قىلىپ:

«مانا بۇ سائەت، تۆت ئۈيۈل ئالتۇن ۋە بوۋىقىڭىزنىڭ پورترىتى، ئاكىڭىز ئاباسوۋنىڭ يېنىدىن ئېلىندى. تاپشۇرۇپ ئالغايسىز»، دەپ بەرگەن ۋاقتىدا سائەتنىڭ مېڭىپ تۇرغانلىقىنى ۋە بوۋىسىنىڭ رەسىمى زەخىملەنگەنلىكىنى قېرىنداش ئۇرۇغلىرى، خولۇم - خوشنىلىرى كۆرگەن ۋە گۇۋاھ بولغان. سەيپىدىنىڭ يېزىشىچە 8600 مېتىر ئېگىزلىكتە ئۇچقان سامالىيوت تاغقا ئۇرۇلۇپ، ھەممە نەرسە كۆيۈپ كۈل بولىدىكەن، ئاباسوۋنىڭ تېنى پۈتۈن، سائىتى ۋە دادىسىنىڭ

رەسمى كۆيمەي ساق قالغىنغا نانىنىڭ ئۇچ - تەتۈرىنى بىلمەيدىغان كىشمۇ ئىشەنمەيدۇ.

ئەھلى ئالەمگە مەلۇمكى، پاكىستان پىرىزدېنتى زىيائۇل ھەق ساماليۇتتا 6000 مىتىر ئېگىزلىكتە پاجىئەگە ئۇچرىغاندا ئىكپاز ۋە ساماليوتنىكى بارلىق ھەمايىچىلاردىن بىرەر پارچە سۆڭەك ھەتتا كىيىملىرىدىن بىرەر پۇرۇچ تېپىلمىغانلىقى، ئەگەر بىرەر ماددى ئەشيا تېپىلسا ئېكسپېرتىزا ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى ئېچىشقا ماتېرىيال بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىشقان ئىدىغۇ؟

كېيىنكى 50 يىل ئىچىدە مۇنداق ھادىسىلەر ناھايىتى كۆپ بولدى. 1949 - يىلى ئىتالىيەنىڭ مەشھۇر « تورىنا» پۇتبول كوماندىسى چۈشكەن ساماليوت بىر ئىبادەتخانىغا ئۇرۇلۇپ كۆيۈپ كەتتى. ھەممەيلەن كۆيۈپ كۇلگە ئايلاندى. 1958 - يىلى مىيونخېندىن كۆتۈرۈلگەن «ئېلىزابېت - 609 » لېينىرى تۇمشۇغى بىلەن يەرگە ئۇرۇلۇپ پارتلاپ كەتتى، ھېچ نەرسە قالمىدى.

1961 - يىلى چىلىنىڭ « گرىنكروسس» پۇتبول كوماندىسى چۈشكەن ساماليۇت ئاند تاغلىرىدا ھادىسگە ئۇچرىدى، ساماليوتمۇ، جەسەتلەرمۇ تېپىلمىدى.

1969 - يىلى بولىۋىيىنىڭ « سېترونگسېت» پۇتبول كوماندىسى چۈشكەن ساماليوت تاغقا ئۇرۇلۇپ پارتلاپ كەتتى. شۇنداقلا 1979 - يىلى ئۆزبەكىستاننىڭ «پاختىكار» پۇتبول كوماندىسى 8000 مىتىر ئېگىزلىكتە ئىككىنچى ساماليوتقا

ئۇرۇلۇپ پاجىئە يۈز بەرگەندە ھەر ئىككىلا ساماليوتنىكى يولۇچىلار جەسەتلىرىدىن بىر پارچىمۇ تېپىلمىدى. سەيپىدىننىڭ جۆيلۈشلىرى، توغرىسى ساختىپەزلىكى تۆۋەندىكىچە داۋام قىلىدۇ: « ئايروپىلان 4000 مىتىر ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلگەندە ئۇچقۇچى كاپىتان يۈسۈپۇۋ ئەھمەد ئەپەندىلەر چۈشۈپ كەتكەن يانبول پىرىۋال دېگەن جاينى كۆرسەتتى. قارىسام بىر پارچە چوڭ يەرنىڭ كۆيۈپ كەتكەنلىكى ۋە ئۇيەر بۇيەردە پارچە - پارچە قارا نەرسىلەر كۆرۈنەتتى. ئۇ كۆرۈنگەن نەرسىلەر ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىمۇ بولىشى مۇمكىن. .. ئۇلار يارىدار بولۇپ، ھايات ياتقاندىمۇ يا؟ ... ئەنە ئەخمەت ئەپەندىم: «ساڭا ئاق يول بولسۇن، بىز ئادا قىلمىغان ۋەزىپىنى سەن ئورۇنلاپ كەل! دېگەندەك قىلىدۇ.» (شۇ ئەسەر، 468 - 466 - بەتلەر)

بۇ سۆزگە كۈلەمسەن، كۆيەمسەن؟ سەيپىدىن ئۆزىنى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ۋارىسى قىلىپ كۆرسەتكىنىگە «توپىدا ماي بارمۇ؟» دېگەن شەيتانمۇ ئىشەنمەيدۇ. بىر دانىشمەن: «يالغانچىنى يالغىنى چىققۇچە قوغلاش كېرەك» دېگەن ئىكەن. قېنى ئەمدى سەيپىدىننى قوغلايلىچۇ؟!

سەيپىدىن يازىدۇ: « بۇ مەجلىسنىڭ ئىككىنچى كۈنى (1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى) جۇ ئېنلەي ماڭا بۇ مەجلىستە، ئەخمەت ئەپەندىملەرنىڭ قۇربان بولغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، شىنجاڭغا بىر تەزىيە تېلىگراممىسى يوللاشنى ئېيتتى. مەن يولداش جۇ ئېنلەيگە، ھازىرچە بۇ ئىشنى قىلماي

تۇرساق، ئۇلارنىڭ ۋاپاتىنى بىز بارغۇچە مەخپىي تۇتۇپ تۇرساق، دېدىم ۋە سەۋەبىنى ئېيتتىم. جۇ ئېنلەي قوشۇلدى» (شۇ ئەسەر، 490 - بەت)

بۇ مەخپىي تۇتۇش ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ خىتاينىڭ «ئاتاغلىق رەھبىرى»نى سۆزىگە كىرگۈزگەن سەيپىدىننىڭ قۇدرىتى نېمىدۇ؟ ياكى غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ئىجازىتىسىز ئىش كۆرۈش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى باھانە قىلدىمىكى؟ سەيپىدىنگە جۇمھۇر رەئىس ئېلىخان تۆرىنىڭ «ئۆتۈپ كەتكەن مۇغەممەر» دەپ باسقان تامغىسى ئەپت - بەشىرەسىنى نامايىش ئېتىۋاتامدۇ؟ سەيپىدىننىڭ مەنىۋى - غايىۋى تايانچىسى بولغان دېڭىلچۇننىڭ قىياپىتى كۆز ئالدىغا كەلدىمۇ يا؟ ئەسلىدە دېڭىلچۇن سەيپىدىنگە چەك - چېگرىسىز ئابرۇي مەنسەپ ۋەدە قىلىپ بۇرۇندىن يىپ ئۆتكۈزۈپ ئالغانلىقىنى ئەسكە ئېلىۋاتامدۇكىن! ئومۇمەن جۇ ئېنلەي بىلەن بولغان سۆھبەتنىڭ روھىدا دۆلەت خارەكتېرلىك سىر يوشۇرۇنغاندۇر.

خۇلاسىلاپ ئېيتساق، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەرنىڭ « ئايروپىلان ھالاكىتىگە ئۇچرىغان» دېگەن ئويدۇرما، ساختىپەزلىك، سەيپىدىن، دېڭىلچۇن ۋە سوۋېت كونسۇلخانىسى باشلىقى دوباشىنلار ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئەسئەد، سەيپۇللايۇپ، لېسكىن ۋە نەبىجانلارنىڭ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئويۇشتۇرغان، ئۇيغۇرىستان خەلقلىرىنى ئالداش، غۇربەتتە قالدۇرۇش مەقسىتىدە يارىتالغان سىياسىي

رەڭۋازلىقتۇر.

قاچان بولمىسۇن يالغانچىلىق، ساختىپەزلىك، رەڭۋازلىق پاش بولماي قالمايدۇ. ئېنايلۇق، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەرنى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە (كېڭەش 1949 - يىلى 25 - سېنتەبىردە ئېچىلىش كېرەك) بىر ئاي ئىككى كۈن بۇرۇن ئالموتاغا يوشۇرۇن - قەتئىي مەخپىي ئېلىپ كېتىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى ستالىننىڭ كۆرسەتمىسىگە ئىنائەت قىلىش، تېز چۆكتۈرۈش ئىكەنلىكىنى ھاكىم جاپپارنىڭ سۆھبىتىدىن چۈشەنگەن ئىدۇق. ئۇلار موسكۋانىڭ - ستالىننىڭ سۆزىگە كىرمىگەن ۋە قەتئىي قارشىلىق پوزىتسىيەدە بولغانلىقتىن سۇيىقەست ئويۇشتۇرغانلىقى، بۇنى سامالىيوت پاجىئەسى دېگەن ساختىپەزلىك بىلەن ئالدىماقچى بولغانلىقى ئۆز ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. پاكىتلاردىن ئايانكى، 1946 - يىلى جۇمھۇر رەئىسى ئېلىخان تۆرىنى بىر كېچىدىلا قەتئىي مەخپىي ئوغۇرلاپ كەتكەن ئىدى. خەلق ئېلىخان تۆرەم قېنى؟ دەپ سورىغاندا سەيپىدىن: «بۆرىتالا ئارشىڭدا دەم ئېلىۋاتىدۇ» دەپ يالغان ئېيتقان ئىدى. ئاخىر ئەخمەت ئەپەندىم باشلىق مىللىي رەھبەرلەر چۈشكەن سامالىيوت ھادىسىگە ئۇچرىغان ئىكەن، نېمىشقا سوۋېت رەھبەرلىكى خىتاي رەھبەرلىكىگە تەزىيە ئېلان قىلمايدۇ؟ بىز 1949 - يىلى ئاۋغۇست، سېنتەبىردىكى سوۋېت مەتبۇئاتىنى (مەركىزى گېزىتلارنى) باشتىن ئاخىر كۆزدىن كەچۈردۇق. سامالىيوتتا ئۇيغۇرىستاندىن 8 كىشى، سوۋېتتىن 10 كىشى

ھالاك بولغانلىقىنى مەتبۇئاتتا تەزىيە بىلدۈرۈش قانۇنى ۋە دىپلوماتىك زۆرۈرىيەت ئىدىغۇ؟

ئېيتىش كېرەككى، ئەگەر بۇ ناھايىتى ئۇستىلىق ۋە پۇختىلىق بىلەن ئويۇشتۇرۇلغان سۇيىقەست بولمىسا، بېيجىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تېرروتىرىيىسى ئارقىلىق ئەمەس، ئۈرۈمچى، شىئەن ئارقىلىق بېرىش ئوڭۇشلۇق ۋە ناھايىتى ماقۇل ئىدىغۇ؟ ئەسلەيمىزكى، 1946 - يىلى 11 -- ئايدا نەنجىڭدا ئېچىلغان گومىنداڭ خەلق قۇرۇلتىيىغا ئەخمەتجان قاسىمى، ئاباسوپلار غۇلجا، ئۈرۈمچى، شىئەن ھاۋا يولى بىلەن بارغان ئىدىغۇ؟

* * * * *

كېيىنكى يىللاردا سەيپىدىن ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنى پۈتۈنلەي بۇرمىلاپ، ساختىلاشتۇرۇپ، مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ تەشكىلاتچىلىرى ۋە ئاساسلىق رەھبەرلىرىنى ئىنكار قىلىپ بىر قاتار ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەرلىرىدە ئۆزىگە يىقىن، غايىۋى بىر نىيەت شەخسلەرنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ، ھەتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەشكىلاتچىسى سۈپىتىدە تەرىپلىدى. «تەڭرىتاغ بۈركۈتى» (ئۈرۈمچى 1989 -- يىل) «ئۆمۈر داستانى» (بېيجىڭ 1990 - يىل) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئابدۇكېرىم ئاباسوپ مىللى ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە

رەھبىرى دەرىجىسىدە مەدھىيىلەندى. شۇ ئاساستا ۋەقەلىككە مۇتلەقا زىت پىكىر - مۇلاھىزىلىرى بىلەن خىتاينىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى تەشۋىق - تەرغىب قىلىشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشىپ كەتتى. ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ مىڭلىغان ئىشتىراكچىلىرى ۋە سەركەردىلىرى بىز بىلەن ھەمنەپەس ياشاۋاتقانلىقىغا كۆز يۇمۇپ، ئۇياتسىزلارچە ساختا داۋالارنى كۆتۈرۈپ چىقماقتا. ئەسلىدە «ئۆتۈپ كەتكەن مۇغەمبەر» سەيپىدىننىڭ قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن ساختىپەزلىك، ئاغمىچىلىق، مۇناپىقلىق تەبىئىتى، چوقۇنۇش، تىز پۈكۈش يولى بىلەن 40 يىلدىن ئاشتىكى «ئابروي»، «مەنسەپ» ۋە «ئىقتىسادى ئىمتىياز»لارغا ئىگە بولدى. يېقىندىلا ئۇ خىتاي تەرغىباتچىسى سۈپىتىدە قەشقەرىيەنى ئايلىنىپ ۋايساپ كەلدى. ئۇنىڭ «ۋەتەننىڭ بىر پۈتۈنلىكى» «مىللەتلەرنىڭ دوستلۇقى» ماۋزۇسىدىكى تەشۋىق - تەرغىباتى كەڭ مەھەللىي خەلقنىڭ غەزىۋىنى يەنىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئۇنىڭ مۇناپىقانە پائالىيىتىگە نەپرەتلەر ياغدۇرۇلدى. ئۇ 1949 - يىلى سىنتەبىردە بىرىنچى قېتىم بېيجىڭغا بارغىنىدا كىبارلىق، ھىلىگەرلىك ھاياتقا جان - تېنى بىلەن شۇڭغۇپ كەتكەن ئىدىكى، ئومۇمى تەدبىرلەردە، يىغىنلاردا ئاغزىغا كەلگىنىنى سۆزلەپ (ئۆزىنى ئۇيغۇرىستاننىڭ بىرىنچى رەھبىرى دەپ ئاتاپ) خىتاي رەھبەرلىكىگە ئەبەدىلئەبەد ئېتىقاد قىلىدىغان قۇلغا ئايلانغان ئىدى. ئۇ جۇ ئېنلەي ۋە

ماۋزېدوڭنىڭ شەخسى قوبۇلىدا بولىدىكەن، ئۇلار ئىتائەتكار، تەييار مالاي سەيپىدىننى ئۆزلىرىگە ئەزىزۇ مۆكەررەم ھېساپلاپ ئۇنىڭدىن ناھايىتى كۆپ پايدا تېگىشكە ئىشەنچى بىلدۈرۈشكەن ئىدى. بۇ ئىشەنچىنى سەيپىدىننىڭ ئەمەلىيىتى «ئاقلىدى».

لېكىن، بەربىر ئۇ بارچە ھۆرمەت، ئابرۇي، مەنسەپ، ھوقۇق ۋە سىياسىي ئىقتىسادىي ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ ياشاۋاتقان بولسىمۇ، ھەقىقى مەنادا خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغان ساتقىن، مىللىي مۇناپىق بولۇپ، تارىختا قالدى. بۇ تارىخنى ئۇيغۇرىستاندىكى ئەقلۇ ئىدرەكلىك، پاراسەتلىك، ۋەقەلەرگە بىۋاستە ئىشتىراك ئەتكەن سەيپىدىننىڭ قان تومۇرلىرى ئۇرۇشىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان ساھىپ قەلەملەر يەنىمۇ تولدىرىدۇ ۋە ئېلان قىلىدۇ.

* * * * *

بىز ئەمدى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ پەرزەنتى ئادىلجان قاسىمىنىڭ «دادام ئەخمەتجان» ماۋزۇلۇق ماقالىسى («چولپان» مەجمۇئەسى 4 - سان 178 - 186 - بەتلەر 1987 - يىلى ئۇرۇمچى) دىكى ئايرىم پاكىتلارغا مۇراجىئەت قىلىمىز.

ئادىلجان يازىدۇ:

«1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى دادام، ئىسھاقبەگ مۇنۇنوپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، دەلىلقان سۇگۇربايوپ، لوجىز، غېنى كېرىموپ، ئابدۇرشىت ئىمىنوپ، ئوسمانجان ناسىرى قاتارلىق 8 نەپەر خادىم غۇلجىدىن ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، سوۋېت تېررىتورىيىسىدە ئايرۇپىلانغا چۈشۈپ بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقتى. بەختكە قارشى 8 -- ئاينىڭ 27 -- كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىبىرىيە بايقال كۆلى ھاۋا بوشلۇقىدا ھادىسىگە ئۇچراپ قازاغا ئۇچرىدى.» (مەزكۇر ژۇرنال 185 - بەت)

كۆرۈلۈدۇكى، بۇ جۈملىدە تاغقا سوقۇلۇپ ئەمەس، ھاۋا بوشلۇقىدا ھادىسىگە ئۇچرىغان.

جۇ ئېنلەي تەزىيە تېلىگىراممىسدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

« 1949 - يىلى 9 - ئايدا بېيجىڭگە كېتىۋېتىپ ئايرۇپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ بەختكە قارشى قۇربان بولدى.»

جۇ ئېنلەي 1949 - يىلى 11 - 28 - كۈنى (شۇ ژورنال 186 - بەت)

سەيپىدىن يازىدۇ:

«1949 - يىلى 22 - ئۆكتەبىر كۈنى ماۋزېدوڭ شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى مەركىزى كومىتىتىغا تېلىگىرام ئەۋەتتى.» (ئۆمۈر داستانى 459 - بەت)

ئوخشىماسلىقلارغا ئېتىبار قىلىڭ. ئادىلجان قاسىمى 27 - ئاۋغۇستتا هادىسىسگە ئۇچرىغان دېسە، جۇ ئېنلەي 9 - ئايدا دەپ كۆرسىتىدۇ. ماۋزېدۇڭ 22 - ئۆكتەبىر تەزىيە تېلىگىراما يازسا، جۇ ئېنلەي 28 - نويابىردا (ماۋزېدوڭدىن 1 ئاي 6 كۈن كېيىن) تېلىگىراما ئەۋەتىدۇ. ئىككى «ئۇلۇغ» رەهبەرنىڭ تەزىيە تېلىگىراممىسىدىكى ۋاقىت پەرقى قانداقتۇر بىر سىر، شۇبهە، ئەينى ۋاقىتتا ساختىپەزلىكنىڭ ئوپ - ئوچۇق ئىپادىلىنىشىدۇر.

40 يىلدۇركى، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەهبەرلەرنىڭ تەقدىرى هەققىدە تۈرلۈك - تۈمەن گەپ سۆزلەر پەيدا بولدى. بۇنىڭدا ماۋزېدوڭ ۋە جۇ ئېنلەينىڭ تەزىيەلىرىدىكى جىددى پەرقلەر، سەيپىدىن توقۇپ چىقارغان ساختىپەزلىكلەر پاش قىلىنىپ، «ئۇلار قەستىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان تېررورلۇقنىڭ قۇربانى بولدى.» دېگەندىن ئىبارەت بولدى. هەقىقەتەن بۇ قاتىللىق چوڭ سىياسىي سۇيىقەست قەتئىي مەخپىيەتلىكىدە پىششىق تەييارلىق بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان جاللاتلىق، ئېنىقراقى ستالىننىڭ خىتاي رەهبەرلىكى بىلەن كېلىشىلگەن هالدا قىلىنغان قەبىه تېررورلۇق ئىكەنلىكى ئېغىزلاردىن - ئېغىزلارغا، ئەۋلادلاردىن - ئەۋلادلارغا ئۆتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق مىللىي رەهبەرلەرنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كەتكەنلىكىنى يوشۇرۇش، قاتىللىققا «ساماليوت هادىسىسى» دەپ ساختا پەتىۋا بېرىش، ئۇلارنىڭ

جەسەتلىرىنى 6 ئايلاپ ۋەتەنگە قايتۇرۇپ بەرمەسلىك، بۇ قانلىق پاجىئەگە باغلىق مەلۇماتلار، هۆججەتلەرنى مۇناپىقلارچە يوق قىلىش ستالىنىزمنىڭ قاباهەتلىك سىياستى ئىدى. خەلق سۆيگەن رەهبەرلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن مەلامەتلەر، قىيناقلار تەپسىلاتى شۇ كۈنگىچە مەخپىي تۇتۇلىشى، مەسىلە قانچىلىك چىگىش ۋە مۈدهىش بولمىسۇن، ئۇنى پۈتۈن روهىيتى بىلەن ئۆگىنىش، خۇلاسىلاش، ئۇلارنىڭ تەۋەرۈك ناملىرىنى خەلقىگە، ۋەتىنىگە قايتۇرۇپ بېرىش ئەمدى بىزگە نىسىپ بولدى. بۇ مۇقەددەس ۋە شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئۈستىمىزگە ئالغان ئىكەنمىز، نۆۋەتتىكى سۆهبىتىمىز بىرىنچى قەدەم هېساپلىنىدۇ.

* * * * *

ئەخمەتجان قاسىم باشلىق رەهبەرلەرنىڭ شەخسى هالىتى دۇنيا قارىشى ۋە ئېتىقادلىشىلىرىنى ئۆز دەۋرى مەپكۇرىسىدىن، ماددى زېمىنىدىن هەمدە ۋەقەلىكنىڭ تۈپ خارەكتېرىدىن ئايرىپ تۇرۇپ باهالىيالمايمىز. توغرىسى ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسهاقبەگ، دەلىلقان، غېنى، ئابدۇكېرىم، ئابدۇرشىت ۋە ئوسمانجانلارنىڭ هەممىسىنى كامالەتكە يەتكەن، كەم كۈتىسىز مۇكەممەل شەخسلەر دەپ هۆكۈم چىقىرالمايمىز. ئۇلار بىر - بىرىسىگە نىسبەتەن بەلەند - پەست مەلۇماتقا ئىگە، ئايرىملىرى سىياسىي نەزەرىيە

جەھەتتىن تاۋلانمىغان، دۇنيا قارىشى چەكلىك، بەزىلىرى ئۇيغۇرىستان مۇستەقىللىقىغا شۈبھە بىلەن قارايدىغان، خىتايغا چوقۇنۇشنى ئەۋزەل كۆرىدىغان، مەۋقەسىز، ئىرادىسىز، ئەينى ۋاختىدا مەنسەپپەرەس، ئابرۇيپەرەست شەخسلەر ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئالىي مەلۇماتلىق، ئۇيغۇرلار تارىخىنى خېلىلا چوڭقۇر ئۆگەنگەن، ئۇيۇشتۇرۇش، تەشكىللەش قابىلىيىتىگە ئىگە، پىدائىي ئىنقىلابچى ئىدى. ئۇ بۇرۇنلا جۇمھۇر رەئىسى ئېلىخان تۆرىگە مەنزۇر بولۇپ، شەخسى تەرجىمان، كېيىنچە ھەربىي بۆلۈم باشلىقى سۈپىتىدە ئۆزىنى كۆرسەتكەن ئىدى، كېيىنچە خەلق سۆيگەن رەھبەر مۇنبىرىگە كۆتۈرۈلدى. لېكىن ئۇ ستالىنچىلار يىپىغا ئاللىقاچان باغلانغان، كېيىنرەك بۇ يىپنى ئۈزۈشكە قۇربى يەتمىدى. ئۆز ھەلەكچىلىكىدە ئاۋارە بولۇپ قالغان ئىدى. بەربىر ۋەتەن ئازاتلىقى ۋە مۇستەقىللىقى ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىدا قايناپ ئۆركەشلەپ تۇراتتى.

ئىسھاقبەگ مەلۇم دائىرىدە ھەربىي تەلىم ۋە چەڭگىۋار تەجرىبىگە ئىگە قىرغىز پەرزەنتى ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرلار تارىخىنى ئانچە ياخشى بىلمەيتتى. ئەمما گومىنداڭ ئىستىبدادىنىڭ ۋەھشىلىكلىرىنى، باسقۇنچىلارنىڭ قاباھەتلىك سىياسەتلىرىنى خېلىلا چوڭقۇر چۈشىنەتتى. گومىنداڭغا قارشى جەڭ قىلىدىكەن، سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىگە قۇلاق تۇتاتتى.

ئۇنىڭ كۆرسەتمىلىرىنى بىجىرىشكە مەجبۇر ئىدى. ھەربىي يۈرۈشلەرنى باشلاشتىن ئاۋۋال ھەممىشەم رەھبىرى رەھنامىسى دوباشىنىدىن فاتىھە ئالاتتى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى ئىنقىلابىي ئۆزگىرىشنى ئالقىشلاپ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلاتتى ۋە قاتتىق ھۆرمەتلەيتتى.

دەلىلقان ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە، قايتماس ئىرادىلىك ۋەتەنپەرۋەر جەسۇر شەخس ئىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىدا بالىلىقىدىن تارتىپلا گومىنداڭ قاراقچىلىرىغا قارشى كۈرەش ئوتى يالقۇنجاپ تۇراتتى. ئۇيغۇرىستاندىن خىتاي مىللىتىگە مەنسۇپ خەلقنى پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىپ، مۇستەقىل ئىسلام جەمھۇرىيىتى قۇرۇش ئىدىيىسى كۈچلۈك ئىدى. گومىنداڭچىلارغا قارشى پارتىزانلىق ھەرىكەتلەردە ئانچە تەجرىبە ئاشۇرغان، ئەلگە مەنزۇر بولغان ئوغلان ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىگە خىتاينىڭمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭمۇ ئارىلىشىشىغا قەتئىي نارازى، قارشى ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمىنى ھۆرمەتلەيتتى ۋە ئۇنىڭ سۆزىگە ئەھمىيەت بېرەتتى.

ئابدۇكېرىم خىتاي ئىلىم گاھىدا ئالىي مەلۇماتلىق سەۋىيىگە ئىگە بولغان، خىتاي قىزىغا ئۆيلەنگەن، خىتاي تۇرمۇشىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈشكە ھەرىكەت قىلىدىغان، ھەرىكەتچان شەخس ئىدى. ئۇنىڭ غايىسىدا خىتاي رەھبەرلىكىنى قوللايدىغان، پۇرسەت تاپسا مەنسەپ، ئابرۇي، بايلىق ئاشۇرۇشقا ئىنتىلەتتى. لېكىن ئۇ ئۆز پائالىيىتىنى

ناھايىتى يوشۇرۇپ، كۆپ نىيەتلىرىنى دوستلىرىدىن پىنھان تۇتاتتى. مەھەللىۋازلىق، قېرىنداش ئۇرۇغلۇق مەپكۇرىسىدە ئانچە - مۇنچە ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۈلگۈرگەن ئىدى. ئومۇمەن مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ ئىستىقبالىغا شۈبھە بىلەن قارايتتى. بەربىر خىتاي رەھبەرلىكىدە ئىش كۆرۈش ئاساسىي مۇددىئاسى ئىدى.

غېنى، ئابدۇرشىت ۋە ئوسمانجانلار دەۋرىنىڭ يالقۇنلۇق زىياللىرى، ۋەتەنپەرۋەرلىرى، مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىمىزنىڭ جەسۇر جەڭچىلىرى ئىدى. غېنى غۇلجىدىكى روس گىمنازىيىسىدە رۇس تىلىنى خېلىلا مۇكەممەل ئۆگەنگەن بولۇپ، ئاقكۆڭۈل، راستچىل، ئىرادىلىك ياش ئىدى. ئۇيغۇرىستاننىڭ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت بولىشى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش غايىسى ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. ئەخمەتجاننىڭ تەربىيىسىنى كۆرگەن غېنى، ئەينى ۋاختىدا ئەڭ ئىشەنچلىك ياردەمچىسىمۇ ئىدى.

ئابدۇرشىت قەلەم ساھىبى ئىدى، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دەردىنى، مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىمىزنى تەرەننۇم ئەتكەن قاتار - قاتار شېئىرلىرى بىلەن شائىر سۈپىتىدە تونۇلغان ئىدى. ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنى مەھۋى قىلىش (يوق قىلىش)، كۈرەشكە دەۋەت، ئابدۇرشىت شېئىرىيىتىنىڭ غايىۋى، بەدىئى يۆنىلىشىنى بەلگىلىدى.

ئوسمانچان --- ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ جىيەنى بولۇپ، رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئىشەنچلىك پاسىبانى ئىدى.

مىڭ نادامەتلەر بولسۇنكى، بىز تەۋسىپ ئەتكەن رەھبەرلەرنىڭ سىياسىي قىياپىتى ۋە ھەرىكەت پائالىيىتى تا ھازىرغىچە خالىسانە باھالانمىدى. خىتاي ھۆكۈمرانلىقى باھالاشقا يول قويمىدى. سەيپىدىن، ياسىن خۇدابەردى، ماھنۇر خانىم (ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئايالى) ۋە باشقىلارنىڭ ئېلان قىلغان خاتىرە، ماقالىلىرىدا ئەخمەتجان قاسىمغا بىر تەرەپلىمە، توغرىسى، خىتاي سىياسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان شەخس سۈپىتىدە بۇرمىلاپ، ساختىلاشتۇرۇلغان باھالار بېرىلدى.

سۆھبىتىمىزنى ئەخمەتجان قاسىمغا بېغىشلىغان ئىكەنمىز، كۆپىنچە ئۇنىڭ پېئىل ئېتىبارىنى، خىسلەت - پەزىلەتلىرىنىمۇ تىلغا ئالىمىز.

مەن ئەخمەتجان قاسىمنى ئەقىل - پاراسەتلىك، ئىنساپ - دىيانەتلىك جىددى بىر ئىنسان سۈپىتىدە قاتتىق ھۆرمەتلەيمەن. ئۇ ھاياتقا، ئادەملەرگە، جەمئىيەتكە بولغان مۇناسىۋىتىدە ۋەزمىن، ئېغىر بېسىق، مۇلاھىزىلىك، خۇش تەبىئەت، ھالال، سەمىمى پەزىلەتلىرى بىلەن باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تامامى ئەزالىرى ئۆزىگە ماس چۈشكەن ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ۋەتەن، خەلق ئالدىدا قىلغان ئىشلىرى ۋە ئىبرەتلىك ئۆمرى ئەۋلادلىرىغا ھەر زامان نەمۇنە

بولۇپ قالىدۇ. ھازىرقى ئەۋلادلار (1950 - يىلدىن كېيىن تۇغۇلغانلار) ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سىماسى، قىلغان خىزمەتلىرى، خۇلقى، ئەدەپ - ئەخلاقى ۋە يورۇش - تۇرۇشى، ئومۇمەن مەنىۋى دۇنياسى ھەققىدە ناھايىتى ئاز بىلىدۇ، بىلگەندىمۇ كىتابى مەلۇماتقا ئىگىدۇر.

ئەخمەتجان قاسىمى ئوتتۇرا بوي، جىسمىلىرى چىرايلىق، مەلامەتلىك، چېھرىسى بۇغداي رەڭ، كۆز - قاشلىرى (ئوڭ كۆزى سەل پەل قىيسىق) تۇم قارا، قىسقا بۇرۇتلۇق، تەبىئەتەن سېخى ئىنسان ئىدى. راست سۆزلەيدىغان، كىمدە كىم سۆھبەتكە مۇشەررەپ بولسا، دىدارىغا، سۆھبىتىگە، مۇنتەزىر بولۇپ قالىدىغان مەپتۇنكار زات ئىدى. ئۇنىڭ ھەمىشەم دېگۈدەك كۈلۈپ تۇرىدىغان، شېئىر، غەزەل ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدىغان، چاقچاق، ھەزىلنى ياقتۇرىدىغان، ئۆمرىدە بىرەر كىشىدىن شەخسى ئۆچ ئالمايدىغان زوكنالىقى ھەممىنى سەپكە تارتىپ، ئەگەشتۇرۇپ ئالاتتى. ئۆتكەن ئىشلارغا بىئارام بولمايدىغان، ئۇتۇقلارغا شادلىنىپ كەتمەيدىغان تەبىئىتى ئۇنىڭ رەھبەرلىك سالاھىيىتىنى نامايان قىلاتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى نىشانغا بىخاتا بېرىپ تېگىدىغان سۆز ئۇستىسى، خائىن، ساتقىن ئاغمىچىلارنى كۆرىدىغان كۆزى يوق، ھەقىقەت ۋە ئادالەت يولىدا مەرتلىك كۆرسەتكەنلەرنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن قەدىرلەيدىغان، بەغايەت پاساھەتلىك، ھەقگوي رەھبەر ئىدى. ئۇ كادىرلارنى ئۆتكۈر زېھىن بىلەن تاللايتتى. پازىللار، ئۆلىمالارغا غايەت

ئىززەت ئېھتىرام كۆرسىتىپ سەيىيدۇ - شەرىپىلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتاتتى. قۇرئان كەرىمدىن خېلىلا پىششىق خەۋەردار ئىدى. كۆپ جايلاردا ئۆزى تىلاۋەت قىلاتتى. جۈمە نامازلىرىغا ئۆزى ئاددى پۇقرا سۈپىتىدە قاتنىشاتتى. ئۇنىڭدا مال دۇنيا يىغىش، راھەت - پاراغەتتە شاھانە ياشاش تۈيغۇلىرى مۇتلەقا يوق ئىدى. ئۇنىڭ شەخسى بايلىقى پەقەت ئۆزىلا ئىدى. ماھىنۇر خانىم بىلەن تۇرمۇش قۇرغاندا بىر يوتقان - كۆرپە، بىر قۇر كىيىم - كېچەك تويلۇق بولغىنىنى ھەممە كىشى بىلەتتى. ماھىنۇر خانىم ناھايىتى كەمبەغەل ئائىلىنىڭ پەرزەنتى بولغاچقا بارغا شۈكۈر قىلغان ئىدى. بىر پارچە گىلەم، بىر پارچە كېگىز 3 - 4 يىشىك كىتاپ، كىچىك ئائىلىگە يېتەرلىك ئىدىش - تاۋاق ياش ئائىلىنىڭ ئومۇمى مۈلكى ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىنى مېھنەتكەش خەلق خىزمەتكارى ھېساپلاپ، خەلق بىلەن ئىچ قويۇن، تاش قويۇن بولۇپ ياشاۋىرەتتى. ئۇنىڭ ھەققىدە ھىكايەتلەر، رىۋايەتلەر، لەتىپىلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى.

مىللىي، مەدەنىي، تارىخىي، پەلسەپەۋى ۋە دىنىي ئەنئەنىلەرگە سادىق بولۇش، دېھقان، ھۈنەرۋەن، چارۋىدار ۋە كاسىپلارنىڭ تەلەپ، ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان دەستۇرلەر ئىشلەپ چىقىش، ئۇلارنىڭ مەنىۋى ھاياتى مەملىكەت تەرەققىياتى بىلەن مۇستەھكەم باغلىق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشتە ئۇ ھەمىشەم يېتەكچى ۋە بايراقدار ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1948 - يىلى 1 - ئاۋغۇستتا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نى قۇرۇپ، ئۇنىڭ دەستۇرىدە ئىنسانپەرۋەرلىك، مىللەتلەر ئارا دوستلۇق ئىزگۇ تۇيغۇلىرى مۇھۇرلەنگەن ئىدى. ئەنئەنىۋى قەدىرىيەتلەرنى ئۇلۇغلاش، ئۆز ئارا ھۆرمەت، دوستلارنى قەدىرلەش، مەرھۇملارنى خاتىرلەشتەك غايىلار بىلەن باغلىق بولغان ئۇلۇغ مۇقەددەس ۋەزىپىلەر ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئاساسىي مەقسىدى بولغان ئىدى.

«ئىتتىپاق» بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، تىلى، يېزىقى، مەدەنىيىتى، ئەدەبىيات - سەنئىتى، فولىكلورى، مائارىپى، - ئومۇمەن شانۇ - شۆھرىتىنى تەرىپ ۋە تەۋسىپلەيدىغان، كەڭ پىلاندا يورىتىدىغان ماقالىلارنى نەشىر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىستېداد ساھىبلىرىنىڭ ئىجادىي نىيەتلىرىنى قوللاش خەلق ئىجادىنى توپلاش، كلاسسىك ئەدەبىياتنى ئېلان قىلىش يولىدا ئىشەنچلىك قەدەم تاشلاپ چوڭ پائالىيەت كۆرسەتتى. خەلقنى ياۋۇزلۇققا، بۇزغۇنچىلىققا قارشى كۈرەشكە، ئۇيغۇرىستاننى جېدەل - ماجىرالاردىن، ئۇرۇش - تالاشلاردىن پۈتۈنلەي خالىي ئەركىن باشقۇرۇشقا دەۋەت قىلدى. ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى، سىياسىي ئىختىلاپلارنى جىددى كۈزىتىپ دېموكراتىك ئىسلاھاتلارغا، ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەنىۋى ساھەلەردىكى ئۆزگىرىشلەرگە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۇيغۇرىستان خەلقلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپەۋىي پىكىر تارىخىدا ئۆزىگە خاس دەۋر ياراتقان، ئىستىبدات تۈزۈمىنىڭ زۇلۇملىرىغا زەربە بېرىپ خەلق سۆيگەن رەھبەر سۈپىتىدە شۆھرەت قازانغان ئىدى.

ئۇيغۇرىستان، بولۇپمۇ ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىي يۈكسىلىشىگە، ھەربىي مەسىلىلەرنىڭ قارار تېپىشىغا پۈتۈن كۈچ، ئىستېدادىنى سەرىپ قىلغان ئەخمەتجان قاسىمى ئازاتلىق، مۇستەقىللىق، پاراۋانلىق تۇرمۇشىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بەرگىنى ئۈچۈن خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۇ ياشاپ كەلدى.

تارىخنى خەلق يارىتىدۇ، دېيىشىدۇ. بۇ توغرا. ئەمما ئايرىم شەخسلەر خەلق تارىخىنىڭ رەمزى بولۇپ قېلىشىمۇ ھەقىقەتتۇر. ئەخمەتجان قاسىمى ئەنە شۇنداق رەمزى چۈشەنچىگە ئىگەدۇر. ئەخمەتجان قاسىمنىڭ نامى ئۇيغۇرلار ئېلىدە بىر پۈتۈن شانلىق مەرتلىك كۈرەش سەھىپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تالانتلىق شائىر رەھىم قاسىم ئەخمەتجان قاسىمغا بېغىشلىغان «يولتۇزلۇق كېچە» ناملىق داستانىدا شۇنداق تەرەننۇم ئېيتىدۇ:

ئويلىساق نەقەدەر ئۇلۇغ ئىنسان بۇ،
خەلقىگە مۇھەببىتى دېڭىزدەك چوڭقۇر.
نەزەر دائىرىسى ئاسماندىنمۇ كەڭ،
پاراسەت تەدبىرى ئالماستىن ئۆتكۈر.

جۇرئىتى بورانغا كۆكرەك كىرگەن تاغ،
غەيرىتى بۇلۇتنى يارغان ئوت - چاقماق.
سۇرئىتى ئاۋازدىن ئىتتىك ئۇچقان نۇر.
قۇدرىتى تۈنلەرنى يورۇتقان چىراق،
سۆزلىرى باسىدۇ تارازىنى چىڭ،
ھەركىمنى ئۆزىگە قىلىدۇ قايىل.
سىياقى ماگنىتتەك تارتار كىشىنى،
بىر كۆرگەن ئۇنىڭغا بولىدۇ مايىل.
ئاۋازى باھارنىڭ ئىللىق شامىلى،
بېقىشى يېقىملىق نۇر چاچقان قۇياش.
كىم بولسا ھەمسۆھبەت بىر دەقىقىلا،
تاپقاندەك بولىدۇ ئۆمۈرلۈك سىرداش.

شائىر پەلسەپەۋى كونسېپسىيەسىدە شەخسنىڭ ئەركىنلىكى، جاسارىتى، دادىل كۆرىشى، خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى يولىدىكى ئەقىل - ئىدرىكى ۋە ئۇلۇغ تەدبىركارلىقىنى باش پىلانغا قويىدۇ.

داستاننىڭ مەركىزى ئىنكاس ئوبيېكتى بولغان ئىنسان - ئەخمەتجان قاسىمىدۇر. داستاندىكى ئىتىك - ئېستېتىك ئىدىئال - ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ شەخسى ھالىتى، ھاياتى ۋە ئىجادى كۈرەش يولىنىڭ ئومۇمى ھالىتىنى يۈكسەك ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەپ، ئۇنى خەلقنىڭ ئوت يۈرەك پەرزەنتىگە بولغان چوڭقۇر مېھرى - مۇھەببىتى بىلەن يورۇتۇپ، ياڭراق ناخشا بىلەن مەدھىيە ئوقۇيدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق مىللىي رەھبەرلىرىمىز قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن، تەختكە ئۆز - ئۆزىدىن سىلىققىنا، ھېچبىر قارار ئېلان قىلىنماي، خىتاي رەھبەرلىكىنىڭ رەھنەمالىكىدە سەيپىدىن ئولتۇردى. قورچاق ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدى ئېتىرازسىز ئورۇننى بوشىتىپ بەردى. سەيپىدىن ئۇيغۇرىستانغا ماۋزېدۇڭ ئارمىيەسىنىڭ توسالغۇسىز كىرىشى ئۈچۈن ئىشىكنى كەڭ ئېچىپ بەردى. ئۇستا ھىيلىگەر، قۇۋ تۈلكە ۋاڭجىنغا ھەممە ھوقۇقنى (باش سېكرىتارلىقنى) پەتنۇسلاپ بەرگەن سەيپىدىن ئۆلكىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى مۇستەھكەم ئىگەللىدى. گېنېرال ۋاڭجىن مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيىمىزگە قارىتا كورپۇس تۈزۈمىنى قوللىنىپ، كومىسسارلىق سىستېما دېگەن نىقابلار بىلەن پارچىلاپ تاشلىدى ۋە تارقىتىۋەتتى. مىللىي ئارمىيە سەركەردىلىرى، ئوفىتسىرلىرىغا قارىتا كەسىپ ئالماشتۇرۇش باھانىسىنى قوللىنىپ مەمۇرىي خىزمەتلەرگە تەقسىم قىلدى. ماۋزېدۇڭ ئارمىيەسىنىڭ «غەربىي ئۆلكىنى گۈللەندۈرىمىز» شوئارى ئەمەلىيەتتە ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي باسقۇنچىلىق بولدى. ئۇيغۇرىستاننى شەپقەتسىز تالاش، مېھنەتكەش خەلقنى ھوقۇقسىزلاندۇرۇپ مەنىۋى ئېزىش، ئەينى ۋاقىتتا يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرىمىزنى خىتايغا توشۇش ۋە ئاساسلىق يەر ئاستى بايلىقلىرىمىزدىن نېفىت، تاشكۆمۈر، ئالتۇن، مىس، قوغۇشۇن، ۋولفروم ۋە باشقا مەدەنلەرنى كۆپلەپ قېزىۋېلىشنى توپ نىشان قىلدى.

دەسلەپ «يەر ئىسلاھاتى» نى ئېلىپ بېرىپ «پومېشچىك»، «باي دېھقان»، «زالىم يەر ئىگىسى» دېگەن تۆھمەتلەر بىلەن ئاتىنى بالىغا، بالىنى ئاتىغا قارشى كۈرەشكە سېلىپ، دېھقانلارنى، ھۈنەرۋەن كاسىپلارنى، ھەتتا زىيالىلارنى قىرغىن قىلدى. بىرلا ۋاقىتتا «پانتۈركىست»، «پانئىسلامىست»، «ئىنقىلابقا قارشى ئۇنسۇر»، «بۇزۇق ئۇنسۇر» لارغا قارشى «كۈرەش» ئۇيۇشتۇرۇپ، بىگۇناھ خەلقنى ئاشكارا خورلىدى. سانسىز كىشىلەرنى ئېتىپ تاشلىدى. «ئۈچكە قارشى ھەرىكەت»، «بەشكە قارشى ھەرىكەت» دېگەن تەكشۈرۈشلەرنى جارى قىلىشىپ خەلق مال - مۈلكىنى خالىغانچە بۇلاپ تالىدى. زىيالىلار تەھقىرلەندى، خورلاندى، ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ئەسەبىي كۈرەشلەر بىلەن مېھنەتكەش خەلقنى ئېتىقاتتىن، دىنىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، ئىمانسىز ياشاشقا دەۋەت قىلدى. مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەر پۈتۈنلەي دەپسەندە قىلىندى. «خۇفىغا قارشى تۇرۇش» دېگەن بەتنام شۇئار ئاستىدا، خۇفىك يەتتە ئۇخلاپ چۈشىگىمۇ كىرمەيدىغان مىخلىغان زىيالىلارنى مەنىۋى ئازابلىدى.

«ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلسۇن» دېگەن ھىيلە - نەيرەڭلىك يول بىلەن «سايراپ ئېچىلىش» قەبىھ ھەرىكەتنى باشلىدى. زىيالىلارنى بىر - بىرىگە قارشى قويۇپ، كۈچكۈرتۈپ، (مۇناپىقلارنى تەربىيلەش يولى ئارقىلىق) كۆپلىگەن مەسئۇل خادىملارنى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەربابلىرىنى، ئومۇمى كادىرلارنى «ئوڭچى»، «يەرلىك

مىللەتچى»، «ئىمپېرىيالىزم قۇيرۇقى»، « بۇزۇق ئۇنسۇر»، « بۆلگۈنچى» دېگەن قالپاقلار بىلەن ئىنسانىي ۋە ۋىجدانىي ئەركىنلىكىنى بوغۇپ تاشلىدى، تەھقىرلىدى. سوت - سوراقسىز جىسمانىي ئازابلار بىلەن قىينىدى. يېزىلارغا چۈشۈرۈپ، قاتتىق مېھنەت قىلىشقا مەجبۇرلىدى، كۆپلىرىنى نابۇت قىلدى.

ۋەقەنىڭ پاجىئەلىك راۋاجى خىتاينىڭ تىلى ۋە يېزىقىنى ھاكىمىيەت تىلى ۋە يېزىقىغا ئايلاندۇردى. مەھەللىدىن تا ئۆلكە رەھبەرلىكىگىچە بولغان مەمۇرىي، ھەربىي باشقۇرۇشلار پۈتۈنلەي خىتايلاشتۇرۇلدى. گومىنداڭچىلار ھەتتا زوزوڭتاڭچىلار ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىپ بايلىقلىرىمىزنى بۇلاپ تالىغان، ئوغۇرلىغان بولسا، گوڭچەنداڭچىلار (ماۋزېدوڭچىلار) ئاڭنى زەھەرلەپ، ۋىجداننى، ئېتىقادنى تەئقىبلەپ، خەلقنى تارىختىن ئۈزۈلگەن ھالغا كەلتۈردى ۋە ھۆكۈمرانلىق تەرتىۋىنى بىمالال جارى قىلدۇردى. مەھەللىي خەلقنىڭ باش كىيىمىنى خىتايچە شەپكىگە ئالماشتۇردى. كاستيۇم كەيگەنلەرنى « بۇرژۇئا » دەپ ھاقارەتلەپ 4 يانچۇقلۇق قارا چاپان كىيىشكە مەجبۇرلىدى. «ۋاھ دەرىخا!»، «ئاھ ئۇرارمەن» قاتارلىق كلاسسىك ناخشىلارنى ئېيتقانلارنى «بۇزغۇنچى»، «بۆلگۈنچى»، «تەتۈر تەشۋىقاتچى»، «جاھالەتپەرەست»، « پارتىيىگە قارشى ئۇنسۇر»، «پانتۈركىست» دەپ جازالىدى.

قانلىق جىنايەت بىلەن تولغان شۇم «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دەۋرىدە (1966 - 1976) ھارامزادىلەرنى ئىشقا سېلىپ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ ئەسەبىي ھالدا تارىخ ۋە مەدەنىيەت بۇزغۇنچىلىقى بىلەن نۇرغۇن ۋەيرانچىلىقلارنى پەيدا قىلدى.

ئاياللارنىڭ چېچى، ئەركەكلەرنىڭ ساقىلى كېسىپ تاشلاندى. زىيالىلارنى، كاسىپلارنى، دېھقانلارنى تىرىك پېتى يەرگە كۆمۈپ قىينىدى. مىڭلىغان زىيالىلارنى تۈرمىگە تاشلاپ، تارىختا كۆرۈلمىگەن جازالار بىلەن ئازابلىدى. ھەتتا تېرىسىنى شىلدى ۋە توپ - توپى بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. مانا شۇ ھالدا ماۋزېدوڭچىلار نېمە قىلغۇسى كەلسە شۇنى قىلدى. قانۇن - قائىدە دېگەنلەرنى قىلچىمۇ ئويلاپ قويمىدى. مىللىي مۇناپىقلارنى ئىشقا سېلىپ ئومۇمىي قىرغىنچىلىقنى بولىشىچە ئېلىپ باردى. مىللىي مۇناپىقلار ماۋزېدوڭنىڭ غايىسىنى چۈشىنىپ - چۈشەنمەي، ئىختىيار - بىئىختىيار ساداقەتلىك بىلدۈرسە، ئۇ ساۋاتلىق بولسۇن بولمىسۇن مەنسەپ، ئابرۇي قازاندى، مۇكاپاتلاندى.

رەئىسلىك، گېنېراللىق، ۋالىيلىق، ھاكىملىق قاتارلىق مەنسەپلەرگە ئۆستۈرۈلدى. خىتايلار يەككە ھاكىملىقنى (ئېيتايلۇق، ۋاڭ ئېنماۋغا چوقۇنۇپ ئىش كۆرۈشنى) جارى قىلدى. نەتىجىدە ماددىي - مەنىۋى، تارىخىي تەبىئىي بايلىقلار ئاشكارا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىندى. ئالتۇن، كۈمۈش، نېفىت، ئاشلىق ۋە سانائەت خام ئەشيالىرى ئوچۇقتىن - ئوچۇق

خىتايغا توشۇلىۋەردى. ئازدۇر - كۆپتۇر ماددىي مەنپەئەت كۆرگەن، مەنسەپكە ئېرىشكەن مىللىي رەھبەرلەر (خىتايلارنىڭ ئورۇن باسارلىرى) بۇلاڭ - تالاڭنى كۆرمەسكە سالدى. ۋاڭ ئېنماۋ مىلياردېر بولدى، ئۇنىڭ ئوغلى مىليونېر بولدى.

باسقۇچمۇ باسقۇچ ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان سىياسىي كومپانىيەلەر مىللىي زىيالىلارنى پۈتۈنلەي چەتكە قاقتى، ھوقۇقسىزلاندۇردى. مىڭلىغان زىيالىلار، دېھقانلار، كاسىپلار، چارۋىچىلار ۋەتەننى تەرك ئېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن، ئافغانىستاندىن، تۈركىيەدىن ھەتتا ئاۋۇستىرالىيەدىن سىياسىي پاناھلىق ئېلىشتى.

زەنجىربەند ئۆلكىگە ئايلاندۇرۇلغان ئۇيغۇرىستان بۇرۇندىن ماڭقىسى ئېقىپ تۇرىدىغان ناكەسلەرنىڭ دەردىنى بولۇشىچە تارتتى. مىللىي مەدەنىيەت يېمىرىلدى، نادىر قول يازمىلار، دەستە خەتلەر، سەنئەت نەمۇنىلىرى كۆيدۈرۈلۈپ يوق قىلىندى.

يېزىلار، ناھىيەلەر خارابىغا ئايلاندۇرۇلدى، خىتايلاشتۇرۇلدى. خەلقنىڭ دىلى قاتتىق داغلاندى. ئەمما، بۈگۈنكى ئۇيغۇرىستان خەلقلىرى قايسى تەرەپكە يول ئاچسا شۇ تەرەپكە ئاقىدىغان ساكىن قارا سۇ ئەمەس ئىدى. قولىغا يەلپۈگۈچ تۇتۇپ « ھە، ھە» دەپ تۇرغان سەيپىدىنگە قارشى نارازىلىق ئاشكارا مەيدانغا چىقتى. ۋاڭ ئېنماۋ شۆلگىينى ئېقىتىپ ھوزۇرلىنىدىغان پۇرسەتتىن چەتلەشتۇرۇلدى. جەۋرى - جاپالار، ھەقسىز - ھوقۇقسىزلىقلارنىڭ دەھشىتىنى باشتىن

كەچۈرگەن خەلقنىڭ قۇدرەتلىك دولقۇنى ئۆركەشلەپ، ۋەتەن پۇقراسى سۈپىتىدە ئەخلەت ـ چاۋالارنى قىرغاقتىن ھالقىتىپ تاشلايدىغان كۈچ بولۇپ ئۇيۇشۇپ، لەنىتى باسقۇنچىلارنى تەھلىكىگە سېلىپ قويىدى. ــ ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن خەلق قوزغىلىڭى قانلىق باستۇرۇلغان بولسىمۇ، ئىجتىمائىي ئاڭنى ئويغىتىۋەتتى. جاڭ زېمىن، لى فېڭ، ۋاڭ ئېنماۋ، سوڭ خەنلىياڭلار قانچە ۋايسىغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار قاتارلىق ئۈچ كىتابنىڭ تارىخى ماتېرىياللىرىدىن 100 تۇرلۇك خاتالىقنى تاپقان چىن خۇا، ئۇيغۇر سايرانى، شۈي بوفۇ، چيەن بوچۈئەنلەر تارىخنى ساختىلاشتۇرۇشقا پۈتۈن ئىقتىدارىنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، ھەقىقەت بەرىبىر ھەقىقەتلىكىچە قالدى، خەلق ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى.

بىز بۇ سۆھبىتىمىزدە پارلاق بەشەرىيەت مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى ھېساپلانغان ئۇيغۇرىستان تارىخىدىكى بىر قانخورلۇق توغرىسىدىكى شۈبھەلىرىمىزنى قىسقىچە بايان قىلىپ بەردۇق. قولىمىزدا بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرىدىغان ئەينى ھۆججەتلەر (سوراق دېلولىرى) بولمىغانلىقى ئۈچۈن كەسكىن ھۆكۈمنى بايان قىلالمىدۇق. ئەمما ئىشەنچىمىز كامىلكى، شۈبھەمىزنىڭ ھەقىقىتى ئاشكارا بولىدىغان زامان ھامان كېلىدۇ! ئىنشا ئاللاھ ... بۇ ماۋزۇغا يەنە قايتىمىز.

ئېيتماقچىمىزكى، قاتىللىق قۇربانلىرى ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبەگ، دەلىلقان، غېنى، ئابدۇرىشىت ۋە ئوسمانجانلار ئۇيغۇرىستاننىڭ مۇستەقىللىق يولىدىكى

كۆرەشىنىڭ يارقىن تىمسالى سۈپىتىدە تارىخىمىزدا ئەبەدىلئەبەت ياشاپ قالىدۇ. ئۇلار چاچقان ئۇرۇق مول ھوسۇل بېرىدۇ.

شۇنداق!

ھەرخىل پەرەزلەر، تەخمىنلەر ۋە شۈبھەلەر ئىنتىھايىغا يەتتى. ئۇيغۇرىستاننى ھېمىشەم ئويلاندۇرۇپ، تەشۋىشكە، تەھلىكىگە سېلىپ، ۋەتەننىڭ ھەرقايسى يېزا، قىشلاقلىرىغىچە تارقىلىپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئۆتۈپ، ئۇيغۇلارنى دولقۇنلاندۇرۇپ كېلىۋاتقان ئاجايىپ ـ غارايىپ تارىخي قانخورلۇقنىڭ سىر ـ ئەسرارى تولۇقى بىلەن پاش بولماي قالمايدۇ. كۈتۈلمىگەن خەتەردىن ئاگاھ بولۇش يۈزىسىدىن ئۇ قانخورلۇقنى ئۆز ۋاقتىدا ئېنىقلاش، پاش قىلىش، ئەسلا مۇمكىن ئەمەستى. مەن تارىخچى ياكى تەتقىقاتچى سۈپىتىدە ئەمەس، ئاددىي بىر زىيالى قەلەمكەش ئورنىدا سەيپىدىننىڭ ساختىپەزلىكلىرىنى پاش قىلىش مەقسىتىدە قەلەم تەۋرەتتىم ۋە خەلقىمىز ئۆز تارىخىنى بىلسۇن، مىللىي رەھبەرلەرنىڭ تەقدىرىدىن خەۋەر تاپسۇن، سىياسىي سالاھىيىتىنى چۈشەنسۇن، دېگەن نىيەتتە پىكىر يۈرگۈزدۈم. بىز مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىنى خاتىرلەيدىكەنمىز، بۇ خاتىرە ۋەتەن ئۈچۈن ئۇ پىدائىي ۋە جاسارەتلىك ئەۋلادلارنىڭ ئارزۇ تىلەكلىرىنى، چۈشەنچە، مۇددىئالىرىنى كېڭەيتىشتە قەدىر ئەھۋال پايدىسى تەگسە، ئەينى مۇددىئايىمىز دەپ بىلىمىز.

مىللىي رەھبەرلىرىمىزنىڭ روھلىرى سىز ئوقۇغۇچىمغا ھەمىشەم يار بولغاي!

ئاسىم باقى ئوغلى

(فىلىلوگىيە پەنلىرىنىڭ نامزاتى)
ئۆزبەكىستان، تاشكەنت شەھىرى
چىلانزار ناھىيىسى 16- كىۋارتال، 28 - ئۆي، 19 -
خانىدان
1991 - يىلى 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى